

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌંષીરાઝિદ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૪૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ સીધાપિતામહ

વિષય ૬૪૨૭ : ૨

ભીષ્મ પિતામહ.

સુપ્રસિદ્ધ નાટકકાર

સ્વર્ગીય બાબુ દિજેન્દ્રલાલ રાયના

જંગાળી નાટકનો ગુજરાતી અનુવાદ.

અનુવાદક અને પ્રકાશક:

માધવલાલ દલસુખરામ કોઠારી.

રાયપુર વડની પોળ,

અમદાવાદ.

સંવત ૧૯૭૬.

સને ૧૯૧૯.

આવૃત્તિ ૧ લી.

પ્રત ૫૦૦.

મૂલ્ય રૂ. ૧-૧૨-૦.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પ્રાથમિક
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

૮૪૪

ધી ગુજરાત ટ્રિનિટીંગ પ્રેસમાં શાહ
સોમાલાલ મંગળદાસે છાપ્યું,
ઠે. પાંચકુવા—અમદાવાદ.

અંથકારની પ્રસ્તાવનાનો અનુવાદ.

એ એમ કહેવામાં આવે કે મહાભારતમાં ભીષ્મના જન્મ મહાચરિત્ર બીજું કોઈ નથી તો તેમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ ગણાશે નહીં; એ દેવચરિત્ર ઉપરથી નાટકની રચના કરવી એ મારે માટે અસીમ સાહસની વાર્તા છે; પરંતુ એવા પ્રકારના ચરિત્રનું ચિત્ર દોરવાના લોકોને હું રોકી શક્યો નહીં. પાઠકગણ મારી એ કૃષ્ટતા ખદલ મને ક્ષમા આપશે.

આ નાટકમાં ભીષ્મનું જીવનવૃત્તાન્ત લખવાનો ઉદ્દેશ નથી, તેમજ મહાભારતમાંના ભીષ્મ વિષેનું કાવ્ય કરવાનો પણ હેતુ નથી. આથી આ નાટકનો આરંભ ભીષ્મના જન્મવૃત્તાંતથી નહીં પરંતુ ભીષ્મની પ્રતિજ્ઞાથી કરેલો છે, અને તે હેતુથી કોઈ કોઈ જથ્થે વિશુદ્ધ કલ્પનાની પણ સહાય લેવામાં આવી છે.

નાટકમાં આવી રીતે કાલ્પનિક ઘટનાઓનું અવતરણ કરવું તે સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રકર્તાઓના મતથી સર્વથા સંગત છે અને વિદ્વજ્ઞનો તેથી પરિચિત પણ છે. કવિ કાલિદાસના અભિજ્ઞાન શકુન્તલમાં એવી અનેક ઘટનાઓ વર્ણવેલી છે કે જેનો મહાભારતમાં ઉલ્લેખ સુદ્ધાં નથી. ભવભૂતિએ પણ પોતાના ઉત્તર રામચરિત્રમાં અનેક કલ્પનાપ્રસૂત ઘટનાઓ લખેલી છે.

ધીવરનન્દિની સત્યવતી કુમારી અવસ્થામાં જ ધર્મભટ્ટ થઈ હતી. તેણે ઋષિ પાસેથી “અત્યંતયૌવન” એ નામ મેળવી લીધું હતો. પરંતુ ભીષ્મના પતનનો સંવાદ સંભળીને તે એક ઘડીમાંજ ‘સ્થવિરા’ થઈ ગઈ. આ બાબતનો ઉલ્લેખ મહાભારતના ઉપાખ્યાનમાં નથી. વળી ભીષ્મના પતન સમયે તે પોતે જીવતી હતી કે કેમ તે પણ સંદેહ છે. આ વિષયમાં કાવ્યના હિસાબથી કલ્પનાની સહાય લીધી છે. ભીષ્મની સાથે અમ્બાની સમ્પ્રીતિ પણ નાટકને અનુસરીને કલ્પેલી છે. એથી ભીષ્મની પ્રતિજ્ઞાની કઠોરતા અને ચરિત્રમહત્તા ઘણી વધી ગઈ છે. ધીવરરાજનું ચારિત્ર્ય કલ્પિત છે. મહાભારતમાં તેનો માત્ર સહજ ઉલ્લેખ છે. તેવીજ રીતે ભીષ્મની પ્રતિજ્ઞા શાલ્વનો વિદ્રેષ પણ કલ્પિત છે. માધવનું પાત્ર પણ કાલ્પનિક છે.

મારી સમજ પ્રમાણે મેં મહાભારતમાં કોઈ પણ ઉપાખ્યાનનું ઉલ્લંઘન કરેલું નથી. નાટકના બીજાં ચરિત્રોના સંબંધમાં ગમે તેમ હોય પરંતુ એટલું તો અવશ્ય ઠહી શકાશે કે કલ્પનાદ્રાશ પણ ભીષ્મના મહદ્ આદર્શ ચરિત્રમાં કાંઈ પણ હાનિ આવી નથી.

અંથકાર.

અમદાવાદમાં જાણીતા અને સુંબઈમાં વખણાયેલા

વૈદ્ય હરિશંકર લાધારામ.

સંગ્રહણી (આડા) સુવારોગ અને ધાતુ ક્ષયના ખાસ વૈદ્ય.



સુંબઈ.

બુલેશ્વરના તળાવ સામે
ત્રીજા ભોઇવાડાને નાકે
દવાશાળામાં
રવિવારે અને સોમવારે
બે દિવસજ મુલાકાત
થશે.



નાનાં અરસાંઓને બળ-

બુદ્ધિ બક્ષનાર

કામધેનુ પથધારા.

(ખાલામૃત.)

શક્તિવધ કરવાદિષ્ટ પીણું
ખાળકોના તમામ દરદો
મટાડી, શરીરને તંદુરસ્ત
કરી રૂઝપુઝ બનાવી,
કાંતીનો વધારો કરી,
ખાંધાને મજબુત કરે છે.

કી.ખાટલી ૧નો રૂ. ૧-૪-૦

વી. પી. પેકીંગ બુદ્.



અમદાવાદમાં.

માંડવીની પોળમાં
અમારા રહેવાના
મકાનમાં
મંગળવારથી શની-
વાર સુધી
મેલાપ થશે.



સુંબઈ અને અમદાવાદમાં

અમોએ જે નામના મેળવી છે તેનું સુખ્ય કારણ લલાભલા

નામાંકિત દાંતરો ખાસે

ઘણાં દિવસ સુધી દવા કરાવ્યાં છતાં પણ સાંઝે નહિ થયેલું અને
દેશ પરદેશના પાણી વિકારથી થયેલાં દરદો, ઉદરવ્યાધિ-પેટના રોગો,
હોઝરી ખગડી આંતરડાના સડા, દુઃખાવા અપચો જઠરાગ્નિ મંદ, સંગ્ર-
હણી આડા, સોજા, અમ્લપિત્ત-ખાટી ઉલટી, સુવાવડના રોગ, ધાતુક્ષય
નપુંસકપાણું લાવનાર પેસાખ રસ્તાના દરદો વિગેરે જીવલેણ રોગોમાં
વિલાયતી દવાઓ કરવામાં કયાશ નહિ રાખેલી, અને ઓપરેશન કરાવી
હોરાન થયેલા એવા મરણની સ્થિતિમાં આવેલા અનેક દરદીઓને હેરત
ભરેલી રીતે પરમેશ્વરની કૃપાથી અમોએ સારાં કરેલાં છે. તેના સર્ટી-
ફીકેટો વાંચશો અને અમારી બન્ને દવાશાળાઓમાં દરદીઓની થતી
ગીરદીમાં આવી પુછશો ત્યારે તમને અમારા કામની પૂર્ણ ખાત્રી થશે.

સંગ્રહણી-આડા, અતિસાર, સુવારોગ અને નપુંસકપાણું દાખલ થયેલા
દરદીએ જોને જોવો રોગ હોય તેને તે રોગ કીયા રસ્તેથી લાગુ પડ્યો
છે તે જાણવા માટે સવાલ પત્રક અડધા આનાની ટીકીટ મોકલી
પ્રથમથી મંગાવી લેવું.

પત્રવહેવાર સુંબાઈના શીરનામે, કરવો.

અનુવાદકની પ્રસ્તાવના.

બાપુ દિજેન્દ્રલાલ રાયનું નામ ખંગાલી સાહિત્યમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમણે અનેક નાટકો રચેલાં છે, જે પૈકીના ‘લીબ્મ’ નામક નાટકનું આ ભાષાન્તર છે. બાપુ દિજેન્દ્રલાલનું સ્થાન ખંગાલી સાહિત્યમાં જગત્પ્રસિદ્ધ કવિ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરથી કેટલીક બાબતોમાં ઉચ્ચ સમજવામાં આવે છે. રવીન્દ્રનાથ બાપુ પોતે પણ તેમની રચનાઓથી મુગ્ધ થઈ જાય છે. તેઓ બહુજ સૂક્ષ્મદર્શી સમાલોચક છે અને ‘મદકાબ્ય’ની સમાલોચનામાં દિજેન્દ્ર બાપુની અતિશય પ્રશંસા કરી છે. આ સીવાય કવિ દેવકુમાર રાય, શ્રીયુત સૌરીન્દ્ર મોહન મુખાપાદ્યાય આદિ વિદ્વાનોએ પણ દિજેન્દ્ર બાપુની વિદ્વતા અને લેખનશૈલીનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં છે.

હવે આ ભાષાન્તરના સંબંધમાં બે શબ્દો કહેવા જોઈએ. અસલ પુસ્તકમાં સત્યવતીને એક વ્યભિચારી નારી તરીકે જણાવી છે અને અંતમાં લીબ્મના પતનસંવાદનું શ્રવણ કરીને પછી તે સ્થિરચિત્તા થઈ છે. આ કવિની એક કલ્પના છે, અને “અનન્તયૌવન”નો વર પણ એક કલ્પના જ છે અને કવિએ તે પોતાની પ્રસ્તાવનામાં સ્પષ્ટ જણાવવા દીધું છે. પરન્તુ મહાભારતની અદર સત્યવતીના પેટેથી શ્રી કૃષ્ણ દ્વિપાયનનો જન્મ થયા પછી તે કોઈ રીતે વ્યભિચાર જેવા ગંભીર પાપથી દુષિત થઈ હોય એવો ઉલ્લેખ છે જ નહીં. અનન્ત યૌવનની કલ્પના અને શાન્તનુની વિષય ભોગવવાની તૃષ્ણા એ બે કારણોથીજ કવિએ સત્યવતીને આવી દુશ્ચરિતા કલ્પી હોય એમ લાગે છે. શાન્તનુના મરણ પછી અને પાંડુરાજના મૃત્યુબાદ વ્યાસના ઉપદેશથી સત્યવતીએ પોતાની બે પુત્રવધૂઓ-અંબા અને અંબિકા સહ-પોતાના મોક્ષાર્થે વનવાસ કર્યો હતો એમ મહાભારતના આદિ પર્વમાં જણાવેલું છે. ત્યાર પછી કોઈ સ્થળે તેમના નામ સુદ્ધાનો ઉલ્લેખ નથી. એટલે કવિની આ કલ્પનાથી આ ઉત્તમ નાટકમાં કાંઈ ક્ષતિ આવે છે. શાલ્વ રાજનું ચરિત્ર પણ એવું જ દુષિત જણાવેલું છે.

લીબ્મના આદર્શ ચરિત્રને માટે કવિને જેટલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો ઓછો છે. ભાષાન્તર મૂળના પ્રમાણે જ કરેલું છે. કેટલાક ગીતોને પડતાં મૂક્યાં છે.

જનસમાજને કાયદાકારક ચેતવણી.

હજારો ગ્રાહકોની ખાત્રીવાળી, ૮૦ વરસની
જૂનામાં જૂની પેઢી.

ગ્રાહકોને અગત્યની સૂચના:—

અમારી દુકાનમાં દરેક જાતના દાગીના ખાસ જરૂરીથી
ઝાળેલા તથા ઘુઘરીઓ ખાંધવાનો વાળો. પણ ચોખ્ખી
ચાંદીનો પાકી ગેરંટીથી જ આપવામાં આવે છે.

અમારે ત્યાં ચોખ્ખી ચાંદીનાં બનાવેલાં વાસણો
પણ તૈયાર મળશે તથા ઓર્ડર આપ્યેથી
બનાવી આપવામાં આવશે.

ચોખ્ખી ચાંદીના દાગીના બનાવનાર તથા વેચનાર,

પંચાળ ભુલાભાઈ હીરાચંદ.

૬૦ માંડવીની પોળમાં લાલાભાઈની પોળમાં

ઘર નં. ૨૨૧૪—અમદાવાદ.

નાટકનાં પાત્રો.

(પુરુષ વર્ગ.)

શિવ, કૃષ્ણ અને પરશુરામ.

શાન્તનુ

હસ્તિનાપુરનો રાજા.

ભીષ્મ

ચિત્રાંગદ

વિચિત્રવીર્ય

}

શાન્તનુના પુત્રો.

માધવ

શાન્તનુનો સખા (વિદુષક)

શાલ્વ

સૌભદ્રેશનો રાજા

મહર્ષિ વ્યાસ, ધીવરરાજ, ધીવરરાજના મંત્રી, કાશીનો રાજા
પાંડવ પાંડવો અને કૌરવ પક્ષના લોકો.

(સ્ત્રી વર્ગ.)

પાર્વતી અને ગંગા.

સત્યવતી

ધીવરરાજની કન્યા (ચિત્રાંગદ

અને વિચિત્રવીર્યની માતા)

અંબા

અંબિકા

અંબાલિકા.

}

કાશીના રાજાની કન્યાઓ.

ગાન્ધારી

કૌરવોની માતા

કુન્તી

પાંડવોની માતા

સુનંદા

અંબાની સખી.

આ લેખકનાં પુસ્તકો.

ભંયંકર પ્રાયશ્ચિત્ત યાને સમાજ અને શાસન.

(સુપ્રસિદ્ધ રશિયન નવલકથા ' Crime and Punishment ' નો અનુવાદ.) ... ૧-૧૨—૦

લીજ્મ પિતામહ. ... ૧-૧૩—૦

સતી સીતા. ... છપાય છે.

રાયપુર વડની પોળ,
અમદાવાદ.

} માધવલાલ દલસુખરામ કોઠારી.

ભીષ્મપિતામહ.

અંક પહેલો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ—વ્યાસજીના આશ્રમનું ઉપવન.

સમય—થોડો થોડો દિવસ પાછી છે.

[વ્યાસદેવ અને ભીષ્મ ક્યાં કરે છે.]

વ્યાસ—ધર્મનું સૂક્ષ્મતત્ત્વ ખડુજ ગૂઢ છે. શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે ‘ધર્મસ્વ

તત્ત્વં નિહિતં ગુહાયाम્.

ભીષ્મ—અં તત્ત્વનો શોધ મારે ક્યાં કરેવા ?

વ્યાસ—પોતાનાજ હૃદયમાં.

ભીષ્મ—મારાથી એ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે કરી શકાશે ?

વ્યાસ—મનને એકાગ્ર કર, કાન માંડીને શ્રવણ કર; તને તારા હૃદયમાં
અં સુમધુર, આરુચાદિત, ધ્રુવ, ગાઢ, ગંભીર સંગીત આપો-
આપ સંભળાવા માંડશે.

ભીષ્મ—ક્યાં ! પ્રભો ! આ તો કાંઈજ સંભળાતું નથી !

વ્યાસ—નિશ્ચય તને સંભળાશે. દેવવ્રત ! મં તને દિવ્ય જ્ઞાન આપ્યું છે.

હવે તો તને સંભળાશેજ-સાંભળ, એ ધર્મ-સંગીતનો મધુર

ઝળકાર હૃદયવીણાના તારોમાં સંભળાય છે. સંભળાય છે ?

ભીષ્મ—સાંભળું છું, જેમ દૂર સમુદ્રની લહરીઓનો અસ્પષ્ટ શબ્દ
સંભળાતો હોય એમ લાગે છે.

વ્યાસ—તેની મતલબ સમજાય છે ?

ભીષ્મ—કાંઈ સમજાતી નથી.

વ્યાસ—ફરીથી ચિત્ત દબને સાંભળ્ય.

ભીષ્મ—સાંભળું છું.

વ્યાસ—દેવવ્રત ! સાંભળ, એ મહાગંભીર સંગીત એવું સંભળાય છે
કે “પરને માટે સ્વાર્થનો ત્યાગ કરવો એજ ખધા ધર્મીનું મૂળ છે.”

ભીષ્મ—ત્યાગ, ઋષિવર ?

વ્યાસ—હાં ત્યાગ. દેવતાનાં ચરણોમાં હસતાં હસતાં પોતાના સુખનું ખલિદાન આપવું તેને ત્યાગ કહે છે. એજ પરમ ધર્મ છે. એનુંજ નામ સનાતન ધર્મ છે, અને બીજા બધા ધર્મો તેનાં સંતાન છે.

ભીષ્મ—દેવતાઓનાં ચરણોમાં પોતાના સુખનું ખલિદાન આપવું ?

વ્યાસ—હા—દેવતાઓનાં ચરણોમાં પોતાના સુખનું ખલિદાન એજ મહા-ધર્મ છે.

ભીષ્મ—એ દેવતા કોણ છે ?

વ્યાસ—મનુષ્ય છે.

ભીષ્મ—મનુષ્ય પોતાના સુખનું ખલિદાન શા માટે આપે ?

વ્યાસ—પરમસુખ-સ્રોત્રી મારું સુખ-પામવાને માટે.

ભીષ્મ—પ્રભો ! એ સુખ શું છે ?

વ્યાસ—વિવેકનો જયધ્વનિ, આત્માનો સંતોષ, મનુષ્યનો આશીર્વાદ એજ મહાસુખ છે. સ્વાર્થત્યાગથી મળનારી પરમ શાંતિજ મહાસુખરૂપ છે. એની આગળ સ્વાર્થસિદ્ધિનું સાધારણ સુખ ફીકકું પડી જાય છે. સૂર્યનો ઉદય થતાં ચંદ્રનું બિમ્બ જન્મ નિસ્તેજ થઈ જાય છે એ રીતે તે નિસ્તેજ બને છે. સ્વાર્થના ખલિદાનથી મનુષ્યનો જય થાય છે—સહ્યતાનો પ્રસાર થાય છે અને તેનો ઉત્કર્ષ થાય છે. સહ્યતાનો સાર પણ એજ છે. એ મહાન ઉદ્દેશને લીધેજ કર્તવ્યનું પાલન કરવામાં મહા-સુખ રહેલું છે, દેવવ્રત !

ભીષ્મ—પ્રભો, સમજી શકાય છે.

વ્યાસ—મનને સ્થિર કરીને એ મંત્રનો જપ કરો. ધીરે ધીરે એ સ્પષ્ટ સંગીત સંભળાય છે. આ સંગીત એવું છે કે જેમાં સમગ્ર ભૂમંડળનાં સંગીતાં સંમિલિત થઈ એક સ્વરથી તેનો આલાપ થાય છે. એ સંગીત એક એવું સામગાન છે કે જેની, મધુર-વંશીના શબ્દથી પ્રારંભ થઈ, પ્રબળ શૃંગારના રૂપમાં સમાપ્ત થાય છે—બસ એ મંત્રનો જ જપ કર.

ભીષ્મ—આજ્ઞા મુનિવર.

વ્યાસ—સંધ્યાકાળ થઈ ગયો. આશ્રમમાં ચાલો.

(બંનેનું પ્રસ્થાન)

પ્રવેશ બીજો.

સ્થળ—નર્મદાનો એક ઘાટ.

સમય—સંધ્યા.

[ધીવરરાજ્યની કન્યા સત્યવતી એકલીજ દે છે.]

સત્યવતી—સૂર્ય અસ્ત થઇ ગયો છે, પરદેશીના હૃદયપટમાંની ખાલ્ય-સ્મૃતિ સમાન, અકાશમાન સેકડો નક્કરો ધીરે ધીરે એક પછી એક આકાશમાં પ્રકટ થવા લાગ્યાં છે. આજે એ સુંદર સંધ્યાકાળની સ્મૃતિ આપી રહી છે,—યમુનાના જળમાં હું એકલી નૌકામાં બેઠી હતી. શ્યામવાર્ણના અને કદાવર ખાંધાના એક ઋષિ કિનારે આવીને મને કહેવા લાગ્યા—“સુંદરી, મને આ નદીની પેલી પાર પ્રહોંચાડી દે અને તેના બદલામાં મારે આશીર્વાદ દે.” એની લાંબી અને સંકેદ દાઢીના વાળ હવાથી ફરફી રહ્યા હતા—સ્વરમાં કરુણનો ભાવ પ્રકટી રહ્યો હતો, મેં નાવને કિનારે અટકાવ્યું અને ઋષિને તેના ઉપર ચડાવ્યા. નદીના નિર્મળ જળમાં નૌકા વહેતી ચાલી. હું નદીના જળ તરફ એકા ટસે બેઠી રહી હતી અને જળમાં સંધ્યાકાળની શોભાનું જે પ્રતિબિમ્બ પડતું તે નિહાળતી હતી—નદીની લહરીઓનો મધુર શબ્દ સાંભળી રહી હતી. એવામાં એકાએક શરીર ઉપર હાથ પડતાં જ માંડે બ્રહ્મત-સ્વપ્ન લેડી ગયું. તે પછી એક સખી—

(સખીઓનો પ્રવેશ.)

૧ લી સખી—લો, બહેન, મત્સ્યગંધા તે! આ રહી !

૨ જી સખી—અને એકલી છે.

૩ જી સખી—ચાલ સખી ! ઘેર ચાલ !

૪ થી સખી—ઘેર ચાલ સખી !

સત્યવતી—હું આવું છું, તું ચાલ.

૧ સખી—આ શું ? આવે સમયે તને એકલી સુકીને શું અંમ જમીએ ખરાં ?

સત્યવતી—મેં કહી દીધું કે તમે જાઓ. (જરા શુષ્ક સ્વરે) કેમ બેઠી રહી છે ?

૨ સખી—આમ કેમ ! સખી કોધ કેમ છે ! મારી શી કસુર પડી ?

સત્યવતી—(નરમ અવાજે) તમારી કાંધ કસુર નથી. મારા આ ઉદાસીનપણા માટે મને ક્ષમા કરો, મારી વહાલી બહેનો !

૩ સખી—રાજકુમારી ! આ તું શું કહે છે ?

સત્યવતી—હું ખરેખર તમારી પ્રાર્થના કરું છું.

૪ સખી—વારૂ અમે ક્ષમા કરીએ છીએ. હવે ઘેર ચાલો.

સત્યવતી—તું મારી સાથે પ્રેમ કરે છે ?

૧ સખી—(હસીને) પ્રેમ કરું છું—કોણ કહે છે ?

૨ સખી—પ્રેમ કરે છે ? બીલકુલ નહીં—જરાય નહીં.

૩ સખી—તને તો અમે શત્રુના જીવી ગણીને બેઠાંએ છીએ.

૪ સખી—અમે પ્રેમ કરીએ છીએ કે નહીં, એમ પૂછે છે ?

સત્યવતી—હું સાચું કહું છું, જે તમે પ્રેમ કરતી હો તો આ પાપિણી

ધીવર કન્યા તરફ ઘુણા કરો—ઘુણા કરો.

૧ સખી—આ તું શું બોલી રહી છે ?

સત્યવતી—તું જાણે છે કે હું કોણ છું ?

૩ સખી—હું જાણું છું કે તું સત્યવતી છે.

સત્યવતી—બીજું કાંઈ જાણે છે ?

૩ સખી—તું ધીવરરાજની કન્યા છે અને તારે યૌવન સદાય ટકી રહેશે.

સત્યવતી—બીજું કાંઈ જાણે છે ?

૪ સખી—ના, બીજું તો કાંઈ જાણતી નથી.

સત્યવતી—તો તું કાંઈ બીજું જાણતી નથી અને જાણીશ પણ નહીં.—

જાઓ મારી વહાલી સખીઓ. હવે ઘેર ચાલી જાઓ. હું તો

અહીંથી જવાની નથી.

૧ સખી—કેમ ?

સત્યવતી—એ તમને કહેવાનું નથી.

૨ સખી—શાથી ?

સત્યવતી—એનો ઉત્તર તમને ખરાબર કદી મળશે નહીં. જાઓ હવે ઘેર

જતાં રહો. હું નહીં જઉં. મારે તો ઘરખાર કાંઈ છે જ નહીં.

૩ સખી—આ શું ? સખી ! તું રડે છે કેમ ?

સત્યવતી—ના, ના; હવે તમે ચાલ્યાં જાઓ.

૪ સખી—આમ કેમ ? તારી આવી દસા કેમ ?

(સત્યવતી રુપ રહે છે.)

૩ સખી—અરે મત્સ્યગંધા ! તું કેમ બોલતી નથી ? શાનો વિચાર કરે છે ?

૪ સખી—ખરી વાત છે, તું શાનો વિચાર કરે છે ?

સત્ય—કાંઈ નહીં.

૩ સખી—તું કેમ અમને કાંઈ જણાવતી નથી !

સત્ય—હું શાનો વિચાર કરું છું તેની મને પોતાને જ ખબર નથી.

૩ સખી—ત્યારે સખી તું અમને પણ નહીં કહે ?

૪ સખી—મારા જોવામાં ઘણી વખત આવે છે કે નિર્મળ પ્રભાતના સમયે દૂરનાં શ્યામ વાદળાં જેવા રંગના પહાડોની તરફ હું ઉઠાસી દષ્ટિથી ઘણો વખત તાકી રહે છે. તારી આંખોમાંથી અશ્રુખિન્દુઓનાં જોડકાં સગી બહેનોની પેઠે નીકળે છે. સખી, મને ખબર છે કે તું કાંઈક કાંઈક બોલતાં અટકી જાય છે—જાણે ચાલતા સીતારનો તાર એકાએક તુટી ગયો હોય. સખી ! મને કહે તો ખરી કે એ તારો ભાવ કેવી રીતનો છે ? એનું કારણ શું છે ?

સત્ય—કાંઈ નહીં—કાંઈ નહીં—સખીઓ ! ચાલો હવે ઘેર ચાલો. અરે માફ કોણ હતું ? ક્યારે ? ક્યાં ? કાંઈ નહીં, કાંઈ નહીં !

(એટલામાં ધનુષ્ય-ખાણ હાથમાં લઈને રાજા શાન્તનુ આવી, દૂર ઉભો ઉભો આ બધી ચેષ્ટાઓ જોઈ રહ્યો છે. સત્યવતી ધીરે ધીરે સખીઓની સાથે જાય છે અને શાન્તનુ ત્યાંજ ઉભો રહે છે.)

(બે ધીવરોનો પ્રવેશ.)

૧ ધીવર—આજે કાંઈ હાથ આવ્યું નહીં.

૨ ધીવર—હા, કાંઈ આવ્યું નહીં.

૧ ધીવર—ચાલો ત્યારે ઘેર જઈએ.

૨ ધીવર—ચાલો.

૧ ધીવર—આ રાત્રી છે કે દિવસ ?

૨ ધીવર—રાત્રી.

૧ ધીવર—ત્યારે અંધારું કેમ નથી ?

૨ ધીવર—દેખતો નથી ? ચંદ્રમા ઉગ્યો છે.

૧ ધીવર—વારૂ, પણ આ ચંદ્રમા કેવો ભયાનક જણાય છે !—
અગ્નિનો ઝોળો સળગતો ન હોય !

૨ ધીવર—ખરૂં કહે છે !—અરે તેની સાથે પણ જોવાતું નથી !

૧ ધીવર—વાર ત્યારે ભાઈ, એ તો કહો કે ચંદ્રથી વધારે ઉપકાર થાય છે કે સૂર્યથી વધુ ઉપકાર થાય છે ?

૨ ધીવર—સૂર્યથી.

૧ ધીવર—અરે દૂર જા !

૨ ધીવર—કેમ ?

૧ ધીવર—ચંદ્રમથી વધારે ઉપકાર થાય છે.

૨ ધીવર—કેવી રીતે ?

૧ ધીવર—અરે ભલા માણસ ! એટલુએ નથી દેખતો કે ચંદ્રમા ન હોય તે, કેવો વિકટ અંધકાર થાય છે. અંધારી રાત્રે ચંદ્રમાં . જ અજવાળું કરે છે.

૨ ધીવર—અને સૂર્ય ?

૧ ધીવર—એ તો દિવસે અજવાળું કરે છે. રાત્રે તો સૂર્યની જગર પણ પડતી નથી.

૨ ધીવર—તે તો ખૂબ વિચાર કર્યો !

૧ ધીવર—વિચાર કરતાં કરતાં તો હું આ બુદ્ધો થવા આવ્યો.

(આ ધીવર શરીરે મજબુત અને વયે પુખ્ત હતો.)

૨ ધીવર—એ તો હું પણ જોકે છું.

૧ ધીવર—અરે અરે પેલું કાણુ છે ?

૨ ધીવર—કયાં ?

૧ ધીવર—(શાન્તનુ તરફ આંગળી કરીને) એ પેલું-પેલું !

૨ ધીવર—એ તો માણસ છે.

૧ ધીવર—જીવતો છે ?

૨ ધીવર—ત્યારે મરી ગયો છે ?

૧ ધીવર—અરે મરી તે કેમ જાય ?

૨ ધીવર—જેને, હાલતો ચાલતો નથી, જીવતો માણસ હાલતો ચાલતો હોય છે.

૧ ધીવર—ત્યારે, શું મરી ગયો હોય તો આદમી આમ તાડવી પેટે સીધો ઉભો રહે ખરો ?

૨ ધીવર—એ પણ ખરી વાત છે. ત્યારે આપણે મોટી ગુચવણમાં પડી ગયા.

૧ ધીવર—મોટી મુંઝવણમાં, એનો ઉકેલ સહેલો નથી.
૨ ધીવર—એનો તે કેવી રીતે ઉકેલ થાય ! એ આદમી જીવંતા હોય
તો હાલતો ચાલતો કેમ નથી ?

૧ ધીવર—એને હાલવા ચાલવા માટે કોણે આગંદ ખવરાવ્યા છે !

૨ ધીવર—તો મરી ગયો હોય તો આમ આડની પેઠે ઉભો કેમ રહે
છે ? આમ તો કદી જોયું નથી.

૧ ધીવર—હા, એવું કદી જોયાનું પણ યાદ તો આવતું નથી.

૨ ધીવર—આ સંદેહ હવે કેવી રીતે દૂર થાય ?

૧ ધીવર—ના, સંદેહ દૂર થાય એમ જણાતું નથી.

૨ ધીવર—વાર, આ એ આદમીને પુછીએ તો કેવું ?

૧ ધીવર—(જરા મનમાં વિચાર કરીને) હા—એતો કાંઈક ડીક
જણાય છે.

૨ ધીવર—ત્યારે ચાલો, પુછી જોઈએ.

(બન્ને શાન્તનુની પાસે જાય છે.)

૧ ધીવર—અરે ભાઈ ! અરે ભાઈ !

૨ ધીવર—ઓ ભલા આદમી !

૧ ધીવર—આતો બોલતોય નથી !

૨ ધીવર—ત્યારે તો મરી ગયો હશે.

૧ ધીવર—તો એ કેમ કહી દેતો નથી કે હું મરી ગયો છું. આપણે
પછી નિશ્ચિન્ત થઈને ઘેર જઈએ.

૨ ધીવર—ના, આ તો મુંઝવણનો ઘોંટાળો એમને એમ રહ્યો. ચાલો
ઘેર જઈએ.

(બન્ને જાય છે.)

શાન્તનુ—વર્ષાદના પુરથી ભરાયેલી આ સરિતા બન્ને કાંઠે વેગથી વહી
રહી છે. પણ હવે શરદઋતુને લીધે તેનું જળ નિર્મળ થઈ ગયું
ગયું છે. પૂર્ણ ચંદ્ર ઉદય પામ્યો છે. વૃક્ષોનાં ફૂલો ખીલ્યાં છે.
કોઈ પ્રકારની ત્રુટિ નથી, કાંઈ ખામી નથી. આ રૂપરાશિ—આ
રૂપના વર્ણનની નિષ્કળ ચેષ્ટામાં મારી લાવા બધું થઈ જાય
છે. રૂપ અપૂર્ણ છે. સ્વર્ગની જ્યોતિ અને વિશ્વના વિસ્મય
સમાન છે. અત્યાર સુધી તો હું તેમાંજ તનમય હતો. વિચાર
કરવાની પણ મારામાં શક્તિ નહોતી. હવે ધોરે ધોરે વિચાર

કરવાનું બળ આવેછે. એ સુંદરી કોણ હશે ? આ કોની કન્યા હશે ? અરે એનું મકાન ક્યાં હશે ? એ આ તરફ જ ગઇ છે ! એના મકાનનો પતો મને કોણ બતાવશે !

(માધવનો પ્રવેશ.)

માધવ—આવો હું બતાવીશ—અરે આ શું ! જે જરા વધારે વખત થયો હોત તો આવી ગઇ હોત.

શાન્તનુ—શું ?

માધવ—મૂર્છા વળી ખીજું શું ! હું ઝોલ્યો અને તમે એવા ચોંકી ઉઠ્યા કે જાણે વજ્રપાત થયો ન હોય.

શાન્તનુ—ના, ના. મિત્ર ! શા સમાચાર છે ?

માધવ—મૃગ નાશી ગયો છે.

શાન્તનુ—નાશી જવાદે. પરંતુ—સુંદરી અપૂર્વ છે !

માધવ—કઈ ! કોણ !

શાન્તનુ—એક જુવાન સ્ત્રી. અત્યાર સુધી હું તો તેમાંજ ચકચૂર થઇ—

માધવ—અરે એતો સમજી ગયો. શિકાર કરવા આવતાં તમે પોતાં કામદેવનો શિકાર બની ગયા. કામદેવના ખાણું નિશાન થઈ ચુક્યા.

શાન્તનુ—એમ !

માધવ—ખડખડ એની છે ! એની લાગે છે !—પ્રાણ પણ જતા રહેતા હોય એમ જણાય—છે હવે બચશે કે કેમ—એમ ને ?

શાન્તનુ—મિત્ર !

માધવ—પણ એતો ધીવરની—માછીમારની છોકરી છે.

શાન્તનુ—તેં બંધ છે ?

માધવ—હા, બંધ છે.

શાન્તનુ—ફરી એકવાર બતાવી શકીશ ?

માધવ—જેમને શું કરશે ?

શાન્તનુ—મિત્ર ! મેં એને સારીરીતે નીહાળી નથી ! —ફરી એકવાર બંધ લઉં.

માધવ—સમજી ગયો. ચાલો, આ રસ્તેથી ચાલો.

(બંને જાય છે.)

પ્રવેશ ત્રીજો.

સ્થળ—ધીવરરાજનું મકાન

સમય—પ્રાતઃકાળ

(ધીવરરાજ ક્રોધયુક્ત મુઠ્ઠાથી આંટા મારે છે.)

(તેમનો મંત્રી પણ તેની પાછળ પાછળ ચાલે છે.)

ધીવરરાજ—મારો મીઠાળ આજે ખરાખર નથી. ખડ્ડાળ ખગડી ગયો છે. રાણીનો મીઠાળ ખરાખર નથી. પરંતુ આખા ઘરનો—ના, હું તો કાલેજ રાજ્યનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો જઈશ.

મંત્રી—જી હુજૂર—

ધીવર—ખસ મારે. “ જી હુજૂર ” ની જરૂર નથી, કામની જરૂર છે. કામ ન થઈ શકે તો ચાલ્યા જાઓ.

મંત્રી—જી—કામ નહીં કરે તો શું—

ધીવર—‘ તો શું ’—ખધાના મુખથી એજ એકવાત સાંભળાય છે. તો શું મને સમજ પડતી નથી, ‘ તો શું ’ માં એવો તો શો વિશેષ ગુણ છે. હું—નહીં, મારો—મારો જીવ આપી દઈશ.

(ધીવરરાજની રાણીનો પ્રવેશ.)

ધી૦ રાણી—દઈશ તો આપીદો.—આ જીવ આપશે ! જાણે જીવ આપવો એ સહેજ વાત હશે ને !—જીવ આપીશ !—રોજ જીવ આપવાની ધમકી તો આપે છે. પણ જીવ આપતાં તો એક દિવસ પણ દેખાયા નહીં. જીવ આપશે ? આપો, આપીદો. મારી સામેજ જીવ આપો. આજેજ જીવ આપો. અત્યારેજ. આપીદો. કેમ ચૂપ થઈ ગયા ! જીવ આપીદો.

ધીવર—તો આપી દઉ ?

ધી૦ રાણી—આપો.

મંત્રી—જી, નહીં; ક્રોધ એવું કરતું નથી !

ધીવર—ક્રોધ એવું કરતું નથી !—રાણી, સાંભળ્યું ! મંત્રી ના પાડે છે; નહીં તો આજે હું નિશ્ચય જીવ આપી દેત.

ધી૦ રાણી—કેમ ! (મંત્રીને) કેમ તમે મના કરો છો ? તમે કોણ મના કરનાર ! હું રાણી છું—હું હુકમ આપું છું. મારા હુકમનો ભંગ કરો છો ? જાઓ તમને કામ ઉપરથી ખરતરડ કરવામાં આવે છે.

ધીવર૦—કેવી રીતે ? મંત્રી નહીં હોય તો રાજ્યનું કામ કેવી રીતે ચાલશે ?

ધીંરાણી—રાજ્ય તો તમારું બહુ મોટું છે ને ! ધીવરોના ચોધરી છે. ખસ એટલામાંથીજ રાજ્ય થઈ ગયા ! રાજ્ય—એક ગામ અને નદીનો અડધો ભાગ, એટલું તમારું રાજ્ય કે નહીં ? નદી અથવા તળાવમાં જળ નાંખીને માછલીઓ પકડવી—ખસ એ જ રાજકાજ છે ને ? હવે એમાં ડરાવવા મડયા છે કે “રાજ્યનું કામ કેવી રીતે ચાલશે ?” રાજ્યનું કામ હું ચલાવીશ. તમે જીવ આપી દો.

ધીવર૦—શું તારા કહેવાથી ?—રાણી, અંદર જ !

ધીં રાણી—અરે મ્હોં બળ્યા ! આ અભાગી ! આ મંત્રીની સામે પોતાનો રોક ખતાવે છે—જીવ આપવાની ધમકી આપે છે !—હું

રાણી છું, મારી વાતને ગણકારતો નથી ! અરે ધૂત લંગોટી—

ધીવર૦—છી ! છી ! છી ! તદ્દન બેહુદી—રાણી !

ધીં રાણી—નિકળ—ઘરથી બહાર નિકળ. નહિ તો—

ધીવર૦—નહીં તો—શું કરીશ ?

ધીં રાણી—નહીં તો આડુવડે મારીને બહાર કાઢીશ.

ધીવર૦—આડુ મારીને કાઢીશ !

ધીં રાણી—આડુ મારીને કાઢીશ !

ધીવર૦—શું આડુ મારીને કાઢીશ ?

ધીંરાણી—હા, હા, આડુ મારીને કાઢીશ .

ધીવર૦—વાર, કોઈએ એવું સાંભળ્યું છે કે કોઈ દેશની રાણીએ તે દેશના રાજાને આડુ મારીને કાઢી મુક્યો હોય !—મંત્રી, તમે સાંભળ્યું છે ?

મંત્રી—જી, નહીં.

ધીંરાણી—હીક ત્યારે જાંઘ લે હવે (જાય છે.)

મંત્રી—રાજાસાહેબ, હવે ખસી જાઓ. હજી સમય છે. પહેલેથીજ ખસી જાઓ. રાણીનો મીજાજ ગયો છે.

ધીવર૦—શું ! હું રાજા છું. રાજા થઈને એક સ્ત્રીના ડરથી ખસી જાઉં ? નાશી જાઉં ? કદી પણ નહીં. અરે કોઈ છે કે ? મારું બાણ અને ધનુષ્ય તો લાવો. અને—

મંત્રી—રાજાજી કાંઈ કરી શકશો નહીં—કહું છું કે ખસી જાઓ. કાંઈ કરી શકશો નહીં.

ધીવર૦—એમ છે ?

મંત્રી—કહું છું તો ખરો કે ખસી જાયો.

ધીવર૦—વાર, તમે કહી રહ્યા છો. તમે મારા મંત્રી છો. તમારા કહેવાની અવગણના નહીં કરું. (જવાની ઈચ્છા કરે છે.)

[શાન્તનુ અને માધવનો પ્રવેશ]

માધવ—આજ ધીવરરાજ હશે!—મહાશય, આપ જ અહીંના રાજા છો કે શું ?

ધીવર૦—ત્યારે શું તમે રાજા છો ? જુઓ—તમે લોકો પહેલેથી ખબર આપ્યા વિના—આ રીતે મારી પાસે આવીને ઉભા થઈ ગયા ! અને હવે ફરીથી આવીને પુછવા મંડયા; “ મહાશય, આપજ અહીંના રાજા છો કે શું ? ” આ તમારું વર્તન કેવું છે ? તમને ખબર છે કે જ લોકો મારી પાસે આવે છે તે શું કરે છે ?

માધવ—નાજી, એની અમને ખબર નથી.

ધીવર૦—મને મળવા આવનાર લોકો પ્રથમ તો આ મંત્રીના સાળાને ભેટ મોકલે છે.

માધવ—જી, સાળાને !

ધીવર૦—હા, હા ! મંત્રીના સાળાને ! પછી મંત્રીના ભાઈના સસરાની સામે હાથ જોડીને ઉભા રહે છે.

માધવ—ખાપરે ! એવો અદબ કાયદો છે !

ધીવર૦—હું રાજા છું—કેમ મંત્રી ?

મંત્રી—જી, રાજાસાહેબ.

માધવ—એ વાતની કોણ ના પાડે તેમ છે ?

ધીવર૦—તમે માને છોને ?

માધવ—ખેર, માનીએ છીએ.

ધીવર૦—એ ‘ ખેર ’ ને શું માને !—મંત્રી !

મંત્રી—જી—આ ‘ ખેર ’ નો અર્થ હું ખરાબર સમજાયો નહીં.

ધીવર૦—અહીં ‘ ખેર-ખેર ’ કહેવાથી ચાલવાનું નથી. હું રાજા છું. કહો હવે, શું કહેવું છે ?

માધવ—હવે હું એમ કહેવા માંગું છું કે—મારા પ્યારા મિત્ર—આ રહ્યા અર્થાત્ તમને મદને ખાણુ માર્યું છે. તેથી તે ઘાયલ થયા છે અને તરફડી રહ્યા છે. ?

ધીવર.—મદન કોણ ? મંત્રી ! એ મદન કોણ છે ? તેણે આ વિચારા લલા આદમીને ખાણ સાથી માર્યું ? તેને પકડીને રજુ કરો. હું એ ખાખતનો વિચાર કરીશ. ખાણ સાથી માર્યું ?

માધવ—જી, સાંભળું છું—આપને એક છોકરી છે. એ વાત સાચી છે ?
ધીવર.—હા, છોડી તો છે.

માધવ—મારા આ પ્યારા મિત્રે તેને દેખી છે. એજ એનો અપરાધ છે ! એ અપરાધના કારણથી મદને તેને ખાણ માર્યું છે. રાજ સાહેબ ! આપ હવે એ ખાખતનો વિચાર કરો.

ધીવર.—જરૂર વિચાર કરીશ. મારી છોડીને તેમણે દીડી છે, તો હું તેમને ખાણ મારીશ. મદન શા માટે મારશે ?—મંત્રી !

મંત્રી—રાજસાહેબ, આપનું કહેવું ખરાબર છે.

ધીવર.—શું મદન આમ ખાણ મારતો કરતો હશે ?

માધવ—જી રાજ સાહેબ, તેનો પંધો એજ છે !

ધીવર—પંધો કેવો વળી ?

માધવ—એજ, કે કોઈનો ચહેરો સુંદર હોય, શરીર જુદી રીતનું હોય અને વ્યાકરણના હિસાબથી તે સ્ત્રીલિંગે હોય તો આવા લોકોની ક્રુધા—પિપાસા હરાઈ જાય છે, રાતે નિદ્રા આવતી નથી, રાત દિવસ તેમના ઉપર પંખાની હવા નાંખવી પડે છે, કાળજી વિધાય છે. તેમની ઘડીએ ઘડી ‘હાય હાય’ કરતાં વીતે છે !

ધીવર.—કેમ ?

માધવ—મદન ખાણ મારે છે તેથી.

ધીવર.—એજ ! મંત્રી ! આ ખાખતમાં તમારી શી સલાહ છે ?

મંત્રી—જી, આપને જે યોગ્ય લાગે તે.

માધવ—આપના મંત્રી અતિ ચતુર જણાય છે. મને તો આવો સહજ અને ચતુર મંત્રી બીજા કોઈ રાજના પાલકે પડ્યો હોય એમ લાગતું નથી. સલાહ આપવામાં જાણે સાક્ષાત્ બૃહસ્પતિજ જેમ હો !

ધીવર.—આદમી બહુ બુદ્ધિ યથો છેને !

માધવ—તેમનામાં એટલી બુદ્ધિ છે.

ધીવર—મંત્રી, એ મદનને પકડી લાવો. હું વિચાર કરીશ.

માધવ—જી, મદનને કોઈ પકડી શકતું નથી, એજ મુશ્કેલી છે.

ધીવર—કોઈ પકડી શકતું નથી ?

માધવ—નહી ?

ધીવર—તો પછી શો ઉપાય છે?

માધવ—એ આપ એની સાથે આપની છાંકરીનો વિવાહ કરી આપના.

રાજા હો તો આજ વખતે એ મદનના હાથથી મુક્તિ મળશે.

ધીવર.—વિવાહ !

માધવ—વિવાહની જરૂર તો નહોતી; પરંતુ કોણ જાણે એનો કેવોએ કુસંસ્કાર છે. આ સ્થળે તેમાં જરા કવિતાની પણ ખામી છે. આપ વિવાહ કરવાને માટે તૈયાર છો ?

ધીવર.—મંત્રી !

મંત્રી—આપના મિત્રની સાથે અમારા રાજસાહેબની છોડીનો વિવાહ કરી દેવાને ?

માધવ—આપે ઠીક સમજી લીધું.

મંત્રી—હવે સવાલ એ છે કે આપના એ મિત્ર છે કોણ ?

(ધીવરરાજ શિર હલાવતા હલાવતા, મનમાં ને મનમાં મંત્રીની બુદ્ધિની પ્રશંસા કરે છે.)

માધવ—એ સવાલનો હું હમણાંજ જવાબ આપી દઉં છું. મારા મિત્ર છે હસ્તિનાપુરના રાજા.

મંત્રી—(આશ્ચર્યથી) હસ્તિનાપુરના રાજા ?

માધવ—જી હાં !

મંત્રી—હસ્તિનાપુરના મહારાજ !

માધવ—હાજી, હા.

મંત્રી—મહારાજ શાન્તનું ?

માધવ—ખરાખર.

મંત્રી—(ધીવરરાજને) સિંહાસનથી ઉઠી જાઓ—સિંહાસનથી ઉઠી જાઓ.

ધીવર—કેમ ? કેમ ? સિંહાસનથી કેમ ઉઠું ?

મંત્રી—પહેલાં ઉઠી જાઓ, પછી કહેજાં, નહીં તો—

ધીવર—નહીં તો શું ?

મંત્રી—નહીં તો ખસ રાજ ગયું સમજવું.

ધીવર.—હું ! હું—ખરી વાત, નહીં તો સજય ગયું ? (સહેજ ઉભા થઈને) નહીં તો રાજય ગયું ?

મંત્રી—હા જાઓ !

(ધીવરરાજ સિંહાસનથી ઉઠીને ઉભા થઈ જાય છે.)

મંત્રી—મહારાજ હસ્તિનાપુર નૃપેશ ! અમારો જન્મ આજે સફળ થયો. આપ આ સિંહાસનનું ત્રહણ કરો.

ધીવર.—(આશ્ચર્યથી) સિંહાસનનું ચઢણ કરો ! આ શું ?
 શાન્તનુ—એની જરૂર નથી ! ધીવરરાજ ? આપ સિંહાસન ઉપર બેસી જાઓ.
 ધીવર.—(ગભરાયા જેવો ભાવ કરીને) મંત્રી !—
 મંત્રી—બેસો, પોતે મહારાજ આજ્ઞા આપે છે—બેસો.

(ધીવરરાજ બેસે છે.)

માધવ—હવે અમારી જે પ્રાર્થના હતી તે !

ધીવર૦—મંત્રી !

(મંત્રી ધીવરરાજના કાનમાં કંઈ કહે છે.)

ધીવર૦—જરૂર—જરૂર ! મહારાજ, હું હમણાંજ આવું છું.

(મંત્રી અને સાથે ધીવરરાજનું પ્રસ્થાન.)

માધવ—એમ જણાય છે કે ધીવરરાજ પોતાની સ્ત્રીની સલાહ લેવા
 ગયા છે. મહારાજ, આ ગમાર જડભરતને જોયા પછી પણ

તેની ઈંકરીની સાથે વિવાહ કરવાની આપની ઇચ્છા છે ?
 શાન્તનુ—પરંતુ મને તો શોષ કરતાં એમ જણાયું છે કે એ સુંદરી

આછીમારની—ધીવરની કન્યા નથી.

માધવ—તેની પાસે ઉછરેલી કન્યા તો ખરીને ! આ જંગલીની પાસેથી
 તેને શિક્ષણ તો મળેલુંને !

શાન્તનુ—સાંભળ્યું તો છે કે એ કોઈ ઋષિના વરદાનથી અનન્ત-
 જીવના છે. તેની જીવાની સદાય રહેવાની. વળી કન્યા સમજી
 અને બુદ્ધિમતી પણ છે.

માધવ—હાં, એતો ઠીક પણ મને એમ જણાય છે કે ઋષિના વરદાનનું
 કોઈક ગુપ્ત રહસ્ય પણ છે. મહારાજ આવા પ્રકારની અજ્ઞાત
 કુળશીળ વાળી કન્યાની સાથે વિવાહ કરવો તે બુદ્ધિનું કામ નથી.

શાન્તનુ—મિત્ર, મને એ બધી બાબતનો વિચાર કરવાનો અવકાશ નથી.
 હું તેને ચાહું છું.

(ધીવરરાજ અને તેના મંત્રીનો ફરી પ્રવેશ)

માધવ—રાણીએ શો નિશ્ચય કર્યો ?

ધીવર૦—રાણીએ કેમ !

મંત્રી—મહારાજનો કોઈ પુત્ર હયાત છે ?

માધવ—બેશક.

મંત્રી—એજ છે ને !

માધવ—‘ એજ ’ શું ?

મંત્રી—રાજ સાહેબ ! એજ છે ને !

ધીવર૦—એજ છે ને !

માધવ—રાજસાહેબ, આ વિવાહ કરી આપવાનું આપને કપૂલ છે ?

ધીવર૦—એજ છે ને !

માધવ—તો કપૂલ નથી ?

ધીવર૦—એજ છે ને—કેમ મંત્રી ?

મંત્રી—એજ છે ને.

ધીવર૦—એજ છે ને.

માધવ—કપૂલ છે કે નાકપૂલ ?

મંત્રી—એજ છે ને

માધવ—એક જવાબ આપો.

ધીવર૦—એજ છે ને.

માધવ—ત્યારે તમારો આજ છેવટનો જવાબ છે કે ‘ એજ છે ને ’ ?

ધીવર૦—મંત્રી.

(મંત્રી ધીવરરાજના કાનમાં કાંઈ કહે છે.)

ધીવર૦—સાંભળો ! મારી એ હઠ છે કે ચાલ્ય તો મારા પ્રાણ જાય કે રહે, પણ મારો છોડીનો છોકરોજ રાજ થાય. એ શરતે મહારાજને વિચાર કરવાનું કપૂલ છે ?—સીધી વાત છે. મંત્રી, કહો—ખરાખર સમજવીને વાત કરો.

મંત્રી—મહારાજ ! અમારા રાજ સાહેબની એવી પ્રતિજ્ઞા છે કે મહારાજની પછી એ કન્યાના પેટે અવતરેલો છોકરોજ હસ્તિનાપુરની ગાદીનો રાજ થાય. આમાં આપ રાજી છો ?

શાન્તનુ—ના—એ તે કેવી રીતે બને ? મોટો છોકરો હયાત છે

મંત્રી—તો મહારાજ, આ વિવાહ થઈ શકશે નહીં.

શાન્તનુ—ત્યારે આ શું તમારા રાજને દૃઢ સંકલ્પ છે ?

ધીવર—હા એજ મારો—કેમ મંત્રી—સ્થિર સંકલ્પ—કમળાં શું કહ્યું હતું ?

માધવ—સંકલ્પ. ચાલો મહારાજ. આ શું ?—આપ શાનો વિચાર કરો છો ?

શાન્તનુ—ધીવરરાજ ! આપની મરજી વિરુદ્ધ હું આપની કન્યા સાથે વિવાહ કરવા માંગતો નથી. કુંવારી કન્યા ઉપર પિતાનો અધિકાર છે. ધીવરરાજ, તે દયો હતું જાહેર—આવો મિત્ર.

(શાન્તનુ અને માધવનું પ્રસ્થાન)

ધીવર૦—મંત્રી !

મંત્રી—જી,

ધીવર૦—મને અંદર લઈ જઈ ખિછાનામાં લોટાવી દો. ત્યાંજ લોટી
જઈ-નહીં તો-નહીં તો

મંત્રી—નહીં તો ?

ધીવર૦—નહીં તો આંખો ખંધ થઈ જશે. ઓઠ ખીડાઈ જશે.

(મંત્રી ધીવરરાજને લઈને જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ.—હસ્તિનાપુરના રાજમહેલનો એક અવાસ.

સમય—પ્રાતઃકાળ.

(લીલમ એકલા એક સ્થાનને અઢલીને ડલા છે.)

લીલમ—પરના હિતને માટે પોતાના સ્વાથ નો ત્યાગ કરવો એજ સર્વે
ધર્મોનું મૂળ છે. વ્યાસદેવે બતાવેલા એજ મધુર સંગીતનો
અંતઃસ્વરૂપ નિત્ય ધ્વનિ થયાં કરે છે. નદીનો ફલનાદ જમ
ધીમે ધીમે ગંભીર શબ્દનું સ્વરૂપ ધારણ કરે તે પ્રમાણે એ
ધ્વનિ પણ સાંભળાયાં કરે છે.

(માધવ મનમાં ને મનમાં પોતાની મેળે બાલતા પ્રવેશ કરે છે.)

માધવ—એનુંજ નામ “ ઘરનું ખાઈને વનનાં ઢોરાં ચારવાં. ” અરે
એ સુંદરી છે તો તેમાં તમારે શું—

લીલમ—મુરખી કાકા, આપ, આપની મેળે શું બકયાં કરો છો ?

માધવ—(બાણે કાંઈ સાંભળ્યુંજ ન હોય તેમ) એને માટે નથી
તમે ખાતા-કે નથી પીતા; નયનોમાં નિદ્રા પણ નથી-તેમ
બીજી કોઈ ચિન્તાએ નથી; દિવસે દિવસે દુખર્જી થતા બચ્ચો
છા. એટલા માટેજ કે તે એક સુંદરી છે. અરે લલા માણસ,
એ સુંદરી છે તો તેમાં તમારે શું ?

લીલમ—કોણ સુંદરી છે ?

માધવ—(એવાજ ભાવથી) એ દહાડાના જ આમ સુકાય છે.

બીબ્મ—કોણ ? •

માધવ—અને કોણ ? તમારા બાપ-ભાઈ ! કહી દીધું.

બીબ્મ—કાકા, પિતાજીને શું થઈ ગયું છે ?

માધવ—કહી દઈ ? હવે ક્યાં સુધી દયાવી રાખીશ ? આગ ક્યાં સુધી દાખી રહેશે ? રાજ્યમાં અશાન્તિ છે, ઘરમાં અશાન્તિ અને ઠંડીના દિવસોમાં ખુલ્લી અગાસીમાં પડી રહેવું, અંદમાની તરફ ભેંધ રહેવું અને દીર્ઘ-શ્વાસ લેતાં લેતાં રાજને થઈ ગયો યદુમાકાશં કારણ ? એટલાજ માટે કે-તેનો ચહેરો સારો છે-એ સુંદરી છે-અને-અને કહેવાની મતલબ શી ?

બીબ્મ—(આશ્ચર્યથી) કાકા, કહો બેઠાં, પિતાજીની આવી દશા સાથી થઈ ? આપ જાણો છો ?

માધવ—અરે-જાણું કેમ નહીં ? હું તો ખડું જાણું છું.

બીબ્મ—તો જણાવોને. હું તેમને એનું કારણ પૂછું છું પણ તે કાંઈ બરાબર ઉત્તર આપતા નથી.

માધવ—એ તો વાત જ છે. આ તરફ હસ્તિનાપુરનો રાજા-ભારતનો સમ્રાટ છે, પરંતુ બીજી તરફ એ બિચારો બહુ જ સાદો અને હદ ઉપરાંત શરમાળ છે.

બીબ્મ—શું થયું છે ? જણાવો તો ખરા. પિતાજીનું શરીર ધીરે ધીરે પીણું અને દુર્બળ સાથી થાય છે ? તે કેમ ઉદાસ રહ્યાં કરે છે ?

માધવ—તેનું કારણ એ સુંદરી જ છે.

બીબ્મ—કઈ સુંદરી ?

માધવ—કઈ ? કઈ ? એક ધીવરની છોકરી. હા, છે તો સુંદરી-પરંતુ તેના શરીરમાંથી માછલીઓના જેવી દુર્ગંધ નીકળે છે. તેની સાથે વિવાહ કરવા માટે રાજા ગાંડા થઈ ગયા છે-ખરેખર મૂર્ખ બની ગયા છે.

બીબ્મ—તો પછી પિતાજી તેની સાથે વિવાહ કેમ કરી લેતા નથી ?

માધવ—એ પણ એની બલમનસાધના એક કુસંસ્કાર છે. ક્ષત્રિય રાજાધિરાજ છે-ધરિયા થઈ-તરવાર એથી લે-ધરિયા પુરી કરી લે. એમ નહીં કરતાં ઉલટું કન્યાના પિતાના પગમાં પડવાનું જ બાકી રાખ્યું. બે હું સાથે ન હોત તો વચ્ચે એ પણ બાકી રહેવા દેત નહીં-પગમાં પણ પડત.

ભીષ્મ—છોડીનેા પિતા કોણ છે ?

માધવ—ખીજી કોણ હોય ? એક ધીવરેનો ચોધરી છે !—ધીવરરાજ છે ! માલુમ નથી કે તેને રાજની પદવી કોણે આપી છે !

ભીષ્મ—ત્યારે એ છોકરીનો આપ પિતાજીની સાથે પોતાની છોકરીનો વિવાહ કરવા રાજ નથી ?

માધવ—મારા જોવામાં તો એમ આવ્યું !—તેણે એવું કહ્યું કે એ છોકરીને જ છોકરો થાય (થશે કે નહીં એનું તો હજી ઠેકાણું નથી) તેને જ રાજગાદી આપવી. જો એવી પ્રતિજ્ઞા મહારાજ કરે તો એ પોતાની છોકરીનો વિવાહ પિતાજીની સાથે કરે.

ભીષ્મ—આથી પિતાજી એમ કરવાને રાજ નહોતા ?

માધવ—રાજ તે કેમ થાય ? લાયક અને મોટા કુમારને, અર્થાત્ તમને રાજ નહીં ખનાવીને એક માછીમારના છોકરાને રાજ ખનાવે ! જના શરીરમાંથી મચ્છીની દુર્ગંધ મારે છે ! જહાં હવે વૈષ્ણવે લઈ આવું. એમ જણાય છે કે રાજ હવે ખડુ દિવસ જીવશે નહીં. મને તો એ—

(પ્રસ્થાન)

ભીષ્મ—એટલા જ માટે !—અને પિતાજી, તમે મારે માટે દુઃખ સહન કરી રહ્યા છો ? મારે માટે જ રોગી, દીન, મલિન અને કાયર થયા છો ? પિતાજી તમે જાણતા નથી, તમારો સ્કેજ ઇસારો થતાંજ હું અસાધ્ય સાધન કરી શકું છું ! મારા પ્યારા પિતાજી ! તમે તમારા મુખથી મને એ વાત કેમ ન કરી ? આ અધમ પુત્ર ઉપર એટલો સ્નેહ—એટલો ખંધા સ્નેહ છે !—હું પણ ખતાવી આપીશ કે એ અથાગ સ્નેહને માટે હું અયોગ્ય નથી—મારે માટે આટલું દુઃખ !—હું તમારા ચરણોમાં—મુખનાં ચરણોમાં પ્રાણોનું ખર્ચિદાન આપી શકું છું.

(પ્રસ્થાન)

[આકાશમાં મહાદેવ અને પાર્વતીનો પ્રવેશ.]

મહાદેવ—આજ મનુષ્યજાતિના ઇતિહાસમાં નવા અધ્યાયનો આરંભ થયો છે. પાર્વતી ! દેવી ! જુઓ આ મોટી દીક્ષવાળી, ગૌર-

વર્ણનો અને સુંદરતાની મૂર્તિ જેવો યુવક ચિન્તામત્ર મૂર્છિત થયો છે, એ સંસારને એક નવું ગંભીર સંગીત મંત્રબળાવશે, એ સંગીત એવું છે કે જે આજસુધી કોઈએ કદી પણ સાંભળ્યું નથી.

પાર્વતી—પ્રાણનાથ ! એ વળી કેવું સંગીત ?

મહાદેવ—સ્વાર્થત્યાગનું સંગીત—એ ત્યાગ શુષ્ક તપસ્સ્યા, શાસ્ત્રના વિચાર કે ધર્મના પ્રચારથી સીમાબદ્ધ નથી. એ ત્યાગ કર્મ-માર્ગનો છે અને જગતના ભલાને માટે પ્રચાર પામ્યો છે. હે પ્રિયે ! આ યુવક ત્યાગના મંત્રને વેદદ્વારા નહીં, પણ જીવન પર્યન્ત તેના અનુષ્ઠાન દ્વારા જગતને જણાવશે.

પાર્વતી—આ યુવક ? તેનું નામ શું ?

મહાદેવ—દેવવ્રત.

પાર્વતી—તેનો પિતા કોણ છે ?

મહાદેવ—રાજધિરાજ શાન્તનું.

પાર્વતી—તેની માતા કોણ છે ?

મહાદેવ—તમારી શોક્ય ગંગા.

પ્રવેશ ૫ મા.

સ્થળ—ધીવરરાજનું ઘર.

સમય—પ્રાતઃકાળ.

(ધીવરરાજ, મંત્રી અને ભીષ્મ હાજર છે.)

ધીવર૦—એ હસ્તિનાપુરના રાજાના પુત્ર છે ?

મંત્રી—હા જી, એ જ હસ્તિનાપુરના યુવરાજ છે.

ધીવર૦—(ભીષ્મને) તમારું નામ શું ?

ભીષ્મ—દેવવ્રત.

ધીવર૦—સાહે નામ છે. તો ભાઈ તમે અહીં સા કામે આવ્યા છો ?

ભીષ્મ—આત્મઅભિદાન આપવા.

ધીવર૦—શું આપવા ?

ભીષ્મ—આત્મઅભિદાન.

ધીવર—એ શી વસ્તુ છે ?—મંત્રી !

મંત્રી—યુવરાજ, આપ, આપની પ્રાર્થના સીધી અને સાદી ભાષામાં કહો. આપને શાની ઇચ્છા છે ?

ભીષ્મ—ધીવરરાજની કન્યાની.

ધીવર—પણ તમે તો હમણું કહેતા હતા કે—કોણ જાણે તમે શું આપવા આવ્યા હતા ?

(ધીવરરાજના કાનમાં કાંઈક કહે છે.)

ધીવર—તો એ સરળ ભાષામાં કેમ કહેતા નથી ? તમારો વિવાહ હજી સુધી થયો નથી ?

ભીષ્મ—હું અવિવાહિત છું.

મંત્રી—અર્થાત્ આપનો વિવાહ થયો નથી. એમ જ ને ?

ભીષ્મ—હા જી.

ધીવર—મંત્રી ! (જરા દૂર જઈ મંત્રીની સાથે મસલત કરીને) તો તમારી સાથે વિવાહ કરી દેવાથી આ સત્યવતીનો પુત્ર જ રાજ થશે ને ?

ભીષ્મ—ધીવરરાજ ! આપ હાસ્ય કરો છો ! આપની કન્યાની સાથે હું પોતે વિવાહ કરવાના વિચારથી આવ્યો નથી. હું તો તેને માતૃપદ આપવાના હેતુથી આવ્યો છું.

ધીવર—અરે હવે આ વળી શું કહ્યું !—મંત્રી ! તમે આમની સાથે વાત કરો. હું તો એમની વાત ખીલકુલ સમજી શકતો નથી.

મંત્રી—યુવરાજ, આપને જ કાંઈ કહેવું હોય તે સીધી અને સરળ ભાષામાં કહો. “ માતૃપદ આપવાના હેતુથી આવ્યો છું ” એટલે અમારે શું માનવું ?

ભીષ્મ—ધીવરરાજની કન્યાને હું મારી માતા બનાવવા માટે તેની માંગણી કરવા આવ્યો છું.

ધીવર—આ આદમી તો ગાંડો થઈ ગયો હોય એમ જણાય છે. મંત્રી !

મંત્રી—પરંતુ યુવરાજ, મહારાજ શાન્તનુની સાથે સત્યવતીનો વિવાહ કરવાની નકામી વાતચિત એક વખત તો થઈ છે.

ભીષ્મ—મંત્રીજી, એતો હું જાણું છું.

મંત્રી—ત્યારે પછી ?

લીબમ—હું એ જ વ્યથા અને નિષ્કળ થયેલી પ્રાર્થનાને માટે જ ફરીથી આવ્યો છું. મારા પિતાજી આ કન્યાના થનાર પુત્રને રાજ્ય આપવાનો અસ્વીકાર કરી ગયા હતા, ખરું ને ?

મંત્રી—જી હાં; આપનું કહેવું ખરાબર છે.

લીબમ—તેઓએ મારે લીધે જ એ વાતનો સ્વીકાર કર્યો નહોતો. હું મહારાજનો એકનો એક પુત્ર છું.

મંત્રી—યુવરાજ, એ તો મારા સાંભળવામાં આવેલું છે જ.

લીબમ—હવે હું એ વાતનો જ પ્રસ્તાવ કરું છું.

મંત્રી—પરંતુ મહારાજ શાન્તનુએ તો તે નામ જીતી કરી છે.

લીબમ—એથી શું ખગડી જાય છે ? રાજ્ય ઉપર મારો હક છે. હું એ હક છોડી દઉં છું.

મંત્રી—(આશ્ચર્ય પામીને) રાજ્ય ઉપરથી આપનો હક આપ ઉઠાવી લે છે ?

લીબમ—હા ઉઠાવી લઉં છું.

મંત્રી—પોતાની ઇચ્છાથી ?

લીબમ—હા, મારી ઇચ્છાથી જ.

ધીવર.—ગાંડો છે ! ગાંડો છે !

મંત્રી—આશ્ચર્યની વાત છે.

લીબમ—મંત્રીજી, આ જગતમાં કાંઈ પણ આશ્ચર્ય નથી. જે કોઈ જે કામ નથી કરી શકતો તેથી તેને તે આશ્ચર્ય સમાન લાગે છે. એકને જે અસાધ્ય જણાય છે તે બીજાને માટે સહજ થઈ પડે છે. એ સીવાય આજે જે એકને કોઈ કાર્ય કઠિણ લાગતું હોય છે તે કાલે સરળ થઈ જાય છે. એથી જ કહું છું કે જગતમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી.

મંત્રી—આપ, આપનો રાજ્યનો દાવો છોડી દે છે ?

લીબમ—હા, છોડી દઉં છું.

મંત્રી—ખરાબર વિચાર કરી બેસો છે યુવરાજ?—મુઠ્ઠીભર રાજ્યને માટે સહ્ય જાતિઓ લડી મરે છે, આદમી આદમીનું ખૂન કરે છે. ભાઈ ભાઈની હત્યા કરવા તૈયાર થઈ જાય છે, અને પુત્ર પણ પિતાનો શત્રુ થઈ જાય છે તો આ મહાન હસ્તિનાપુરના સામ્રાજ્યનો દાવો આપ છોડી દે છે ?—જરા એક વાર કરીને વિચારો જુઓ.

ભીષ્મ—તેને હું એક મુઠ્ઠીભર ધૂળની માફક છોડી દઉં છું.

મંત્રી—શાને મારે ?

ભીષ્મ—પિતાની પ્રસન્નતાને મારે.

મંત્રી—આ જ વખતે ?

ધીવર.—અરે યુવક ! તારૂં માથું ફરી ગયું છે ?

ભીષ્મ—નહીં ધીવરરાજ ! મારૂં શિર ફરી ગયું નથી ! મારી પરીક્ષા કરાવી હો. આજે મારાથી કોઇ વધુ ચુસ્ત, સ્થિરસંકલ્પ અને સાન્તત્યિત કોઇ પણ પુરૂષ આ જગતમાં મળશે નહીં.

ધીવર.—ત્યારે યુવરાજ તમે ખરેખર રાજ્ય છોડી દો છો ?

ભીષ્મ—હું ખરેખર છોડી દઉં છું.

ધીવર.—પ્રતિજ્ઞા હો છો ?

ભીષ્મ—પ્રતિજ્ઞા લઉં છું અને યાદ રાખો કે આ ભત્રિયની પ્રતિજ્ઞા છે.
(ધીવરરાજ ફરીથી મંત્રીની સાથે સલાહ કરે છે.)

ધીવર.—વાત ખરાબર છે ! જો એમ કરે તો મારે એમાં કોઇ ખતનો વાંધો નથી.

[ધીવરની રાણીનો પ્રવેશ.]

ધીવરરાણી—વાંધો છે.

ધીવર.—શો વાંધો છે ? રાણી !

ધીવરરાણી—ખસ ચૂપરહો, હું રાણી છું. હું કહું છું કે હજી મારે વાંધો છે.

ભીષ્મ—વાંધો છે ?

ધીવરરાણી—તમે રાજ્ય ઉપર દાવો કરી શકશો નહીં એ વાત સાચી છે, પરંતુ તમારા પુત્રપુત્રાદિ રાજ્ય ઉપર દાવો કરે તો ?

ધીવર.—એ પણ ખરી વાત છે.

ભીષ્મ—હા, એ કરી શકે ખરા. પરંતુ તે બદલ હું શું કરી શકું ?

ધીવરરાણી—તમે કરી શકો છો. જો તમે વિવાહ જ ન કરો તો એ બધી ખટપટ મટી જાય છે.—કેમ મંત્રીજી ?

મંત્રી—આપે ખરાબર કહ્યું, રાણી સાહેબ. વિવાહ નહીં કરે તો પુત્ર પુત્રાદિ ક્યાંથી થશે ?

ભીષ્મ—વિવાહનો વિચાર પણ છોડી દેવો પડશે ?

મંત્રી—એ વિના તો બીજો કોઇ ઉપાય નથી.

ભીષ્મ—(ક્લેશ મૈત્રમાં જ) આટલા દિવસ મારા મનમાં જ વૃદ્ધિ પામેલો પ્રેમ, એકાન્તમાં ઉદ્ભવેલી આશા—એ પણ ત્યાગ કરવી પડશે ! એનો ત્યાગ તો બહુ દુઃકર છે ! વળી તે ઉપરાન્ત પિણ્ડ—તર્પણથી હીન થઈને અનન્ત કાળ લગી પુનામના નરકમાં વાસ કરવો પડશે ! એ તો અતિ દુઃકરમાં પણ દુઃકર કાર્ય છે ! ઘણુંજ કઠોર છે !

મંત્રી—તો યુવરાજ, એમાં આપ સંમત નથી ને ?

ભીષ્મ—અતિ દુઃકર છે !—પરન્તુ શું મારે ત્યાગનું વ્રત—મહાવ્રત, આ પ્રથમ પરીક્ષાના જ ધક્કાથી ચૂર્ણ થઈ જશે ? શું હું મનુષ્ય નથી ?

ધીવર—તો શું તમને આ નામજુર છે ?

ભીષ્મ—(ઘુંટણીએ પડીને અને તેના ઉપર બે હાથ જોડીને) અરે સ્વર્ગના દેવગણ ! આ હૃદયમાં બળ આપો. હું તુરં મનુષ્ય છું—વિષયોમાં આસક્ત થઈને હું દુર્બળ થયો છું. હું શક્તિ-હીન અને અસહાય છું. દેવગણ, મને બળ આપો ! આ હૃદયની નીર્દય અને નિષ્કુર વાસનોના, આપ નિષ્કુર ભાવથી ચુરેચુરા કરી નાંખો—તેને કચડી નાંખો. મારા અહંકારને અશેષ કરો. સર્વ સ્વાર્થમયતાને દૂર કરો. મર્મસ્થળોને ગાઢ અન્ધકારથી છાંય નાંખો—તેમાં પ્રકાશની એક રેખા પણ રહેવા ન પામે. દેવગણ શક્તિ આપો.

ધીવરાણી—ગાંડો છે ! ગાંડો છે !

મંત્રી—યુવરાજ, શો નિશ્ચય કર્યો ?

ભીષ્મ—(ઉઠીને) ધીવરરાજ, મારી આ ક્ષણભરની દુર્બળતા માટે ક્ષમા આપો !—મંત્રી નિશ્ચય થઈ ગયો. વિવાહ કરવાનો ઇરાદો પણ મેં છોડી દીધો.

ધીવરાણી—વિવાહ કદી પણ નહીં કરો ?

ભીષ્મ—ના, હું આજન્મ કદી પણ વિવાહ કરવાનો નથી.

મંત્રી—એ જ નિશ્ચય છે ?

ભીષ્મ—એ જ નિશ્ચય છે. મારા કર્તવ્યના ચરણ કમળોમાં મેં આ લોક અને પરલોક બન્નેને અર્પણ કર્યા છે. આજથી હેતુવ્રત એક સાચો સન્યાસી થયો છે. વાર્સનાનું ઉત્તરીય વસ્ત્ર ફેંકી દીધું છે. સંહેડની કાળીઘોર ઘટા દૂર કરી છે. આંધી સ્થાલી

ગઈ. હવે ઉપર સ્થિર અને નીલ વર્ણનું આંકાશ છે અને નીચે સાગરનો ગંભીર ધ્વનિ થયાં કરે છે.

ધીન્રાણી—તો તમે પ્રતિજ્ઞા કરો છો ?

લીબ્મ—મારી આ પ્રતિજ્ઞાના સર્વે દેવતાઓ સાક્ષી છે.

ધીન્રાણી—મંત્રી, મેં નહોતું કહ્યું કે આ યુવક ગાંડો છે.

લીબ્મ—ના, હું ગાંડો નથી. પિતાને પ્રસન્ન કરીને સર્વે દેવોને મેં સં-
તોષ્યા છે.

પિતા ધર્મઃ પિતા સ્વર્ગઃ પિતા હિ પરમન્તપઃ ।

પિતરિ પ્રીતિમાપન્ને પ્રીયન્તે સર્વદેવતાઃ ॥

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થળ—હસ્તિનાપુરના રાજમહેલનો એક અવાસ

સમય—સંધ્યાકાળ.

(મહારાજ શાન્તનુ અને તેમનો સખા માધવ)

શાન્તનુ—મારે માટે દેવવ્રતે સંન્યાસ લઇ લીધો ?

માધવ—હા મારા જીવામાં તો એમ આવે છે ?

શાન્તનુ—આશ્ચર્યની વાત છે !

માધવ—ખેશક આશ્ચર્ય છે !

શાન્તનુ—મારો પુત્ર આવો ઉચ્ચહૃદય અને ઉદાર છે. પુત્રના જોર-
વના ગર્વથી આજે મારી છાતી હર્ષથી ઉભરાઇ જાય છે.

માધવ—પરંતુ હવે તમારે ગર્વ કરવા જેવું કંઈ રહ્યું નથી.

શાન્તનુ—મારે માટે મારો પુત્ર આજે બ્રહ્મચારી થઇ ગયો ?

માધવ—મહારાજ ! આ સત્યના ખંધનથી આપ આપના પુત્રને છોડાવી દો.

શાન્તનુ—કેવી રીતે ?

માધવ—આપે આ ધીવરની કન્યા સાથે લગ્ન ન કરવું.

શાન્તનુ—એથી મારે ધર્મથી રચુત થવું પડે.

માધવ—કેમ ? એણે કંઈ પોતાના મનથી આપને પતિ માની લીધા નથી.

શાન્તનુ—દેવવ્રતને દુઃખ થશે.

માધવ—હાંધ નહીં થાય. આપ વૃદ્ધ થઈ ગયા છો. આ અવસ્થામાં આપ આવી સુંદરી લઈને શું કરશો? મહારાજ, આપ આ વિચાર જ માંડી વાળો.

શાન્તનુ—પરંતુ આ વૃદ્ધાવસ્થામાં મારે એક સ્ત્રીની જરૂર તો અવશ્ય છે જ. રોગ અથવા બીજી વ્યાધિ સમયે મારી સેવા પરિચર્યા કોણ કરશે?

માધવ—સેવા કરવા માટે ઘણીએ દાસ દાસીઓ છે.

શાન્તનુ—એમની કરેલી સેવા પરિચર્યામાં સ્નેહ હોતો નથી.

માધવ—ત્યારે આ સ્ત્રી આવીને આપની સાથે સ્નેહ કરશે? આપ એવા વિચાર કરતા હશો? આપ વૃદ્ધ છો, અને એ તો, મારા સાંભળવા પ્રમાણે, ઋષિના વરદાનથી અનન્તયૌવના છે. આપનું જે સ્નેહનું ધારવું છે તે બંધ બેસશે નહીં.

શાન્તનુ—કેમ નહીં? પોતે મહાદેવના—

માધવ—મહારાજ! પોતાની ઇચ્છાને અનુકૂળ આવે એવી યુક્તિઓ હમેશાં મનુષ્યને મળતી જ રહે છે. મહારાજ, હું કહું છું કે આ વિચાર ન કરો! એનું કૂળ બહુ જ ખરાબ આવશે.

શાન્તનુ—મિત્ર! તું મારો 'વિદુષક' છે, મંત્રી નથી.

માધવ—સંસારમાં એવો કોઈ મંત્રી પચદા થયો નથી કે જે મહારાજની ઇચ્છાની વિરુદ્ધ થઈને કોઈ સફળ યુક્તિ, આગળ રજૂ કરી શકે. વિદુષક તો 'વિદુષક' છે!—મહારાજ, કહી દઉં કે એને માટે આપને પાછળથી પસ્તાવું પડશે.

શાન્તનુ—પસ્તાવું પડશે તો પસ્તાઈ લઈશ.

માધવ—તો જાઓ. સર્વજ્ઞશનો માર્ગ ખુલ્લો છે. જાઓ.

(ક્રોધના આવેશથી માધવનું પ્રસ્થાન)

શાન્તનુ—સુંદરી છે! અપૂર્વ સુંદરી છે! એને હવે એક મુઠ્ઠીમાં આવેલી હું છોડી દઉં? માધવ! બિચારો રસમાં શું સમજે! એક પ્રાણ! તું શું સમજે?

[લીબમનો પ્રવેશ.]

શાન્તનુ—મારા વહાલા પુત્ર! તે મારે માટે આજન્મ અભિવર્ષ કર્યું છે ?

લીબમ—પિતાજીની ઇચ્છા જોઈ મારી ઇચ્છા છે.

શાન્તનુ—તારી આ ભીષ્મપ્રતિજ્ઞાના કારણથી જ દેવોએ તારું નામ ભીષ્મ રાખ્યું છે અને હું પણ તારી આ અપૂર્વ પિતૃભક્તિના ખદલામાં તને સ્વેચ્છામૃત્યુનું વરદાન આપું છું. જ્યારે તારી ઇચ્છા થશે ત્યારે જ તારું મૃત્યુ થશે.

ભીષ્મ—પિતાજીનો આશીર્વાદ શિરોધાર્ય છે.

શાન્તનુ—વારં, પુત્ર, જાઓ હવે.

(ભીષ્મનું પ્રસ્થાન.)

[આ તરફ શાન્તનુ પણ વિચાર કરતો કરતો જાય છે]

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થળ—કાશિરાજનું પ્રમોદવન.

સમય—સાયંકાળથી સહેજ વહેલું.

(કાશિરાજની કન્યા અમ્બા એક વૃક્ષની નીચે ડાળ પકડીને ઉભી છે.)

અમ્બા—આજે આ સમયે કેવળ એની જ યાદ આવે છે. આ શીતળ ઘન છાયાવાળા વૃક્ષની નીચે, ગંગા નદીના કિનારે, અને પશુ-વેથી પ્રકૃત્ત્વ અનેલી પ્રકૃતિના વસોન્તોદ્યાનમાં તેનું એ સુંદર અને સૌમ્ય મુખ યાદ આવે છે, અરે સંસારની સઘળી સુંદરતાના સારાંશ ! આ કુંજવનમાં, આ સુનસાન એકાન્ત સ્થળમાં, તમે જ પહેલવહેલા મારા નેત્રોની સમક્ષ પ્રાતઃકાળના બાળસૂર્યની સમાન ઉદય પામ્યા હતા. તમારું સુંદર શરીર-ગૌર શરીર ગેરવાળાં વસ્ત્રોથી આરંભાદિત હતું. તમારાં બન્ને નેત્રોમાં સ્નેહ ઝળકી રહ્યો હતો. અતૃપ્ત દષ્ટિથી તમે એકી ટોચે મારી સામે બેઠી રહ્યા હતા. હું ચમકીને બોલી ઉઠી હતી કે “ સંન્યાસી, તમે કોણ છો ? ” તમારી નીચી નજર અને નમ્ર ઉત્તર હજી હું વિસરી શકતી નથી. તમે એમ બોલ્યા હતા કે “ સુંદરી તારા રૂપનો હું ભિક્ષુક છું ”—એણે બોલ્યું હતું કે તમે ભારતના સમ્રાટ યશો-આશ્વર્યની વાત છે ?

મનમાં એવી તો કદી કદપના મણુ આવેલી નહીં ! એ મનોહર શાન્ત મૂર્તિ, મન્દ હાસ્ય કરજાની છટા, સૌમ્ય મુખમંડળ, ભોળી દષ્ટિ, ગંભીર હંસગતિ, ગંભીર સ્વર, અરે એ બધું એવા મોટા રાજવંશીના ઘરમાં હોય શકે ખરે ? ચંદ્રમા શું કદી પૃથ્વીતળમાં ઉદય પામે ખરે ?

[એ સખીઓ પ્રવેશ કરે છે.]

૧ સખી—અરે તું અહીં ઉભી છે ?

૨ સખી—અરે હું તો તને ત્યાં બોળીને બોળીને હેરાન થઈ ગઈ.

અમ્મા—કેમ, મારી શી જરૂર છે ?

૧ સખી—ખબર છે એ તો.

અમ્મા—શાની ખબર છે ?

૨ સખી—સાંભળીશ તો રાજી રાજી થઈ જઈશ.

અમ્મા—ત્યારે કહી દેને.

૧ સખી—કહે તે કેમ !

૨ સખી—પહેલાં એ કહે કે અમને શું આપીશ ?

અમ્મા—વસ્તુને નજરે જોઈને તેનું મૂલ્ય અંકાય છે.

૧ સખી—તો કહું ?

૨ સખી—કહી દે.

અમ્મા—કહે ને.

૧ સખી—ખબર છે કે તારા એ—

૨ સખી—ચૂપ-આજે તો એટલું જ. વધારે ન કહેવું.

અમ્મા—એ તે કોણ ?

૧ સખી—ખતાવું ?

૨ સખી—ધીરે, સખી ધીરે ! સાંભળીને વખતે એને મૂર્છા ન આવી જાય.

અમ્મા—કહેને, સાંભળું તો ખરી.

૧ સખી—તારા પ્રાણેશ્વર !

૨ સખી—હસ્તિનાપુરના યુવરાજ—

૧ સખી—એણે આલીને અમને પુછ્યું—રાજકુમારી કયાં છે ?

૨ સખી—અમે તો કહી દીધું કે બહારના “ પ્રમોદવન ” માં છે.

૧ સખી—પછી તારા પ્રિયતમે મારી સામે તાકીને કહ્યું—તેને જોઈને

કહો કે હું તેને જરા મળવાં ઇચ્છુ છું.

૨ સખી—તે પછી હું જતી રહી.

અમ્મા—આ તો એ જ આવતા જણાય છે.

૧ સખી—એ જ છે.

અમ્મા—ક્યાં ? ના, એ નથી.

૨ સખી—ક્યાં ? કોઈ નથી.

અમ્મા—ત્યારે એ શબ્દ કોના પગનો હતો ?

૧ સખી—પગરવ ક્યાં હતો ?

અમ્મા—સૂકાં પાંદડાંઓનો ખડખડાટ તો સાંભળાતો હતો.

૨ સખી—ખરી વાત તો એ જ જણાય છે. આપણે કાંઈ સાંભળ્યું જ નથી.

અમ્મા—મારું હૃદય ધડકવા લાગ્યું હતું.

૧ સખી—સંભવ છે ખરે.

૨ સખી—સંગત છે.

૧ સખી—સખી જુઓ, જરા આંખો ખોલીને જુઓ, પૂર્વ આકાશમાં શરદ્ઋતુનો પૂર્ણ ચંદ્ર ખીલી રહ્યો છે, હાસ્ય કરી રહ્યો છે.

૨ સખી—આજે પુનમ છે ?

૧ સખી—આજે શરદ્ઋતુ પુનમ છે.

૨ સખી—શિતળ સમીરની લહરી આવે છે.

અમ્મા—મારી નસેનસમાં ગરમ લોહી વહે છે—અને બધી સખીઓ ક્યાં છે ?

૧ સખી—એમની શી જરૂર છે ?

૨ સખી—પ્રેમી અને પ્રેમિકાના મેળાપ સમયે પાતાના સારીની સાથે રહેવાનું કોઈ પસંદ કરતું નથી.

૧ સખી—અરે પસંદ કરતું નથી એટલુંજ ? તેને એક આકૃત જોવું ગણે છે.

૨ સખી—જાણે કે એ એમનું સુખ છીનવી લેશે એમ સમજે છે—ચાલો ખડેન, ચાલો,

અમ્મા—ના, સખીઓ, ના જશો !

૧ સખી—ના, ના—જેઈશ નહીં. જેઈશું કે આ પિપાસુ ઓઠ ઉપર શીતળ ચુમ્બનોની સ્નિગ્ધ ધારાઓ કેવી વર્ષે છે.

૨ સખી—અરે જ્યારે આપણા લાગ્યમાં એ લખ્યું છે તો પછી એ જેઈને આપણે શું કરીશું ? ચાલો, ખડેન ચાલો.

(બન્ને સખીઓનું પ્રસ્થાન.)

અમ્મા—આ મહારા હાથ કેમ કમ્પે છે? વળી આ મારી છાતી ધડકે છે કેમ? મને આ ભય અને સન્દેહ કેમ થયાં કરે છે?

(અલક્ષિત ભાવે ભીષ્મનો પ્રવેશ.)

ભીષ્મ—હો, આ તો એ જ છે! જરા ક્ષણભર એ સુવાણીની મૂર્તિને હું જોઈ લઉં પછી તેને વિસ્મૃતિના જળમાં વિસર્જન કરી દઉં. કેવી અપૂર્વ ગરીમા છે! નીલ નિર્મળ આકાશમાં જેમ કિન્નરવળ કિપા હંચ અને જેમ દૂર રહેલા સાગરની લહરિઓનું કલ-સંગીત હોયને શું એવી પ્રતિમા તો પરિસ્થાનની જ પરી જોવી છે. મારે તેનું હવે વિસર્જન કરવાનું છે!—અરે સ્વર્ગના દેવગણ! આ હૃદયમાં બળ આપો. સન્દેહ અને વિકારથી આકુળવ્યાકુળ થયેલા ચિત્તને આ સમયે શાન્ત કરો. આ દેવના સમૂહો! મને આ અગ્નિપરીક્ષામાંથી અણીશુદ્ધ બંધાવી દો. અહંકારને ચૂર્ણ કરો. પ્રલોભનાને કચડી નાંખો. મારી આ પ્રતિકૂળ પ્રવૃત્તિઓને દબાવી દો. (અમ્માની પાસે જઈને ધીમા સ્વરથી) દેવિ! આજે હું તમારી નિકટ આવ્યો છું.

અમ્મા—આવો દેવવ્રત! અત્યાર સુધી હું આ સ્થળે તમને જ યાદ કરતી હતી—તમારા આવવાની જ રાહ જોઈ રહી'તી, આવો પ્રિયતમ!

ભીષ્મ—દેવિ! આજે તમારો ભિક્ષુક તમારી પાસે આવ્યો છે—

અમ્મા—દેવ! તમે શાના ભિક્ષુક છો? હું તમને શાની ભિક્ષા આપું? હવે મારી પાસે બીજું શું છે? જ કાંઈ હતું તે તો તમારા ચરણોમાં હું અર્પણ કરી ચુકી છું—હવે કાંઈ નથી. જ દિવસે આ સુંદર સૌમ્ય મુખાર્વિંદ મેં જોયું ત્યારથી જ મેં સર્વ કાંઈ આપના ચરણમાં અર્પણ કર્યું છે. આ રૂપ, આ ભાવણ્ય આ યુવાની, આ હૃદય બધું આપનાં ચરણકમલોમાં—

ભીષ્મ—સખર—

અમ્મા—બધું અર્પણ કરી ચુકી છું. તે દિવસથી હું બીજું બધું ભુલી ગઈ છું—માત્ર આપની જ યાદ આવે છે. એ યાદગીરીમાં તો ગરમીના અતિ લાંબા દિવસોને, મારા ગરમ શ્વાસોશ્વાસથી વધારે ગરમ બનાવ્યા છે—કેટલીએ લાંબી લાંબી રાત્રીઓમાં સ્તબ્ધ અને શાન્તિની મધ્યરાત્રીના અન્ધકારમાં મારાં અશ્રુઓનો વર્ષાદ વર્ષાવી ચુકી છું.

ભીષ્મ—પણ હવે એ બધું બૂલી જાઓ.

અમ્મા—પ્રાણેશ્વર, જે સમયે આપનાં દર્શન થયાં તે જ સમયે એ બધું
કદ વિસરી ગયું !

ભીષ્મ—ના-ના, દેવિ, આ તમે શું કહો છો ?

અમ્મા—કેમ દેવવ્રત ?

ભીષ્મ—દેવિ, પ્રેમની બધી પાંછણી વાતોને બૂલી જાઓ અને-અને-
દેવિ, મને ક્ષમા આપો.

અમ્મા—આજે આ શાનું મંગળાચરણ થાય છે !

ભીષ્મ—દેવિ, આજે એ પ્રેમસંન્યાસી દેવવ્રતને બૂલી જાઓ; એક
દિવસે જે દેવવ્રત તમારાં ચરણમાં નીચો નમીને આતુર, સશંક
ધડકતી છાતી અને ઝોટામૃતની ઇચ્છા કરતો હતો તે દેવ-
વ્રતને તમે વિસરી જાઓ. રૂપના મંદીરમાં જે દેવવ્રત એક
દિવસે તમારો સેવક બન્યો હતો તેને હવે હૃદયમાંથી ખસેડી
નાંખો. તે દેવવ્રત તે સમયે પિપાસાથી નમ્ર થયેલો તમારો
પ્રેમનો વાંચછક હતો. ઘોર અધકાર સમાન રાહુની પેઠે,
જવલિત અગ્નિની પેઠે, અને અધકારવાળી આંધીની પેઠે,
સ્વાર્થ જ જોનો ધર્મ હતો. દેવિ, આજે એ દેવવ્રતને
મનમાંથી ખિલકુલ કાઢી નાંખો. તેને બદલે નેત્રોને ખરાખર
ખોલીને આ નવીન સંન્યાસી અનેલા દેવવ્રતને જુઓ; સ્વાર્થનો
ત્યાગ એ જ જોનો ધર્મ છે, નિરંતર સાધના કરવી એ જ
જોનું કામ છે; કેવળ સંન્યાસ એ જ જોનું વ્રત છે; જોનો
પ્રેમ વાસનાથી વિટાયેલો નથી, કામનાથી તપ નથી અને
સ્વાર્થથી જે પ્રેમ અન્ધ બન્યો નથી, જે 'દામ' ના સ્પર્શથી
અપચિત્ર બન્યો નથી. અને સુખની લાલસાથી જે તીવ્ર થયો
નથી. આ નવીન સંન્યાસીનો પ્રેમ ઉન્મુક્ત છે, ઉદાર
છે, આકાશની પેઠે જ વ્યાપ્ત છે, સમુદ્રની તરાહ સ્વચ્છ
છે, પૃથ્વીની પેઠે સહનશીળ છે, પ્રાતઃકાળના સૂર્યની પેઠે જ
પ્રકાશમાન છે, માતાના સ્નેહની પેઠે શાન્ત અને કોઈની અ-
પેક્ષા નહિં કરનારો, નિર્મળ અને અપ્રતિબદ્ધ છે, એ આ
દેવવ્રતને નિહાળો, તમારાં ચરણમાં-તે પ્રેમનો શિશુક નથી
પણ કૃપાનો શિશુક છે.

અમ્મ્યા—કાંઈ સમજતું નથી ! આ તે હું જાણું છું કે હું ? કે

આ તે સ્વપ્ન છે ? શું કહો છો, મને કાંઈ સમજણ પડતી નથી.

રાજકુમાર ! તમે શું મારી સાથે વિવાહ કરવા આબ્યા નહોતા ?

ભીષ્મ—તમે દેવિ ખરાખર સમજ્યાં છે ?

અમ્મ્યા—ત્યારે તમે અહીં શું કરવા આબ્યા છો ?

ભીષ્મ—આ જન્મભરને માટે તમારી પાસેથી વિદાયગીરી લેવાને આબ્યા છું ! બહેન !

અમ્મ્યા—વિદાયગીરી !

ભીષ્મ—હા, અને તે જન્મભરને માટે. હવે ફરીથી હું આનન્દથી ઉજ્જવળ, મનોહર, મન્દહાસ્યથી સુશોભિત અને પ્રેમમય એવું આ મુખચંદ્ર જોઈશ નહિ—આવેશથી પૂર્ણ નમ્ર, સરળ, વિહ્વળ, અને વર્ષાદની ધારા જેવો નાચ કરતી સુમધુર અને પ્રેમમય વાણીને સાંભળીશ નહીં.

અમ્મ્યા—કેમ, દેવવ્રત ? આજે આવાં દારણ વચનો સાથી કાઢવાં પડે છે ? દેવવ્રત શું થયું છે ?

ભીષ્મ—પ્રાતઃકાળનાં સોનેરી ફિરણોથી રંજિત એક મેઘમહેલ આકાશમાં લીન થઈ ગયો છે; એક અણકાર ઉઠતાં પહેલાંજ સ્થંભી ગયો છે; તમારા ચરણોની નીચે એક સોનેરી સ્વપ્ન તુટી ગયું છે.

અમ્મ્યા—કેમ ! કેમ પ્રિયતમ ?

ભીષ્મ—તમારા અને મારા વચમાં એક અગ્નિનો સમુદ્ર ચર્મના કરી રહ્યો છે.

અમ્મ્યા—કેમ ? બોલો ! બોલો !

ભીષ્મ—મારી બહેન ! મેં સદાને માટે બ્રહ્મચર્ય વ્રત ધારણ કરેલું છે.

અમ્મ્યા—સાથી વાર ?

ભીષ્મ—મારા પિતાને પ્રસન્ન કરવા માટે મેં એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી છે.

હવે આ જન્મમાં તો વિવાહ કરવાનો મને અધિકાર નથી.
રહ્યો—

અમ્મ્યા—નિહુર ! દારણ ! ભયંકર ! અરે મારા માણસ ! તમારો પ્રિય-તમ ! તમે આ શું બોલો છો ? ત્યારે એમ કેમ કહી હોતા નથી કે હવે તમે મને આહતા નથી.

ભીષ્મ—આહું હું. તમારા ઉપર મારો સંપૂર્ણ પ્રેમ છે. મારા પ્રાણ કરતાં પણ વિશેષ ખ્યાર કરું છું, પરંતુ દેવિ, કર્તવ્ય આગળ તે કંઈ જ વિચારમાં નથી. બહેન ખસ હવે મને વિદાય કરી દો.

અમ્મ્યા—દેવવ્રત ! (રડવા માંડે છે.)

ભીષ્મ—દેવિ, આપનાં નેત્રોનાં આંસુઓના નીરમાં મારા કર્તવ્યને ડૂબાવો નહીં. એ આંસુઓમાં મારો જીવનભરની શાન્તિને વહવાડાવો—વ્યતીત સમયના સુખની સ્મૃતિને વહવા દો—આ સ્ત્રી તથા પરસ્ત્રીકને વહેવા દો, સર્વ કંઈ વહેવા દો. માત્ર મારી પ્રતિજ્ઞાને ન વહેવડાવશો—આ આંસુઓના ઉચ્છવાસપૂર્ણ સાગરમાં સંભળું નહિબદ્ધ થઈ ડુબી જાય—બહી જાય. માત્ર માંડે કર્તવ્ય જ પહોડની પેઠે ગર્વથી શિર ઊંચું કરી ખડું રહે. મારી ખ્યારો બહેન, હવે મને જવાની આજ્ઞા આપો.

અમ્મ્યા—ના, ના—જવું નહીં ! દેવવ્રત જવાનું નથી !

ભીષ્મ—દેવવ્રત ! હવે સંભાળ ! તારી પોતાની જાતને સંભાળજે ! હૃદયને દબ કરજે !—બહેન રજા લઉં છું—જઈ છું.

અમ્મ્યા—પ્રિયતમ, જતા નહીં !

ભીષ્મ—આ નેત્રો ઉપર અન્ધકારનો પડદો પડતો હોય એમ લાગે છે કંઈ દેખાતું નથી !—કર્તવ્ય ! હવે મને રસ્તો બતાવ. આ અન્ધકારમાં તારો પ્રકાશ નાશ ન પામે—ખસ, દેવવ્રત ! અહીંથી નાસી જ, અદશ્ય થા; દેવિ, થયું હવે આ જ અંતિમ ભેટ સમજજો !

અમ્મ્યા—જશો નહિ ! દેવવ્રત જશો નહિ !

ભીષ્મ—તો બહેન, હવે હું વિદાય થાઉં છું.

અમ્મ્યા—હું તમારી પ્રાર્થના કરું છું કે જશો નહીં

ભીષ્મ—નહીં બહેન,—હવે જવા દો—જઉં છું.

અમ્મ્યા—હું તમારા પગમાં પડું છું.

ભીષ્મ—માંડે કહ્યું માનો—જઉં છું.

અમ્મ્યા—મારા હૃદયેશ્વર (બાઝી પડવા માટે આગળ આવે ને)

ભીષ્મ—ના.—જઉં છું. (ભીષ્મ જતા રહે છે.)

(અમ્મ્યા મુર્ચ્છિત થઈને જમીન ઉપર પડી જાય છે.)

અંક બીજો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ—શાન્તનુનું શયનગૃહ.

સમય—રાત્રી.

(શાન્તનુ બેઠા છે અને સત્યવતી ઉભી છે.)

શાન્તનુ—વીશ વર્ષથી લાગત વિષયભોગ કરી રહ્યાં છું. પણ જીવ તૃપ્ત થતો નથી ! વીશ વર્ષથી મારા આ પિપાસુ નેત્રોમાં યુવાનીનું અમૃત રેડી રહ્યો છું પણ પાત્ર પુરેપુરું ભરાયું નથી ! તું તો જન્મી ને તેવી જ છું.

સત્યવતી—મૃત્યુના મુખમાં જ જન્મ પગ છે એવા હે મહારાજ ! તૃષ્ણા હજી મટી નથી ? વાસના હજી ક્ષીણ પામી નથી ? તો પીએ, હજી પણ પીએ, મૃત્યુ થતાં પર્યાન્ત પીએ!—અને હવે કેટલા દિવસ બાકી છે ! જ્યાં સુધી જીવન છે ત્યાં સુધી પીએ !

શાન્તનુ—પ્રિયે, તું સત્ય કહે છે. હું હવે કેટલા દિવસ જીવીશ ! દિન પ્રતિદિન આ જીવન સીડીનાં સોપાનથી હું નીચે જ ઉતરતો જાઉં છું ! હું પોતે પણ સમજી શકું છું કે જીવનની સમાપ્તિ હવે ખડું જ નીકટ છે ! અને દિવસ કેટલા બાકી છે ! સત્યવતી તે સત્ય કહ્યું છે. કેટલા દિવસ બાકી છે !

સત્યવતી—હવે જેટલા દિવસ જીવન હોય તેટલા દિવસ સુખેથી પીએ.

શાન્તનુ—સુખથી ? સુખથી નહિ, પ્રિયે ! આ તારું સૌંદર્ય અમૃત નથી પણ તીવ્ર મદિરા છે.

સત્યવતી—તો પછી તેને કેમ પીએ છો ?

શાન્તનુ—સુંદરી ! પીવાનો અભ્યાસ છે. લોકો મદિરા સાથી પીએ છે ? પ્રિયતમે ! તને ખબર છે કે આ પ્રિયતમે સાથી કહું છું ? એ પણ એક અભ્યાસ છે.

સત્યવતી—તમારા એ પ્રેમસંબોધનથી આંહોના કોને છે ?

શાન્તનુ—એ હું જાણું છું, પ્રિયે, તું તે ચાહતી નથી. તોપણ હું શું કરું ? એવો જ અભ્યાસ પડી ગયો છે. આ અતિ સુંદર રૂપ, આ અન્નત યૌવન વિષય છે—એ જાણીને પણ તેને હું પીઠું છું. આ સુંદર શરીરને પણ હું જાણું છું કે એ માંડે નથી, તો ઉભંગ અને હર્ષથી તેને—એક હૃદયહીન પથરની મૂર્તિને—આલિંગન કરું છું—ખાથ ભરીને ભેટું છું.

સત્યવતી—મહારાજ, મારી નિન્દા કરો છો ! તમારી પુરૂષ જાતિ બહુ જ નિર્દય અને મમતાહીન હોય છે ! તમે વખતે બીજી કોઈ સુંદર સ્ત્રી જુઓ છો તો અન્ધ લાલસાને વશ થઈને તેની પાછળ દોડી જઓ છો—તેને તેની આત્માની ગોદમાંથી છીનવી લઈ આવો છો અને તેમાં એવી આશા રાખો છો કે જેના ઉપર તમે કામવશ થઈને કુત્સિત નજર નાંખો છો તે તમારા ઉપર પ્રેમ કરશે—તમે પુરૂષ લોકો એવા તો સુંદર, એવા ગુણવાન, અને એવા કલ્યાણુ રૂપ છો !—જાણે સ્ત્રી જાતિને હૃદય, ઇચ્છા અગર સ્વાધીનમવૃત્તિ જેવું કંઈ જ નથી ! જાણે કે સ્ત્રીઓ તો તમારા લોકોની ખરીદ કરેલી દાસી જ છે ! તે જાણે તમારી રમણી (રમણ કરવાની વસ્તુ) કામિની (કામ ભોગનું સાધન) છે ! તમે જાણે ભર્તા (ભરણુ પોષણુ કરનાર) છો અને તેના બદલામાં સ્ત્રી કેવળ તમારી ‘ ભાર્યા ’ (ભરણુ પોષણુ કરવા યોગ્ય) છે ! ઐશ્વર્યના બળથી તમે કેવળ મારા શરીરની જ ખરીદી કરી છે, પરંતુ હૃદયને તો ખરીદ્યું નથી ! તેના ઉપર તમારું કંઈ આધિપત્ય નથી.

શાન્તનુ—હું જાણુ તો હતો કે પતિ-પત્નીનો સંબંધ પૂર્વજન્મસિક્ક છે. એ કોઈનો બનાવ્યો બનતો નથી. એ શાસ્ત્રની વાત છે.

સત્યવતી—ત્યારે શું મહારાજ, આપે પૂર્વજન્મથી જ એક સોથી અધિક સ્ત્રીઓ આપનાં ચરણોમાં બાંધી રાખી છે ? અને મહારાજ, આ જન્મના પાપના કારણથી કદાચ બીજા જન્મમાં આપ પશુયોનિમાં અવતરો તોપણ આપને શું સેંકડો સ્ત્રીઓ થાય ? અને વૃક્ષનો અવતાર આવે તોપણ ?—નહીં; નહીં મહારાજ ! એ તો નિશ્ચય માન્ય છે કે વિદ્યાતાએ જન્મ જન્માન્તરને માટે એક જ પુરૂષની ખરીદેલી દાસી બનાવી રાખવા માંડે સ્ત્રી

જાતિને બાંધી રાખી નથી—આપ શાસ્ત્રની આજ્ઞા બતાવે છે ? પરંતુ શાસ્ત્ર કોનું બનાવેલું છે ? મહારાજ ! પુરૂષોએ પોતાના સુખ, સ્વચ્છન્તા અને સરળતાને માટે જ શાસ્ત્રોની રચના કરી છે. જે શાસ્ત્રકાર સ્ત્રીઓ હોત તો શાસ્ત્રોનું વિધાન બુદ્ધિ જ રીતનું થાત. ખરીદ કરેલા આ શરીરને લઈને બલે સંતુષ્ટ થાઓ. હૃદય તમને મળ્યું નથી અને કદી મળવાનું પણ નથી.

શાન્તનુ—ત્રિયે, હું તે બાણું છું. વિમુખ ઓઠોની ચેષ્ટામાં, તારા ઠંડી દષ્ટિપાતમાં અને તારા નિર્જીવ અને શિથિલ આલિંગનમાં મને તેનો અનુભવ મળી ચુક્યો છે. મને તેની બરાબર ખબર છે પરંતુ હવે લાચાર. મને જે તેની ખબર પડેલી હોત !

સત્યવતી—પરંતુ તમે એ જાણવાની ચેષ્ટા કદીએ કરી હતી ? પ્રભો ! ઉન્મત્ત અહંકાર અને અન્ય વાસનાએ તમને એવા તો વશ કરી દીધા હતા કે તમે કદી કોઈને ખુલ્લું પ્રશ્ન નહોં કે હું કોણ છું ? મારા સ્વભાવમાં શો દોષ છે ? શી અને કેવી હીનતા છે ? અરે હું માંડે હૃદય પ્રથમ બીજા કોઈને આપી ચુકી હતી કે નહીં અગર બીજા કોઈની ઉપભોગસામગ્રી હું થઈ ચુકી હતી કે નહીં ?—જેવું આ રૂપ તમારા જીવામાં આવ્યું કે તુરતજ—જેવું કે આ શરીરમાં યુવાનીના તરંગો અંગોઅંગમાં લહરી રહ્યા છે કે તે જ પળે બસ મનને પોતાના કામમાંથી બાંધે બેઠા ! ઉન્મત્ત અધીર, અન્ધ, કામના ગુલામ એવી તો તમારી પુરૂષની જાતિ છે ! ધિક્કાર—સેંકડો વાર ધિક્કાર છે એ જાતિને.

શાન્તનુ—સત્યવતી, સત્ય છે, તારે કહેવું અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે. જે કે તમાં કટુતા છે પણ સત્યથી ઓતપ્રોત છે. પ્રિયતમે ! કાંઈ કહ્યું જાય તેમ નથી. રોગી માટેનું ઔષધ મીઠું તો લાગ્યે જ હોય છે. ધનના બળથી રૂપની ખરીદી કરી શકાય છે પણ પ્રેમની ખરીદી થઈ શકતી નથી. અન્યાય તેં નહીં પણ મેં કર્યો છે.

સત્યવતી—આટલા દિવસ પછી સમજાયું કે ?

શાન્તનુ—મારાથી ભૂલ થઈ ગઈ છે.

સત્યવતી—તારે આ તેનું કળ પણ ભોગવે છે. હું શું કરું ? મારાથી

કાંઈ અયોગ્ય કહેવાયું હોય તેનો દોષ મારે માથે મુકવો તે વૃથા છે.

શાન્તનુ—(પશ્ચાત્તાપના ભાવથી) અને જો હું પહેલેથી જાણતો—

સત્યવતી—અને જાણતા હોત તો ? અરે એથી વિશેષ દુઃખની વાત તો એ છે કે હજી પણ તમે કાંઈ જાણતા નથી.

શાન્તનુ—જાણું છું.

સત્યવતી—કાંઈ પણ જાણતા નથી. આપ એટલું જ જાણો છો કે હું ધીવરની કન્યા છું, અપૂર્વ સુંદરી અને અનંતયૌવના છું. ઋષિના વરદાનથી વિદુષી છું. એટલું જ જાણો છો કે આપનાથી મારે બે પુત્રો પચદ્ધ થયા છે. મારા, પહેલાના અધિકારમય ઇતિહાસને આપ શું જાણો ! જો એ વાતને આપ જાણત તો આગથી તપાવેલા લોહના ગોળાપર મુકેલા પત્તાની તરાહ સૂકાઈ સૂકાઈને કાળા પડી મરી જત.

શાન્તનુ—એ શું પ્રિયે ! એવો તારો પહેલાનો ઇતિહાસ શો છે ?

સત્યવતી—એને જાણીને તમે શું કરશો ?—અરે એને જાણવાની કદી ઇચ્છા પણ કરવી નહીં !—અને જે હવે થોડું ઘણું જીવન આકી છે તેને અધિકારમાં જ વ્યતીત કરો. હવે આપ વૃદ્ધ થયા છો. જાણવામાં કાંઈ સાર નથી.

શાન્તનુ—જે થવાનું હોય તે થાય; હું તો તે જાણવાની ઇચ્છા રાખું છું.

સત્યવતી—ના, ના; હું કહી શકતી નથી; અને જો એ વાત આપની સામે હું કદી કહેવા ઇચ્છું છું તો મહારાજ ! મારી જીભ ઉપડતી નથી. કદાચ જીભ ઉપડે છે તો ભયથી શુષ્ક થયેલા ઓષ્ઠ જલદીથી મુખ બંધ કરી દે છે. આંખોની આગળ અધિકાર છવાઈ જાય છે—જગતમાં એક આત્મનાદ સીવાય બીજું કાંઈ સંભળાતું નથી. મહારાજ ! માની જાઓ. એ વિષેના શબ્દો મારા મુખમાંથી નિકળતાં જ પિતૃકુળ આત્મનાદ કરી ઉઠશે અને માતૃકુળ એક સાથે કંપી ઉઠશે.

(વેગથી જતી રહે છે.)

શાન્તનુ—એ અધિકારમય ઇતિહાસ શો છે ? ઇસારોં બૂદ છે—તેના કરતાં તો સીધી ભાષામાં કહી દેવું એજ ઠીક છે. કેવી ભયંકર :

સ્નેહહીન સુંદરી છે ! સંસારમાં એક પળમાં જ પ્રલય મચાવી શકે છે.

[ચિત્રાંગદ અને વિચિત્રવીર્યનો પ્રવેશ.]

બંને—પિતાજી-પિતાજી આજ—

શાન્તનુ—જાઓ, ગરબડ ન કરો. (બંને જતા રહે છે.)

શાન્તનુ—એ કોણ છે !—એ શું મારા અંતાનો છે ?—આ શું, સંસાર ભરમાં આ ઘોર અધકાર પથરાય છે ?

શાન્તનુ—કોણ ? માધવ !

માધવ—હા, હું છું મહારાજ.

શાન્તનુ—આવો મિત્ર ! માધવ ! તો સત્ય કહ્યું હતું—પરાપર સત્ય વાત કરી હતી.

માધવ—કંઈ વાત મહારાજ ?

શાન્તનુ—કહીશ નહીં. બતાવીશ નહીં. તે કહી દઉં તો, તું ખડુ જ ડાહ્યો બનીને એમ કહીશ કે “ મેં તો કહ્યું હતું ને. ” ઉપદેશ તીખો છે, પરંતુ આજ “ મેં તો કહ્યું હતું ” એ વળી વધારે તીખું છે. મિત્ર ! મારા બધા અપરાધ ક્ષમા કર. આવ હું તને ભેટું. (ભેટ છે.)

માધવ—આમાં મને તો કાંઈ સમજતું નથી.

શાન્તનુ—તેની જરૂર પણ નથી.

માધવ—મહારાજ, આજે આપ સુસ્થ છો ?

શાન્તનુ—સુસ્થ ?—ખૂબ સારી રીતે !

માધવ—આપને તો જવર આવે છે. વૈધને બોલાવું.

શાન્તનુ—મિત્ર, ત્રિલોકીમાં એવો કોઈ વૈધ નથી કે જે આ રોગની દવા કરી શકે. જવર, વાયુ, વિસૃત્તિકા, ભયંકર યક્ષ્મા, આદિ અનેક રોગો છે, કે જે મૃત્યુની એક સેનાની પેરે મનુષ્યના સ્વાસ્થ્યરૂપી કિલ્લાને ઘેરીને ઉભા છે. અરે એ ઉપરાંત બીજા અનેક વ્યાધિઓ એવા છે કે જેનું નામ પણ આયુર્વેદમાં નથી. અને છતાં જાઓ જીવનના તત્વને ગુપ્ત સ્વરૂપમાં જીર્ણ કરે છે, મનુષ્યના મસ્તકમાં મોટી રેખાઓ અને કરચલીઓ પાડી દે છે, આંખોમાં ઊંડા ખાડા પાડી દે છે. એ બધી વાતોને જવા દે.—સાંભળ ! માધવ—તું કેવળ મિત્ર જ નથી પણ—

માધવ—હું તો વિદુષક છું.

શાન્તનુ—તો પછી જોડો અને તેટલો વ્યંગ કર, કુતથન કહે. હું નીચું મસ્તક નમાવી સહન કરી લઉંશ. માધવ ! હવે હું એક પ્રકારનો વિનય કરું છું. મારા મૃત્યુ બાદ આ એ બાળકોની દેખરેખ તારે રાખવી. ના, કાંઈ પણ કહેવું નહીં ! બીજું સાંભળ-દેવવ્રતને મારી પાસે મોકલ. કાંઈ નહીં મિત્ર ! તારે કાંઈ કહેવાનું નથી. જો કહેવું હોય તે ફરી કાંઈ દિવસે કહેજે. આ સમયે મારી અવસ્થા સાંભળવા યોગ્ય નથી.—જાઓ મિત્ર !

(માધવનું પ્રસ્થાન.)

શાન્તનુ—પોતાના પુત્રને સંન્યાસી બનાવી-પોતે વિષયભોગ કરવો-અરે કેવી નિંષ વાત છે ! એવો અત્યાચાર, સ્વેષ્ઠાચાર શું પ્રકૃતિ સહન કરી શકશે ? એ વિશ્વંખલા-નિયમનો વ્યતિક્રમ હવે મટી ગયો. પ્રકૃતિએ પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.

[શાલ્વનો પ્રવેશ.]

શાન્તનુ—સૌભરણ છે કે ?

શાલ્વ—મહારાજ—

શાન્તનુ—કાંઈ પણ કહો નહીં—અને—અને સૌભરણ ! તમે સ્વસ્થ છો ?

શાલ્વ—હું ? હું સુસ્થ છું.

શાન્તનુ—સૌભરણ ! તમે જ; અન્ન છો ને ?

શાલ્વ—પ્રસન્ન છું !

શાન્તનુ—તમારો અતિથિસત્કાર પ્રત્યાયિત રૂપે થયો ને ?

શાલ્વ—હાજી, સર્વ ખરાબર રીતે.

શાન્તનુ—સૌભરણ, તેનો બદલો તમે બહુ આપ્યો ! તેના બદલામાં હું એક ભિક્ષા તમારી પાસેથી માંગુ છું.

શાલ્વ—શી શાન્તનુ ?

શાન્તનુ—મારી સામેથી દૂર થઈ જાઓ. હવે અહીં આવવું નહીં. ખસ, જાઓ શાલ્વ !

(શાલ્વનું પ્રસ્થાન)

શાન્તનુ—દુઃખ થયું નથી. ઠીક થયું. આ તો ભોગલાલસાનો મને દાંડ મળ્યો છે, સંતાનને સુખથી વર્ણિત કરીને—ના, ના, કાંઈ જ દુઃખ નથી—ધનિર ! હમેજ છે. તમારો નિયમ બહુ જ સત્ય છે. પિતાનું કર્તવ્ય છે કે પુત્રના કલ્યાણની કામનામાં પોતાના સુખનો ખ્યાલ ન કરવો. પરંતુ મેં તો સંતાનના સુખ—(અવાજ

નીકળતો નથી, કંઈ રૂંધાય છે) ના, ના, મને કાંઈ દુઃખ થતું નથી.

[શ્રીભક્ષિતા પ્રવેશ અને તેણે પ્રણામ કરેલા.]

શાન્તનુ—દેવવ્રત, આવી પહોંચ્યો ?

શ્રીભ—આવી ગયો પિતાજી, તખીઅત કેવી છે ?

શાન્તનુ—દેવવ્રત, વાત તો ખરાખર છે. પુત્ર આજે હું તારી પાસેથી એક વસ્તુ માંગી લઉં છું. એ વસ્તુ તું મને આપીશ ?

શ્રીભ—આપ આ શું કહો છો ? પિતાની આજ્ઞા થાય તો હું મારો પ્રાણ પણ આપી દેવા તૈયાર છું.

શાન્તનુ—મારા વહાલા કુમાર હું એ સારી રીતે જાણું છું. વાર ત્યારે સાંભળ—મારા પ્રાણથી અધિક પ્યારા પુત્ર, મૃત્યુ અગાઉ હું તને એવો અનુરોધ કરી જઈ છું કે તારે વિવાહ કરવો—અવશ્ય કરવો. મારો માત્ર એટલો જ અનુરોધ છે. મારે લીધે તારો આ લોક તો ખગડ્યો છે પરંતુ પરલોકને ખગડીશ નહીં.—દેવવ્રત, ચુપ, હું આ બાબતનો પ્રતિવાદ જરા પણ સાંભળવા આહતો નથી. વિવાહ અવશ્ય કરવો જ—અને—એટલું કહું ? મૃત્યુ-બાદ મને ક્ષમા આપવી !

શ્રીભ—પિતાજી, આપ આ શું કહી રહ્યા છો ?

શાન્તનુ—ના, ના, હું જરાય પ્રતિવાદ થવા દેવા માગતો નથી. માફ દૃઢ્ય કટકા થઈ જાય છે—અરે ચૂર્ણ થઈ જાય છે. એટલે દેવવ્રત—મારા પ્રાણાધિક—બીજી એક વાત છે—એટલે જ્યાં સુધી બની શકે ત્યાં સુધી દયાના ભાવથી મારો વિચાર કરવો—જાઓ હવે હું સુઈ જઈ છું. દ્વાર બંધ કરજે.

(નિર્જાળ અવાજ કરી સુઈ જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—હસ્તિનાપુરના રાજમહેલ પાસેના એક ઘરનું આંગણ.

સમય—પ્રાતઃકાળ.

(ધીવરરાજ અને તેમનો મંત્રી.)

ધીવર—લો આ બાબતનું ઘર આમું પણ અહીં તો કોઈ ખરખરે પુછવું નથી ?—કેમ મંત્રી, કોઈ ખબર પુછે છે ?

મંત્રી—ક્યાં પુછે છે ?

ધીવર૦—તો પણ હું એક રાજા છું.

મંત્રી—પણ આ રાજાલવનનો કોઈ આદમી એ વાતને જાણે માનતો જ નથી.

ધીવર૦—માનવું જ પડશે. વળી મારો ભાણેજ તો આ પછી આ રાજ્યનો રાજા થશે. થશેને મંત્ર ?

મંત્રી—એ તો થશે જ.

ધીવર૦—પરંતુ એ વાતનો કોઈ ખ્યાલ કરતું નથી.

મંત્રી—ક્યાં ખ્યાલ કરે છે ?

ધીવર૦—જાણે એ વાતને લોકો ઉડાવી દેવા માંગે છે ?

મંત્રી—એવું જ જણાય છે.

ધીવર૦—પરંતુ એમ કાંઈ ઉડી જવાની નથી. હું એનો દાવો કરીશ.

મંત્રી—જ્યારે માનશે ત્યારેને.

ધીવર૦—માનશે નહીં ? હું મહારાજનો સાસરો છું. એ વાત નહીં માને ?

મંત્રી—ક્યાં માને છે ?

ધીવર૦—નહીં માને ?

મંત્રી—જરાય નહીં.

ધીવર૦—કેમ ? આ તો ખડુ જ સીધી વાત છે. મહારાજે મારી છાડીની સાથે લગ્ન કર્યા છે—એ નાતાથી આદમી સાસરો ન થાય તો શું થાય ? આ તો સીધી સીધી વાત છે.

મંત્રી—ખડુ જ સીધી વાત છે.

ધીવર૦—પરંતુ એ સમજવામાં એ લોકોને આટલો સમય લાગે છે !

મંત્રી—મહારાજ ! ખડુજ સમય લાગે છે.

ધીવર૦—હું ! (મૂછો ઉપર તાવ દબાવે) પરંતુ કેવો ઠાઠ કર્યો છે મંત્રી—ચહેરાને ખરાખર લલા આદમીના ચહેરા જેવો બનાવી દીધો છે—કેમ ?

[નોકરની સાથે વિચિત્રવીર્યના પ્રવેશ.]

ધીવર૦—આ લો. આ મારો ભાણેજ આવ્યો. આવ ભાઈ.

વિચિત્ર૦—(નોકરને) આ કેણ છે ?

નોકર—આ એક જંગલી ગમાર છે.

ધીવર—(ક્રોધથી) શું—‘ જંગલી ’ ?

નોકર—ચાલો રાજકુમાર ! (નોકર સાથે વિચિત્રવીર્યનું પ્રસ્થાન)

ધીવર૦—(આશ્ચર્યથી) એ ! ઓળખ્યો ! મંત્રી ! ઠીક ઓળખ્યો. આટલો ઠાઠ કરેલો બધો વૃથા.

મંત્રી—રાજસાહેબ, અહીં કાંઈ ખેરિયત જણાતી નથી.

ધીવર૦—શું, નથી જણાતી ?

મંત્રી—ખસી જાઓ, રાજસાહેબ ! પહેલેથી જ ખસી જાઓ.

ધીવર૦—એ ! એ ! ખસી જાઉં ? ખસી કેમ જાઉં ?

મંત્રી—નહીં તો, ગર્દનથી પકડીને કાઢી મુકશે.

ધીવર૦—હાં ! હાં ! આ તે શું કહો છો ! મંત્રી ! ગર્દન પકડીને ?

મંત્રી—જે જોના કહ્યા વગર જમાધને ત્યાં આવી રીતે નાસી આવે છે તેની ખાતર ખરદાસ જમાધને ત્યાં આવી જ રીતે થાય છે, રાજસાહેબ !

ધીવર૦—એની આવી જ ખાતર થાય છે ?

મંત્રી—હું તો કાંઈ એવું જ જોતો આવું છું.

ધીવર૦—એવું જુઓ છો ?

મંત્રી—આ તો રંગદંગ કાંઈ સારા લાગતા નથી. રાજસાહેબ ! ખસી જાઓ.

ધીવર૦—હું ખસી જવાનો નથી. હું રાજનો સાસરો છું. મને ઉતારો આપવાને એ લોકો ખંધાયેલા છે.

મંત્રી—ઉતારો તો એ લોકોએ આપ્યો છે—આ તબેલામાં !

ધીવર૦—શું તબેલામાં ! શું કહ્યું મંત્રી ? આ તબેલો છે ?

મંત્રી—હાજી, આ તબેલો છે !

ધીવર૦—મંત્રી, તમારા સાંભળવામાં ભૂલ થઈ છે. હું રાજ છું. વળી રાજનો સાસરો છું. મારે રહેવાને મોટો—[નોકરની સાથે મંત્રી—તબેલો છે. ચિત્રાગદનો પ્રવેશ]

ધીવર૦—લો, આ મારો મોટો લાણેજ આવ્યો.

નોકર—તમારો લાણેજ !

મંત્રી—હા, કહે છે કે—આ મહારાજ શાન્તનુના મોટા રાજકુમાર છે.

નોકર—વાર, પણ તેથી શું થયું ?

ધીવર૦—તો પછી એ કે તે મારો લાણેજ થયો.

નોકર—તમારો લાણેજ—હા ! હા ! હા ! હા !

ધીવર૦—હસો છો કેમ ?—મંત્રી !

મંત્રી—જી રાજસાહેબ ! એ તો મારી સમજમાં કાંઈ આવતું નથી ! તમારા લોકોનો રાજ કોણ છે ?

ધીવર૦—હા ? રાજ કોણ છે ?

નોકર—મહારાજ શાન્તનુ.

ધીવર૦—હું તેમના સાસરો છું. (નોકર ફરી બેરથી હસે છે.)

ચિત્રાંગદ—(નોકરને) આ કોણ છે ?

નોકર—કોઈ ગાંડો છે.

ચિત્રાંગદ—રાજબવનમાં ગાંડા આદમીની શી જરૂર છે ? કાઢી મુક.

ધીવર૦—શું ? કાઢી મુકશો ? કેમ ?

ચિત્રાંગદ—(નોકરોને) કાઢી મુકો. (કેટલાક નોકરોની સાથે જતા રહેવું)

ધીવર૦—કેમ !-મંત્રી !

નોકર—ખહાર જાઓ.

ધીવર૦—ક્યાં જઈ ?-હું મહારાજનો સાસરો છું. રાજ ક્યાં છે ?

નોકર—ખહાર જાઓ. નહીં તો ગર્દન પકડીને ખહાર કાઢીશું.

ધીવર૦—શું ?-હું રાજનો સાસરો છું. મારી ગરદન ? (કમાન ઉપર તીર ચઢાવી) લડીશ-લડીશ.

નોકર—આરે !-(તરવાર ખેંચે છે.)

ધીવર૦—ઓ ખાપરે ! (પાછો હઠે છે.)

નોકર—ખહાર જાઓ ! (ગર્દન ઉપર હાથ નાંખે છે.)

ધીવર૦—વાર જઈ છું.

[માધવનો પ્રવેશ]

માધવ—એ ! એ ! શું કરે છે ! શું કરે છે !

નોકર—ખહાર કાઢું છું.

માધવ—કેમ ?

નોકર—રાજકુમારનો હુકમ છે.

માધવ—ના, ના, શું કરે છે.-આ તો મહારાજના સાસરા છે.

નોકર—હો !-હું તો સમજ્યો કે કોઈ ગાંડો છે.

માધવ—ગાંડો હોવાથી શું સાસરો થવાતું નથી ! આવો મહારાજ ! કાંઈ ખોટું લગાડ્યો નહીં.

ધીવર૦—શું કાંઈ ખોટું લગાડું નહીં ? ખહુ જ લગાડીશ, માંડે અપમાન ? હું લડીશ. તમે જાણુ નથી ? હું રાજ છું !-મંત્રી !

મંત્રી—રાજસાહેબ, બરા શાંતિ પકડો-શાંત થાઓ !

ધીવર૦—શાંતિ પકડું ! શાંત થાઉં !

(મંત્રી ધસારત ફરે છે.)

ધીવર૦—વાર, હવે ક્ષમા કરું છું !—હવે ખતાવો કે સજ કયાં છે ?

માધવ—એ તો બહુ જ માંદા છે. કોઈની મુલાકાત લે તેવી સ્થિતિમાં નથી.

ધીવર૦—પરંતુ એટલાથી મારે રહેવા માટે ઘોડાના તખેલામાં ઉતારો !

મળવો જોઈએ ?—ખર નથી કે હું રાજનો સાસરો છું !

માધવ—બૂલ થઈ ! આપના ઉતારાને માટે સારી જગો છું ખતાવું છું આવો.

ધીવર૦—કયાં ?

માધવ—દિવાનાશાળામાં.

ધીવર૦—દિવાનાશાળા કેવી !

માધવ—જુઓ, આપ અને રાજનો નવો શિકારનો ઘોડો એક સાથે

રાજમહેલના દ્વાર પર આવ્યા હતા. મેં એવો હુકમ આપ્યો.

હતો કે આપને દિવાનાશાળામાં અને ઘોડાને તખેલામાં રાખો.

પરંતુ માણસોએ બૂલથી આપને તખેલામાં અને ઘોડાને દિવા-

નાશાળામાં મુક્યો.—સિપાઈ ! આમને દિવાનાશાળામાં પહોંચાડો.

ધીવર૦—શું મને ?

માધવ—(સીપાઈ) લઈ જાઓ. (પ્રસ્થાન)

મંત્રી—રાજસાહેબ ચાલો, કાંઈ ખોલશો જ નહીં.

ધીવર૦—કેમ ?

મંત્રી—રંગદંગ કંઈ ખરાખર જણાતા નથી.

ધીવર૦—ખરાખર જણાતા નથી ?

[ધીવરસજની રાણીના પ્રવેશ]

ધી૦ રાણી—આ લો, અહીંજ આવી ગયો.

ધીવર૦—એ ખાપરે ! (કમ્પે છે)

ધી૦ રાણી—અરે કાળા મોઢાના; અહીં આવ્યો છે. કે ? આ તો મેં

ધાર્યુંતું એમજ થયું ! ચાલ, ઘેર હેડ.

ધીવર૦—હું નહીં જઉં, શા માટે જઉં ?—મંત્રી !

મંત્રી—રાજસાહેબ ! ઘેર ચાલો. કાંઈ ખોલશો નહીં, અહીંની ખાતર

ખરદાસના ઢંગ તો આપે જોઈ લીધાને ?

ધીવર૦—એ ગમે તેવા હોય; હું ઘેર જવાનો નથી.

ધી૦ રાણી—નહીં આવે ? (કાના પકડે છે)

ધીવર૦—ના, ના, આવું છું.

ધી૦ રાણી—આલ ત્યારે.

(પ્રસ્થાન)

પ્રવેશ ૩ નો.

સ્થળ—હસ્તિનાપુરના અન્તઃપુરનો એક ભાગ.

સમય—રાત્રી.

(શ્રીભ કાંધક વિચાર કરે છે)

શ્રીભ—અહીં કેટલાક દિવસોથી પૃથ્વીપર તથા આકાશમાં અનેક અમંગળના ચિન્હો દેખાય છે. અવશ્ય એ કાંધક અઠવાણ્ણનું આગમન સૂચવે છે. અગ્નિખુણ્ણમાં દરરોજ ધુમકેતુ જળાય છે. દિવસે એ પહોર થતાં શિયાળોના રૂદનનો અવાજ સંભળાય છે, ઘરોના છાપરાઓ ઉપર કા કા શબ્દ થાય છે. વળી કેટલાક દિવસોથી મહારાજની સ્થિતિ ખડુ જ ખરાબ થઇ છે. એ રોગશય્યા ઉપર પડ્યા પડ્યા પીડાય છે. શું થશે એની કાંધ ખખર પડતી નથી. હે જગદીશ, પિતાજીને ખચાવજ અને તેમને ખદલે મારા પ્રાણ લેજ.

(ચિત્રાંગદ અને વિચિત્રવીર્યનો પ્રવેશ.)

ચિત્રાંગદ—મોટાભાઇ ક્યાં છે ?

વિચિત્ર—અહીંઆ જ હતા.

ચિત્રાં—એમ જણાય છે કે તે પિતાજીની પાસે હશે. એ તો આઠ પહોર પિતાજીની પાસે જ બેસી રહે છે.

વિચિત્ર—કદી કદી તે એમ જ ચાલ્યા આવે છે.

ચિત્રાં—કેટલાક દિવસથી તે ખડુજ ચિન્તાતુર જણાય છે.

વિચિત્ર—આજકાલ આપણાથી પણ એ ખડુ પ્રેમની વાતો કરતા નથી.

ચિત્રાં—એમને પુરસદ ક્યાં છે !

વિચિત્ર—તમે મોટા ભાઇ ઉપર પ્રેમ રાખો છો ?

ચિત્રાં—હા રાંખુ છું.

વિચિત્ર—ખૂબ ?

ચિત્રાં—ખૂબ.

વિચિત્ર—મારી પેઠે.

ચિત્રાં—એથી પણ વધારે.

વિચિત્ર—હિશ ! એમ બનેજ નહીં.

ચિત્રાં—ચાલો બેઠાએ, એ ક્યાં ગયા છે !

(પ્રસ્થાન)

(ચિન્તામગ્ન થયેલી સત્યવતીનો પ્રવેશ.)

સત્યવતી—ખડુજ સારો વર આપ્યો ઋષિવર ! અનન્તયૌવન યુક્તાપાની ગૌશાળામાં મરણ પર્થન્ત ખધાઇ રહેશે. અરે. પણ મહર્ષિ, તમે તેમાં શું કરો ? હું વિલાસની લાલસામાં મૂઢ થઇ ગઇ હતી. મેં તો એ જ વર માંગ્યો હતો. માફ એમ સમજવું હતું કે અનન્ત યુવાની એટલે સાથે અનન્ત સંભોગ પણ ખરો. આ વર તો—મૃગવૃષ્ટાની પેઠે સંભોગની વાસનાને ઉત્તેજિત કરે છે, પરન્તુ તેને કદી વૃત્ત કરતો નથી; એ તો વિધાતાના લેખની પેઠે જ મારા કપાળમાં લખી ગયા છે અને મને દાસી બનાવી લીધી છે, રોગનાં જંતુઓની પેઠે એ અનન્તયૌવન મારા લોહીમાં મળી જઈ નસે નસમાં વ્યાપ્ત થઇ ગયું છે. ઋષિવર ! આ તમે શું કર્યું ? આપનો વર પાછો લઇ લો અને મને સ્વતંત્ર અને સ્વાધીન બનાવો.

(માધવનો પ્રવેશ.)

માધવ—રાણી, એમ જ થાયો. આ જ પળથી તું સ્વતંત્ર, સ્વાધીન થઇ છે. અનન્તયુવાનીનો જરાપણ પ્રતિબંધ વિના ઉપભોગ કર. મહારાજનો સ્વર્ગવાસ થયો છે.

સત્ય૦—આ શું ! મહારાજનો સ્વર્ગવાસ થયો !

માધવ—હા, હવે અનન્તયૌવનનો ભોગ ખુશીથી કર—ખધી આફત મટી ગઇ—હવે શાનો શોચ કરે છે ? આ પતિની હત્યા કરનારી !

સત્ય૦—હું ?

માધવ—હા, હા, તું.

સત્ય૦—શું મેં મારા પતિની હત્યા કરી છે ?

માધવ—પોતાના હાથે કોઈના પેટમાં છરી ભોંકી દેવાને અથવા તે કોઇ ભોળા મનુષ્યને વિષથી મિશ્ર કરેલી મદિરા પીવડાવી દેવાને હત્યા કહેવામાં આવતી નથી. મમતાહીન વ્યવહાર કરવાથી મર્મસ્થળ ઉપર છરીથી પણ વિશેષ એટ પહોંચી છે.—સર્પથી પણ એવા વ્યવહારનો ડંસ ખડુ વધારે ભયંકર હોય છે. આ પાપિની ! તે તારા હેય સ્વેચ્છાચાર અને પોતાના વ્યભિચારથી પતિની હત્યા કરી છે.

સત્ય૦—અરે આ ઘરડા વિદુષક ! તું આ શું અગડમ બગડમ બકા

રહ્યો છું ? તું કૃષ્ણ છે, હું હસ્તિનાપુરની રાણી છું. તને કશા
કંઈ છે. જા.

માધવ—અરે પિશાચિની—કુલટા !

(પ્રસ્થાન)

સત્ય—ઓહો ! આટલું બધું ?—અરે ઓ ઘરડા વિદુષક, તારા આ
અહંકારને હું દૂર કરીશ—તારી આ અકડાધને મટાડી દઇશ
“પિશાચિની કુલટા !”—અરે પણ એમાં આક્ષેપ શાનો છે ?
ખરી વાત એ જ છે ? એ દોષ મારો છે શું ?—સ્વાર્થાન્ધ પુરુષ
માથા ઉપર ધાળા વાળ આખ્યાં છતાં ગાંઘો ઉપરના માંસના
લોચા લટકી પડવા છતાં, કાંત પડી જવા છતાં અને જીવાની
જતી રહ્યા છતાં પણ વ્યગ્ર આલિંગન અને અનુરાગપૂર્ણ ઉજ્જ્વલ
ચુમ્બનને ધરછે છે તો તેમાં મારો દોષ શો ?—હશે ! મહારાજનું
મૃત્યુ થઇ ગયું છે ! હવે હું પરાધીન નથી—આજે હું ચાલ્યો તે
કરી શકું છું—સ્વેચ્છાધીન છું—અરે મને કેવો ઉલ્લાસ આવે
છે !—હા, હું બદ્ધો લેવાની—સંભોગ કરીશ; હવે સંકોચ શાનો ?
મને નાનપણમાં વર મળ્યો છે; હું ધીવરની બેઠી છું—અનન્ત-
યૌવના છું.

(શાલ્વનો પ્રવેશ)

શાલ્વ—રાણી ?

સત્ય—(ચીકીને) સૌભનરેશ.

શાલ્વ—મહારાજનું મૃત્યુ થઇ ગયું.

સત્ય—હા, સાંભળ્યું છે !

શાલ્વ—આજથી—

સત્ય—હા, તે શું કહ્યો છો ?

શાલ્વ—આજથી મહાણી સ્વતંત્ર—સ્વાધીન છે !

સત્ય—રાજસાહેબ ! એ હું જાણું છું.

શાલ્વ—તો પછી—(આગળ આતે છે)

સત્ય—સખર કર, લંપટ, હું હસ્તિનાપુરની મહારાણી છું.

શાલ્વ—મહારાણી ! હવે આંખ ઢોમની શી જરૂર છે ? હું હસ્તિનાપુરના
શ્રીશ મહેલમાં અતિથિરૂપે એક મહિનાથી વસાઈ રહ્યો છું. તું જાણે છે કે હું તારા રૂપના દ્વાર આગળ એક
શિશુક થયો છું—આજે હું કૃષ્ણ નથી ક્રુષ્ણ છું.

સત્ય૦—વિચાર કરવાને માટે સમયની જરૂર છે.

શાલ્વ—વિચાર કરવાનો સમય વ્યતીત થઈ ગયો છે.

સત્ય૦—(જરા અચકાઈને) ઋષિવર, તમે આ શ્રાપ રૂપ વર શા માટે આપ્યો હતો ?—ના, ના, શાલ્વનરેશ, ચાલ્યા જાઓ તમે તમારા રાજ્યમાં પાછો ફરો.

શાલ્વ—હવે આ સંક્રાંતિ શાથી; આવો— (આગળ વધે છે.)

સત્ય૦—સાવધાન! આ સળગતી લાલસાની આગમાં વધુ શી હોમશે નહીં—આ જવાલામુખી પર્વત છે! જાઓ, ચાલ્યા જાઓ. આ હૃદયમાં સાંકળથી બાંધેલા કામકેસરીને કુપિત કરશે નહીં.

શાલ્વ—કેમ— (હાથ પકડે છે.)

સત્ય૦—ચાલ્યા જાઓ—આ તમારા કામ-સ્પર્શથી મારા આખા શરીરમાં રોમાંચ ખડાં થયાં છે.—ચાલ્યા જાઓ. (હાથ છોડાવે છે)

શાલ્વ—આ તે કેવી મૂર્તિ! (પાછો હઠી જાય છે.)

સત્ય૦—ના, ના, પ્રિયતમ હવે હું કુખી રહી છું તેજ જળમાં કુખીશ. આગ અને પવનનો સમાગમ થઈ ગયો છે—આ માફ જીવન હવે છિન્નલિન્ન ભલે થઈ જાય. આ શૂન્ય જીવનને પ્રલયનો અન્ધકાર ભલે આવીને ઢાંકી લે. એ અન્ધકાર, આજે મહાશૂન્યમાં ફરતા અને પૃથ્વીના ખે અલિશાપ પામેલા મનુષ્યોના આત્માઓને પ્રહીત કરશે!—આવો પ્રિયતમ! (હાથ પકડે છે.)

[ભીષ્મનો પ્રવેશ]

ભીષ્મ—સખૂર નારી!—અરે આ કેવી ઘુણા! કેવું ભયંકર! કેવું બીભત્સ! આવું પણ વિશ્વમાં ચાલે છે?—હે ઠરણાના, સાગર! આવી પણ તમારી સૃષ્ટિ છે? જેની સૃષ્ટિમાં. શાંતિમય ચંદ્ર-માની ચાંદની છે, આ હરિયાળી અને કુલીકાલી પૃથ્વી છે, નક્ષત્રોથી અલંકૃત નીલવર્ણનું આકાશ છે, સ્વચ્છ લહેરોવાળી નદીઓ છે, પક્ષીઓનું સુમધુર સંગીત છે, જેમાં આવાં સુગંધી ફળો છે, જ્યાં આવો મન્દ અને શીતળ વાયુ જલન કરે છે ત્યાં આવાં કામી મનુષ્યો પણ વસે છે!—અરે આ સ્નેહમયી રમણી! છેવટમાં આ પણ કાર્ય તારાથી ખતમું સંભવિત છે? જેના હૃદયમાં ખડેમની પ્રીતિ પોતાની જાયા ફેલાવે છે, કન્યાનો સ્નેહ સુગંધ ફેલાવે ફેલાવે ફેલાવે છે; જેના હૃદયમાં

ધીરે ધીરે વનિતાનુ ત્રેમાલિંગન લસલસી ઉઠે છે; જેની છાતી-
માંથી માતાની સુસ્નિગ્ધ અમૃતધારા ઝરે છે; એના હૃદયમાં
આવું પણ સંભવિત છે? જ્યાં સ્નેહની ગંગા વહન કરે છે,
જ્યાં આત્મબલિદાન પોતાનો પ્રકાશ ખતાવે છે ત્યાં આવું
ખનવાનો પણ સંભવ છે?—ઓ પાપિની! પિતાની લાશ હજી
તો પડી છે—તેનો અગ્નિસંસ્કાર-સત્કાર થયો નથી! પિતાના
ગરમ શ્વાસથી મહેલનો વાયુ પણ હજી ગરમ છે, પિતાનો
આત્મા હજી તને ઘેરી રહ્યો છે. નારી સાવધાન. પિતાની
સ્મૃતિરૂપી અક્ષય તીર્થને અપવિત્ર કરીશ નહીં—(શાલ્વને)
અને મહારાજ! આજે એ મેશના ઢગલાને તમારા જ રક્તથી
ઘાંધશ, લંપટ! ચાલ તલવાર કાઢ (પોતાની તલવાર ખેંચે છે.)

સત્યવતી—દેવવ્રત!

ભીષ્મ—પાપિનિ, ચુપ રહે. આજે હું અંધ થઈ ગયો છું. મને પોતાને
પણ ખબર નથી કે હું શું કરું છું. (શાલ્વને) તલવાર કાઢ્ય;
નહીં તો આ મહેલમાંથી દૂર થઈ જા; આ લંપટ! વ્યભિચારી!

સત્યવતી—દેવવ્રત, સાંભળ તો ખરો, તું આજ્ઞા કરનાર છે કેાણ?

ભીષ્મ—હું ભીષ્મ છું.

સત્યવતી—દેવવ્રત! આજ પળે આ મહેલ છોડી ચાલ્યો જા. હું હસ્તિના-
પુરની મહારાણી આજ્ઞા કરું છું.

ભીષ્મ—ચાલ્યો જઈશ. પરંતુ એ પહેલાં આ ક્ષત્રિયને આ માર્ગેથી
દૂર કરીને જઈશ. (શાલ્વને) તલવાર કાઢ્ય.

શાલ્વ—હું જાઉં છું. (પ્રસ્થાન)

ભીષ્મ—જાઓ અને ફરી કદી હસ્તિનાપુરમાં એ પગ મુક્યો તો જાણવું
કે શાલ્વનું ઘડ જ પાછું ફરશે રાણી! હું જાઉં છું.

(પ્રસ્થાન) (સત્યવતી પણ ક્રોધથી હોઠ દબાવી જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—અંધર્વરાજ ચિત્રાંગદનું પ્રમોદવન.

સમય—રાત્રી.

(ગાંધર્વરાજ ચિત્રાંગદ તેનો મિત્ર ચિત્રસેન, અને બીજા મરુતરાજા બેઠેલા છે.)

ચિત્રસેન—મિત્ર ! એમ સાંભળ્યું છે કે પ્રખળ પ્રતાપી હસ્તિનાપુરના મહારાજ શાન્તનુનો દેહાંત થયો છે. તેમની રાણી અપૂર્વ સુંદર રૂપવાળી અને અનંતયૌવના છે !

ચિત્રાં—અનંતયૌવના છે !

ચિત્રાં—મિત્ર, તમે સાંભળ્યું નથી ? એને મહર્ષિનો વર મળ્યો છે તેથી તે અનંતયૌવના થઈ છે.

ચિત્રાં—કયા ઋષિ !

ચિત્રાં—મહર્ષિ પરાશર !

ચિત્રાં—સમ્રાટ શાન્તનુ મરણ પામ્યા ? તેમને પુત્ર છે ?

ચિત્રાં—મોટો પુત્ર દેવવ્રત છે, જેને લોકો ભીષ્મ કહે છે. જગતમાં તે અજય ગણાય છે. તેને કોઈ જીતી શકતું નથી.

ચિત્રાં—ભીષ્મને જગતમાં કોઈ જીતી શકતું નથી ?

ચિત્રાં—હા, એવું સાંભળ્યું છે ! પરંતુ આ સમયે ભીષ્મ વનવાસી છે.

ચિત્રાં—કેમ વાર ?

ચિત્રાં—માલુમ નથી.

ચિત્રાં—તો આ સમયે હસ્તિનાપુરનું સિંહાસન ખાલી છે કે શું ?

ચિત્રાં—કોણ કહે છે કે સિંહાસન ખાલી છે ? એ અનંતયૌવના રાણીનો મોટો પુત્ર આજે હસ્તિનાપુરના રાજ્યનો માલિક છે.

ચિત્રાં—તેનું નામ શું છે ?

ચિત્રાં—તેનું નામ ચિત્રાંગદ છે.

ચિત્રાં—શું નામ કહ્યું ?

ચિત્રાં—ચિત્રાંગદ.

ચિત્રાં—ચિત્રસેન ! માફ જે નામ છે તે જ ચિત્રાંગદ !

ચિત્રાં—તો એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે ?

ચિત્રાં—મિત્ર તું શું ખરું કહે છે ?

ચિત્રાં—ખરાખર ઠહું ધું. એ જીવી રીતે માંડે નામ ચિત્રસેન નક્કી છે
એવી રીતે તેનું નામ ચિત્રાંગદ છે એ પણ નિશ્ચિત છે.

ચિત્રાં—એના ઉપર ચડાઈ કરો, આક્રમણ કરો—કાણ છે ? સેનાપતિ !
[સેનાપતિનો પ્રવેશ.]

ચિત્રાં—સેનાપતિ ! હસ્તિનાપુરના રાજનું નામ પણ ચિત્રાંગદ છે.
તેને પકડી લાવો.

ચિત્રાં—શાથી વાડ ?

ચિત્રાં—હું જોઈ તો ખરો કે તેની સૂરત ઠેવી છે ?

ચિત્રાં—કેમ ?

ચિત્રાં—મને એ કૌતુહલ જવાનું મન થયું છે.

ચિત્રાં—અરે તું તે દિવાનો થયો છે ?

ચિત્રાં—શું કહ્યું ?

ચિત્રાં—કાંઈ દિવાનો થયો છે ?

ચિત્રાં—ખીજું કાંઈ ?

ચિત્રાં—ખીજું કાંઈ શું ?

ચિત્રાં—તે મને શું નામ લખને ખોલાવ્યો ?

ચિત્રાં—ચિત્રાંગદ કહીને, કે જ તારું નામ છે.

ચિત્રાં—અરે ઉઠય, તને ભેટું. (ઉઠે છે.)

ચિત્રાં—(ચિત્રાંગદને ભેટીને) આ કેમ ?

ચિત્રાં—તે મને યાદ કરાવી દીધું કે, માંડે નામ ચિત્રાંગદ છે. ખન્ધુ,
સાંભળ, પૃથ્વીમંડળ ઉપર હું એકલો જ ચિત્રાંગદ છું. જો ખીજો
કોઈ એ નામ ધારણ કરે તો તે ચોરી કહેવાય. તેની સાથે
મારે વિરોધ છે.—સેનાપતિ !

સેનાપતિ—મહારાજ !

ચિત્રાં—હસ્તિનાપુરનો રાજા મારો શત્રુ છે. યુદ્ધની તૈયારી કરો.

સેનાં—જીવી આપની આજ્ઞા. (પ્રસ્થાન.)

ચિત્રાં—ચિત્રાંગદ ! મિત્ર તારું માથું ફરી ગયું છે ! જનું નામ ચિત્રાંગદ
હોય તે બધા તારા શત્રુ છે ?

ચિત્રાં—અલખત, એ એનું નામ કાઢી નાંખે—એટલે મારે એની સાથે
કાંઈ વિરોધ નથી. એટલે એ મારો ખન્ધુ થશે—પરમ મિત્ર
થયો—આ સંસારમાં હું એકલો જ ચિત્રાંગદ છું.

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ—વ્યાસનો આશ્રમ.

સમય—પ્રાતઃકાળ.

[વ્યાસ અને લીબ્મ]

વ્યાસ—‘ સુખ-સુખ ’ કરતો કરતો મનુષ્યપ્રાણી માર્યો માર્યો ફરે છે, લટકે છે. એ સુખ, ખાવા પીવામાં, સુઈ રહેવામાં, માનસ-ત્યાગમાં, મહામૂલ્ય વસ્ત્રોમાં અને ખીજાં અનેક વ્યસનોમાં તે ઝોળતો ફરે છે-તોપણ તેને એ સુખ મળતું નથી. પરંતુ એ સુખ બહુ જ સરળ અને અનાયાસે જ પ્રાપ્ય હોઈ પોતાના જ હાથમાં છે.

લીબ્મ—એ કેવી રીતે ?

વ્યાસ—સુખની વિધવિધ સામગ્રીઓ મારા ભાગ્યમાં નથી. પરંતુ મારી આવશ્યકતાઓ-જરૂરીઆતોને મારા હાથે જ ઓછી કરી શકું છું. આમદાની વધે નહીં, પરંતુ ખર્ચ ઓછું કરી શકું છું. લાલ સુલલ નથી પરંતુ હાનિ સહજમાં થાય છે. લીબ્મ, જે આ મારે પર્ણકુટિકા રહેવા માટે છે, મૃગછાલાનું આસન ખેસવા માટે છે, વૃક્ષોનાં વલકલો પહેરવા માટે છે, ફળ મૂળ કંદ ભોજનને માટે છે અને પીવાને માટે નિર્મળ ઝરણોનાં પાણી છે. ધન અને સુખની સામગ્રીઓથી હીન હોવા છતાં મને શાની કમીના છે ? અકિંચન બ્રાહ્મણ હોવા છતાં પણ હું આ કુશની પર્ણકુટીમાં સમ્રાટ છું.

લીબ્મ—મહર્ષિ, તમે સમ્રાટના પણ સમ્રાટ છો. પર્ણકુટીમાં બેઠા બેઠા સમસ્ત ભારતના ઉપર શાસન ચલાવો છો. એથી જ હું આજે હસ્તિનાપુરનો વીર યુવરાજ, પરશુરામનો શિષ્ય લીબ્મ તમારા જ્ઞાનના ભંડારના દ્વાર આગળ બિશુક થઈને ઉભો છું.

વ્યાસ—દેવવ્રત ! શું તારી જ્ઞાનની પિપાસા હજી મટી નહીં ?

લીબ્મ—મહોદય ! જ્ઞાનની પિપાસા શું કદીએ મટે છે ?

વ્યાસ—દેવવ્રત ! તેં વિષપાન કર્યું છે. ઓષધ કર.

લીબ્મ—એ કેવી રીતે, ઋષિવર !

વ્યાસ—જ્ઞાનવિચાર કરવો એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ નથી. યુદ્ધનું મેદાન એ જ ક્ષત્રિયની કર્મભૂમિ છે. જા હવે વિચાર કરવો નહીં—વિચાર ન કર; વિચાર કરનાર હું છું. જા, હવે ઘેર જતો રહે.

(પ્રસ્થાન)

(માધવનો પ્રવેશ.)

ભીષ્મ—ચાલો આ તો કાકા જ આવ્યાને શું. કાકા, કાકા !

(માધવની પાસે જાય છે.)

માધવ—ખેટા દેવવ્રત ? (આલિંગન કરે છે) હજી જીવે છે ?

ભીષ્મ—કાકા, મારું મૃત્યુ મારી ઇચ્છા વિના થતું નથી. એટલે મારું મૃત્યુ થયું નથી. મારા ભાઇઓ ચિત્રાંગદ અને વિચિત્રવીર્ય • કુશલ તો છે ને ?

માધવ—ચિત્રાંગદ અને વિચિત્રવીર્ય હજી તો ખચી ગયા છે, પરન્તુ પાછા ફરતાં, તેમને જોઇશ કે નહીં તેની શંકા છે.

ભીષ્મ—એમ કેમ કાકા ?

માધવ—ગાંધર્વરાજ ચિત્રાંગદે રાજ્ય ઉપર ચડાઇ કરી છે. દેવવ્રત, ચાલ રાજ્યમાં ચાલ.

ભીષ્મ—કાકા, એ તે કેમ ખની શકે ? હસ્તિનાપુરમાં જવાનો મને અધિકાર જ શો છે ?—મને તો રાણીએ કેશનિકાલ કયો છે.

માધવ—મહારાણી વળી કોણ છે ? મહારાજ શાન્તનુના મૃત્યુ પછી રાજ્યનો રાજ જ તું છે યુવરાજ ! ચાલ અને રાજદંડ લે, સિંહાસન ઉપર અધિકાર કર અને દ્વિતીય સમયંદ્રજીની પેઠે જ સામ્રાજ્યનું પાલન કર.

ભીષ્મ—ના કાકા, મેં તો આજન્મ મરણ પર્યન્ત રાજ્યનો અધિકાર છોડી દીધો છે.

(વ્યાસજી ફરીથી પ્રવેશ કરે છે.)

વ્યાસ—તોય પણ તું ક્ષત્રિય છે ! દેવવ્રત, જ રાજ્યની રક્ષા કર. આર્ત અને નિરાધારનો ઉદ્ધાર કર. શત્રુઓનું દળ જ સમયે સ્પર્ધાથી ઉદ્ધત થઇને દેશ ઉપર આક્રમણ કરવાને આવી રહ્યું છે. તે સમયે શું ક્ષત્રિયોએ આંખો મીંચીને સુષ્પ રહેવું જોઈએ ? જ્યારે ક્ષત્રિયો પોતાના ધર્મને છોડી દેશે ત્યારે આ સુવર્ણ ભૂમિ ભરત રસાતળમાં પહોંચી જશે.

ભીષ્મ—જેવી આજ્ઞા, ઋષિવર્ય ! આપનાં ચરણોમાં હું પ્રણામ કરું છું.
(પ્રણામ કરવા.)

વ્યાસ—આ તપસ્વીના આશીર્વાદથી તમારાં સર્વ વિત્તો દૂર થઈ જાઓ.
જા, ભીષ્મ, ઝટ જા.

(માધવ અને ભીષ્મ થોડા આગળ જાય છે.)

માધવ—(જરા ઉભો રહીને)—આ શું ?—આખા નભોમંડળમાં બનધોર મેઘોએ આચ્છાદિત થઈ જઈને અન્ધકાર છવરાવી દીધો છે. વિજળી ઝબૂકી રહી છે. પ્રબળ વાવાઝોડું ચાલે છે. વચમાં દામની થોડે થોડે અંતરે દમકીને પ્રકાશ કરે છે.

ભીષ્મ—આ શું ? આ તો કાંઈ સૂઝતું નથી; ઋષિવર !

વ્યાસ—બહીવું નહોં, દેવવ્રત ! બ્રાહ્મણનું કામ બ્રાહ્મણ કરશે જ ! મેઘ-રાશિ ઉડી જાય, આંધી સ્તમ્ભી જાય. અન્ધકાર દૂર થીય.
(ફરીથી પ્રકાશ થાય છે.)

ભીષ્મ—(દૂર જોઈને) આ એક અલંકૃત પર્વત હસ્તિનાપુરનો માજ રોકીને પડ્યો છે.

વ્યાસ—વ્યાસમાં તપસ્યાનું બળ હોય તો પર્વતના ચૂરેચૂરા થઈ જાય.
(પર્વત ચૂર્ણ થઈ જાય છે.)

વ્યાસ—ચાલ્યો જા, દેવવ્રત ! હવે કોઈ તરેહનો ભય નથી. કોઈ પ્રકારનો બાધ નથી.

(માધવ અને ભીષ્મનું પ્રસ્થાન)

[મહાદેવ અને પાર્વતી પ્રવેશ કરે છે.]

મહાદેવ—પાર્વતી, તપસ્યાની શક્તિ જોઈ?—(આગળ વધીને) વત્સ વ્યાસ !

વ્યાસ—તમે કોણ છો ?

મહાદેવ—શંકર.—હું તમારા ઉપર પ્રસન્ન છું. ઋષિવર, જે ઇચ્છામાં આવે તે વર માંગો.

વ્યાસ—એ જ વર માંગુ છું કે તપોબળથી મનુષ્યજાતિનું હિત કરી શકું. એ જ મારી પ્રાર્થના છે.

મહાદેવ—તથાસ્તુ. તમારી કૃતિ અમર રહો. (સર્વેનું પ્રસ્થાન)

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થળ—કાશિરાજનું પ્રમોદવન.

સમય—ત્રીજો પહોર.

અમ્મિયં—પણ મોટી બહેનનો રંગ કાંઈ જુદો જણાય છે ! એ તો ગીતે ગાઈ શકતી નથી.

અમ્મ્યાલિં—અને નથી કવિતાની તુક પણ મેળવી શકતી.

અમ્મિયં—સર્વદા ઉદાસ રહે છે.

અમ્મ્યાલિં—એનો હજુ વિવાહ થયો નથી ને ! તેથી !

અમ્મિયં—વારૂ પણ મોટી બહેને હજુ વિવાહ કેમ ન કર્યો ?

અમ્મ્યાલિં—હું પણ એ જ વિચાર કરી રહી હતી.

અમ્મિયં—બહેન, તું વિવાહ કરીશ ?

અમ્મ્યાલિં—કેમ નહીં ? કરીશ.

અમ્મિયં—ખબર છે, તને વર કેવો મળશે ?

અમ્મ્યાલિં—તુંજ ખતાવ, કેવો મળશે ?

અમ્મિયં—જાણે છે, કેવો વર મળશે ?—જરા ઉભી રહે, આંખો મીંચીને તારા વરનું ધ્યાન કરે. (એસીને આંખો મીંચે છે.)

અમ્મ્યાલિં—હું પણ ધ્યાન કરું છું. (એ પણ ધ્યાન કરે છે)

અમ્મિયં—હું તારા વરને જોઈ રહી છું.

અમ્મ્યાલિં—જુએ છે ? વારૂ, એ કેવો છે !

અમ્મિયં—ખાંખો વાંકી છે.

અમ્મ્યાલિં—લાંબુ જવું નાક.

અમ્મિયં—પુરો જવો સ્વાંગ છે.

અમ્મ્યાલિં—વહેતું રહેતું નાક.

અમ્મિયં—હોઠ કાન ખન્ને કટા.

અમ્મ્યાલિં—વાળ મેલની ખાણ.

અમ્મિયં—દાંત બહુ ખગડેલ છે.

અમ્મ્યાલિં—તનમાં ન મળે તાન.

અમ્મિયં—વિઘા બુદ્ધિ મળે નહીં.

અમ્મ્યાલિં—મસ્તક ખાલી ખોલ.

અમ્મિયં—શેખી મારે સોગણી.

અમ્મ્યાલિં—માંડી પોલપોલ.

અમ્મિયં—મુખ જાણે પીણ ગુહા,

અમ્માલિયં—હિમા છે ખે કાન.

અમ્મિયં—આખો પાંપણથી ઢકી

અમ્માલિયં—ખોલે જીવી વાણ.

અમ્મિયં—અનુરાગથી રાતા રહે,

અમ્માલિયં—જીવતા રહે ! જીવતા રહે !

અમ્મિયં—નિત્ય ભાંગ પણ પીતા રહે—

અમ્માલિયં—જીવતા રહે ! જીવતા રહે !

અમ્મિયં—ઓહો ! અમે જો ખન્ને શોકો હોત !

અમ્માલિયં—તો તો ખહુ મજા.

અમ્મિયં—હમેશાં અગડાજ કરત.

અમ્માલિયં—અને ફરી મળત પણ ખરી.

અમ્મિયં—ઇશ્વર કરે ને એમજ ખને. એમજ થાયો !

અમ્માલિયં—જેથી જીવન પર્યન્ત અમે ખન્ને ખહેનો જીવી ન પડીએ.

અમ્મિયં—(સ્નેહથી) અમ્માલિકા !

અમ્માલિકા—(સ્નેહથી) અમ્મિકા !

(પરસ્પર અલિંગન લઈ યુમ્મન કરે છે.)

અમ્મિયં—ઓ મોટી ખહેન ! મોટી ખહેન ! ઓ મ્હોટી ખહેન !

અમ્માલિયં—અરે એની સાથે સુનન્દા પણ છે.

અમ્મિયં—છુપાઈ જા-છુપાઈ જા.

અમ્માલિયં—સંતાઓ-સંતાઓ (ખન્ને સંતાઈ જાય છે.)

(અમ્મા અને તેની સખી સુનન્દા વાતો કરતી પ્રવેશ કરે છે.)

સુનન્દા—એને લીધે જ રાણીની સાથે રાજનો અઘડો છે. રાજ જટલું

કહે છે તેટલી રાણી વધારે ગરમ થાય છે અને રાણી જટલું

ખોલે છે તેટલું રાજ વધારે ગરમ થાય છે.

અમ્મા—હું જો વિવાહ ન કરે તો તેમાં વાંધાએ શો છે ?

સુન્દા—તારો વિવાહ થયા વગર ખે નાની ખહેનોનો વિવાહ શી

રીતે થશે ?—તું તો સમજે છે !—હવે તું નાની નથી.

સુનન્દા—ખન્ને નાની ખહેનોના વિવાહમાં હરકતકર્તા થવું, પિતામાતાની

અશાન્તિના કારણ ખનવું અને સંસારના લોકોના કહેણમાં

આવવું એ શું સારું છે ?

અમ્મા૦—સંસારના લોકોનું કહેણ એટલે શું ?

સુનન્દા—લોકો તને જોધને એમ કહેશે કે આ શબ્દકન્ધા એક રાજ-કુમારની ત્યજ દીધેલી છે. વળી હસ્તિનાપુરનો મુવશજ ગર્વ કરશે કે “આ કામિની મારા જીવન એટલી સીમી હતી કે તેણે મારા સીવાય બીજાની સાથે વિવાહ પણ કર્યો નહીં.”

અમ્મા૦—(વિચાર કરીને) તેં ખરાખર કહ્યું, સુનન્દા.—જા, માતાને જોધને કહે કે હું વિવાહ કરીશ.

સુનન્દા—હવે હું સમજી કે તું મોટાના ઘરની લાયક કુમારી છે. હું જોધને રાણીજીને કહું છું. (પ્રસ્થાન)

અમ્મા૦—હા, વિવાહ કરીશ—પરંતુ કોની સાથે? અરે વિચારવાની જરૂર શી છે!—વિષપાન કરીને મરૂં અગર જળમાં ડુબીને મરી જઈ—ગમે તે પ્રકારે મરવાથી શું બચડે છે! વિવાહ હું અવશ્ય કરીશ અને તે પણ એની સાથે કે જેના તરફ હું અધિક તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોઉં છું તેની સાથેજ (જાય છે.)

અમ્મિ૦—સાંભળ્યું !

અમ્માલિ૦—(અમ્મા જાય છે તેના તરફ આંગળી કરીને) હુશ !

અમ્મિ૦—મોટી ખહેન તો ગઈ.

અમ્માલિ૦—ફરી આવી'તી—હવે ગઈ.

અમ્મિ૦—મેં કહ્યું હતું ને ?

અમ્માલિ૦—ખરાખર કહ્યું હતું.

અમ્મિ૦—મોટી ખહેન વિવાહ કરશે !

અમ્માલિ૦—એજ છે ને.

અમ્મિ૦—પણ સાથી કરશે એ સમજાયું નહીં.

અમ્માલિ૦—ના, કાંઈ સમજાયું નહીં.

(અમ્મિકા ગીત ગાતી ફરે છે. અમ્માલિકા તેના સ્વરનો આલ્પ કરે છે.)

અમ્મિ૦—(એકાએક ચોંકી) ખહેન, શીઆ વિવાહ સાચી કરે છે ?

અમ્માલિ૦—અને એ પણ આ દાદી મૂછોવાળા પુરુષોની સાથે !

અમ્મિ૦—આપણે વિવાહ નહીં કરીએ, કેમ ખહેન !

અમ્માલિ૦—ખરાખર છે !

પ્રવેશ ૭ થી.

સ્થળ—યુદ્ધનું મેદાન.

સમય—દિવસ.

(યુદ્ધ કરવા માટે ઉષુક્ર થયેલા હસ્તિનાપુરના મહારાજ ચિત્રાંગદ અને ગાન્ધર્વરાજ ચિત્રાંગદ તલવાર હાથમાં સામ-સામ હતા છે.)

ગાન્ધર્વ—અરે ઓ છોકરા, માતાનું ધાવણ છોડીને તું યુદ્ધ કરવા નું કામ આપ્યો છું ? હવે હથિઆર રહેવા દે, હું તને છવચી મારવાનો નથી. મારી રથની ધ્વજ આગળ તારા નગરને બાંધીને, મારા વિજયગૌરવની પેઠે લઇ જઇશ,

કુમાર ચિત્રાંગદ—મારી સેના બધી નષ્ટ થઈ ગઈ છે તોપણ મારા પ્રાણ જતાં સુધી હું હથિયાર મુકી દઇશ નહીં. હાર કપ્પલ નહીં કરું. માતાના આશીર્વાદથી આ યુદ્ધમાં હું અમર છું. તેણે મારા મસ્તક ઉપર તેના ચરણની રજ મુકીને કહ્યું છે કે “જે હું સતી હોઉં તો, ખેટા ચિત્રાંગદ, તું યુદ્ધમાં વિજય પામી. પાછો આવીશ.” એ આશીર્વાદનું વાક્ય હજી મારા કાનમાં ગાળી રહ્યું છે.

ગાન્ધર્વ—ત્યારે હવે હું શું કરું ? આલ યુદ્ધ કર. હે, હાથમાં હથિઆર ઉઠાવ્ય. તારી જાતનું રક્ષણ કર.

(ખન્ને યુદ્ધ કરે છે. કુમાર ચિત્રાંગદ એક ઘાથી જખીન ઉપર પડી જાય છે.)

ગાન્ધર્વ—ખસ, હવે જયની પ્રાપ્તિ થઈ. વિજયગર્વથી હું હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશ કરીશ. સેનાપતિ ! સેનાપતિ ! (પ્રસ્થાન)
(માધવ અને તેની સાથે બીજાનો પ્રવેશ.)

માધવ—વત્સ ! કુમાર આ સ્થળે છે. જેની ચિન્તા હતી તે જ થયું. બુદ્ધિ, આ ચિત્રાંગદ પૃથ્વી ઉપર પડ્યો છે.

બીજા—(આશ્ચર્યથી) શું થયો છે કે મરી ગયો ?

માધવ—(જોઈને) મરી ગયો ! માલીન દગલાની પેઠે નિશ્ચય થઇને પડ્યો છે—શરીર ખરેખરે જેવું ઠંડું પડી ગયું છે—પાસ પહોંચી જાય તો નથી—કુમાર ! ચિત્રાંગદ !

શીખ—(અવાજ ભરાઈ આવ્યાથી) કાકા આ શોક કરવાનું સ્થાન નથી
(ગંધર્વરાજનો ફરી પ્રવેશ.)

શીખ—તમેજ ગંધર્વરાજ વીર ચિત્રાંગદ છો ?

ગંધર્વ—હા—તમે કોણ છો !

શીખ—હું શીખ છું ?

ગંધર્વ—નામ તો સાંભળ્યું છે.

શીખ—ગંધર્વરાજ, આ ખાળકની હત્યા આપે શા માટે કરી ?

ગંધર્વ—હત્યા કરી નથી. એ તો યુદ્ધ કરતાં મરણ પામ્યો છે.

શીખ—યુદ્ધ ? યુદ્ધ કોને કહે છે ? ધાવણ હજી છુટ્યું ન હોય એવા
ખર્યાને મારવો અને પછી ડીંગ હાંકવી એનું નામ યુદ્ધ ?
ગંધર્વરાજ ! આ તમને શોભતું નથી. તમે મનુષ્યથી શ્રેષ્ઠ છો.
દુર્જનો ઉપર તમારો અત્યાચાર, તેમનું સ્વાતંત્ર્ય છીનાવી
લેવું, આમ શાન્તિનો ભંગ કરવો અને આવી રીતે દર્પ
ખતાવવો એ શું ગંધર્વોના ધર્મરત્ન શોભે છે ? આ યુદ્ધ શાને
માટે તમે માંડ્યું છે વીર ?

ગંધર્વ—દિગ્વિજય કરવા માટે નીકળ્યો છું. એ જ કારણથી આ યુદ્ધ
ઉભું થયું છે.

શીખ—આ યુદ્ધ ન કહેવાય, આ તો દસ્યુઓનો વ્યાપાર છે.

ગંધર્વ—ગંધર્વ લોક હીન મનુષ્ય જાતિની સાથે કદી વાતચીત
કરતા નથી.

શીખ—ખડુ સાર પણ હત્યા તો કરે છે ! ગંધર્વરાજ, હવે તમે
તમારા રાજ્યમાં પાછા જતા રહો.

ગંધર્વ—અરે માનવી, તે પહેલાં તો હસ્તિનાપુરના રાજસિંહાસન
ઉપર અધિકાર કરીશ. સાંભળ્યું છે કે શાન્તનુની રાણી અનન્ત
યૌવના છે. એ જોઈ તો ખરો. જોઈને—

શીખ—સાવધાન ! ખખરદાર ! સમ્રાટીને માટે જો કોઈ અપમાનનો
શબ્દ કહ્યો તો સંસારમાંથી તમારું નામ ઉડી ગયું સમજ લેવું—
શિર ધડથી જુદું થઈને એક ઘડીમાં જ પૃથ્વી ઉપર રગદોળાશે.

ગંધર્વ—અરે ઉદ્ધત યુવક ! હસ્તિનાપુરનો રસ્તો છોડી દે.

શીખ—હસ્તિનાપુરમાં પેસવાનો તને અધિકાર નથી.

ગન્ધર્વ—હસ્તિનાપુરના રસ્તો કોણ રોકનાર છે ?

ભીષ્મ—હું પોતે ભીષ્મ.

ગન્ધર્વ—દુર થા, હસ્તિનાપુરનો માર્ગ મુકી દે.

ભીષ્મ—કુશળ કુશળ રાજ્યમાં પાછો ફરી જા. હજી ફરીને કહું ધું.
ભીષ્મ જ્યાં સુધી જીવે છે ત્યાં સુધી હસ્તિનાપુરમાં કોઈ
શત્રુનો પગ રહેવાનો નથી.

ગન્ધર્વ—ત્યારે યુદ્ધ કર.

ભીષ્મ—યુદ્ધ કોની સાથે ? (ખળથી ગન્ધર્વરાજનો હાથ અમળાવી
તલવાર છીનવી દૂર ફેંકી છે.)

ભીષ્મ—જાઓ, ગન્ધર્વરાજ, હજી રાજ્યમાં પાછા પધારો અને હું જે
કહું ધું. તે સાંભળો. દુર્બળના ઉપર કદી પણ અત્યાચાર
કરશો નહીં. ઘમંડ કરશો નહીં. તમે ગમે તેટલા મોટા હો
તોપણ એટલું યાદ રાખો કે તમારાથી પણ બીજા મોટા
ઘણા છે. કદાચ ન હોય તો પણ પ્રકૃતિ તમારા સ્વેચ્છાચારી
અત્યાચારને સહન કરશે નહીં. તમે પણ આ બ્રહ્માંડના નિયમના
દાસ જ છો. (ગન્ધર્વરાજ ચિત્રાંગદનું પ્રસ્થાન.)

ભીષ્મ—મહર્ષિ વ્યાસ, તમે ઠીક કહ્યું કે—“ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ યુદ્ધ છે—
શાસ્ત્રચર્યા નથી. હું મૂઠ ધું. અભિમાનમાં પડીને ક્ષત્રિયનો
ધર્મ છોડીને મેં જ સર્વનો નાશ કર્યો છે !—સ્વર્ગના દેવગણ,
ક્ષમા કરજો.

માધવ—ચિત્રાંગદ ! ચિત્રાંગદ ! રૂધિરથી ખરડાયેલા મુખવાળા થઇને
આમ ધૂળ ઉપર કેમ પડ્યા છો ? અરે વત્સ ભીષ્મ !—
પ્રાણાધિક !—

ભીષ્મ—ના, તું ક્ષત્રિયનો ખાળક છે ! તને તો એજ શોભે છે ! દેશને
માટે જીવન અને દેશના હિતને માટે જ મૃત્યુ—એજ ક્ષત્રિયનું,
વીરપુરુષનું કર્તવ્ય છે—ધર્મ છે ! એ જ તને શોભે છે !
અન્ત સમયે હું એવીજ શય્યાને પ્રાપ્ત થાઉં—એમજ શયન કરું—
—પ્રજ્ઞા નીલવર્ણના આકાશ નીચે યુદ્ધભૂમિમાં એવી જ મારી
અન્તિમ શય્યા ખીછાવેલી રહે, સામે મરણનો રક્ત સાગર ઉભટી
રહે અને તેનો શબ્દ સંભળાયાં કરે—ત્યારે કોર સમરનો કોલા-
હલ સંભળાતો જ રહે. (પડદો પડે છે.)

અંક ત્રીજો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ—ગંગાતટ ઉપર કાશિરાજનું પ્રમોદવન.

સમય—સન્ધ્યાકાળ થવાને હજુ વાર છે.

(હથિયારખંધ ભીષ્મ એકલા હતા છે.)

ભીષ્મ—આ જ એ કુંજવન છે; આ જ દૂરનાં સ્થળોમાં વહેનારી, હીદ્ધોલ કદ્ધોલ કરતી, અને પવિત્ર પ્રવાહવાળી ગંગા છે, એજ આ શાન્ત સન્ધ્યા છે; તે જ સમયના જેવા ધીરો અને મંદ મૃદુ સિન્ધ સુગન્ધી વાયુ વાય છે. આ જ જગાએ, આ સન્ધ્યાકાળ વખતે અને આજ વૃક્ષની તળે! એ દહાડો અને આજનો દહાડો! વચમાં વિશ વર્ષનું અન્તર પડી ગયું છે! આ વૃક્ષની નીચે ગંગાતટ ઉપર જરા એસીને વિશ્રાન્તિ લઇ લઉં. (પ્રસ્થાન)

(માધવનો પ્રવેશ.)

માધવ—જ્યારથી દેવવ્રત અહીં આવ્યો છે ત્યારથી આટલો ઉદાસ—આટલો ભીડ કેમ બન્યો છે? મારી સાથે પણ વાત કરતો નથી. કેમ? કોણ બાણે!—વૃક્ષની ડાળે તલવાર ટાંગીને પોતે જમીન ઉપર રહી પેલી બાણુએ એકી ટશે જોઈ રહ્યા છે.

(અગ્નિકા અને અગ્નાસિકાનો પ્રવેશ.)

અગ્નિ૦—રંગ ઢંગ તો એવા જણાય છે કે આ લોકો આખરે અમારો વિવાહ કર્યા વગર મુકવાના નથી.

અગ્નાસિક૦—આપણો વિવાહ કર્યા વિના તો એ લોકોને બાણુનિદ્રા જ આવતી નથી.

અગ્નિ૦—અને આપણને તેમાં આપત્તિ પણ શી છે? કેમ બહેન?

અગ્નાસિક૦—હા, અને આપણી ઉંમર પણ વિવાહ યોગ્ય થઈ ગઈ છે.

અગ્નિ૦—તે-તો થઈ છે જ ને.

અગ્નાસિક૦—તેને સ્વયંવરા કહે છે!

અગ્નિ૦—પોતાની મેળે જ વરની પસંદગી કરી લેવી તેને ને? એજ સ્વયંવરા કહેવાયને!

અમ્માલિં—ઐયો મારે !

અમ્મિં—શું થશે ?

અમ્માલિં—બધા રાજા લોકો આવ્યા છે ?

અમ્મિં—ક્યારના આવી ગયા છે !—એ તો આ રાત્રી વીતી જવાની રાહ જુએ છે.

અમ્માલિં—એમ જણાય છે કે રાતે એમને હથ પણુ આવશે નહિં.

અમ્મિં—એ તો માત્ર મ્હોડાં ઉગમણાં જ કરીને જોઈ રહેવાનાં !

અમ્માલિં—વાર પણુ મોટી ખડેન શું સ્વયંવરા થશે ?

અમ્મિં—કેમ-શાથી નહીં થાય ?

અમ્માલિં—પરન્તુ તેની અવસ્થા ખડુ મોટી થઈ ગઈ છે.

અમ્મિં—અવસ્થા ખડુ થવાથી શું થઈ જાય છે ? એવાથી તો એટલી

ઉમર જણાતી નથી ?

અમ્માલિં—બદકે આપણાથી પણ નાની જણાય છે.

અમ્મિં—તદન એકવડું દીલ છે ને !

અમ્માલિં—પરન્તુ એટલો નિશ્ચય છે કે પિતાજી તેની ઉમર છુપાવીને વિવાહિતા કરી દે છે.

અમ્મિં—અરે કરી દે છે તો કરી દે છો. એમાં તારું શું ગયું !—તે એમાંથી કોઈ રાજાએને દીઠા છે ?

અમ્માલિં—આ લો ! દીઠા કેમ નહીં હોય ?

અમ્મિં—વાર, ત્યારે તને કોઈ પસન્દ આવ્યો ?

અમ્માલિં—કેમ ન આવે ?

અમ્મિં—કોણ આવ્યો છે ?

અમ્માલિં—સાંભળીશ ? (કાનમાં કાંઈક કહે છે)

અમ્મિં—અરે આવી રહે !

અમ્માલિં—દૂર જ ! કાળા મ્હોંની ! (ખન્ને ખડેનો ખડખડાટ હસે છે)

અમ્મિં—અરે એ તો મોટી ખડેન છે, મોટી ખડેન !—

અમ્માલિં—મોટી ખડેન, મોટી ખડેન !

અમ્મિં—હજી આપણને જોઈ નથી.

અમ્માલિં—મનમાં ને મનમાં કાંઈક ખડખડે છે.

અમ્મિં—ચૂપ.

અમ્માલિં—કુશ (ખન્ને જણાવેલા સંવાદ જાય છે.)
(ચિન્તાગુર રહેવાથી અમ્માનો પ્રવેશ.)

અમ્માં—રંગ ખેરંગી ધ્વજ પતાકાઓથી નગરી શોભાયમાન બની છે દરવાજાઓ ઉપર શરણાધારીઓની રાગણીઓ આનન્દની મધુર વર્ષા વર્ષાવે છે, માંગળિક વાજાના શબ્દ ગલીએ ગલીએ ગાજી રહ્યા છે—પરન્તુ એમ જણાય છે કે—મને તો એમજ લાગે છે કે એ પીત પતાકાઓ મારા રૂધિરના રંગથી રંગાયેલી છે. દરવાજાઓ ઉપર શરણાધારીઓ નહીં પરન્તુ મારા ખલિદાનના વાજાના વાગી રહ્યાં છે. કાળજી થડકી રહ્યું છે. વારંવાર ડાખી આંખ ફરકે છે—અરે કુંજવનમાંથી કોના શબ્દ સંભળાય છે ?—(હસીને) આ તો અમ્મિકા અને અમ્માલિકા છે ! બે કબૂતરીઓ હોય એમ ખેલ્યાં કરે છે.

(અમ્મિકા અને અમ્માલિકા બહાર આવે છે.)

અમ્મિકાં—સંભળ્યું ?

અમ્માલિકાં—શું ?

અમ્મિકાં—મોટી બહેન આપણને કબૂતરીઓ બનાવી ગઇ !

અમ્માલિકાં—બનાવી ગઇ, સારું કંઈ.

અમ્મિકાં—અરે આ કોણ છે ?

અમ્માલિકાં—હા, બહેન, એ કોણ છે ?

અમ્મિકાં—તેણે બધું ધૂળ મેળવ્યું.

અમ્માલિકાં—એહ !

અમ્મિકાં—હવે જવું નહીં.

અમ્માલિકાં—ના ! હવે તો એ બહાની સામે જ થવું.

અમ્મિકાં—ચૂપ.

અમ્માલિકાં—ચૂપ !

[વિચાર કરતા કરતા લીબનો પ્રવેશ.]

અમ્મિકાં—કોઇ તરફ જોતા નથી.

અમ્માલિકાં—કોઇક વિચાર કરે છે.

અમ્મિકાં—કાંઇ પ્રેમના કાંસામાં આવ્યા હોય એમ લાગે છે.

અમ્માલિકાં—પુછીએ ત્યારે !

અમ્મિકાં—(આગળ જઇને) ઠહું ધું કે (જરા શ્વાસ ખેંચીને) ઠહું ધું કે, મહાશય !

(અમ્માલિકા પણ આગળ જઇને ઉભી રહે છે. લીબ જરા ચાંકીને ઉભા રહે છે.)

અમ્મિં—આપ કેલુ છો ?

અમ્માલિં—શી જાત છો ?

અમ્મિં—કયા વર્ણના છો ?

અમ્માલિં—દેવતા છો ?

અમ્મિં—કે દૈત્ય છો ?

અમ્માલિં—કે ગાન્ધર્વ છો ?

અમ્મિં—કે કિન્નર છો ?

અમ્માલિં—કે યક્ષ છો ?

અમ્મિં—કે રાક્ષસ છો ?

અમ્માલિં—કે—

લીબ—(જરા ડરવા જેવા ભાવથી) હું—હું.

અમ્મિં—ઓહો—આપ છો ?—એ તો આદમી પહેલેથીજ જણાય છે.

અમ્માલિં—આપને જણાવવું નહીં પડે. ઓળખી લીધા—તો આપ અહીં શાથી ?

અમ્મિં—આવે સમયે ?

અમ્માલિં—શું ધારીને ?

લીબ—જી, હું હા ધા—

અમ્મિં—ના, આ પ્રમાણે કામ ચાલશે નહીં.

અમ્માલિં—અમે આવી વાતો પસંદ કરતાં નથી.

અમ્મિં—પહેલાં આપ એ જણાવો કે અહીં આપ કાંઈ વિચાર કરીને આવ્યા છો ?

અમ્માલિં—કે રસ્તો ભૂલવાથી આવ્યા છો ?

અમ્મિં—એજ સવાલ છે.

અમ્માલિં—સીધી વાત છે.

લીબ—મારે અહીં—

અમ્માલિં—પહેલાં મારી વાતનો જવાબ આપો.

અમ્માલિં—ના, પહેલાં તો મારી જ વાતનો જવાબ આપો.

અમ્મિં—(ક્રોધનો દેખાવ કરીને) અમ્માલિકા !

અમ્મલિકા—(એજ ભાવથી) અમ્મિકા !

લીબ—હું બહુતો નહોતો કે—

અમ્મિં—હાજી, એવો સંભવ છે. ન બહુવાનો સંભવ થયો છે.

લીબમ—મેં પણ એવોજ વિચાર કર્યો હતો કે—

અમ્માલિં—વિચાર તો કર્યોજ હશે !

અમ્મિ—આપ જ્યારે જાણતાજ નહોતા કે—

અમ્માલિં—આપે વિચાર કર્યો હતો કે—

અમ્મિ—ત્યારે તો કાંઈ કહેવાનું જ નથી.

અમ્માલિં—બધી વાતજ પતી ગઇ.

અમ્મિં—હવે સવાલ એ છે કે—

અમ્માલિં—કોણ છે—એ પ્રશ્ન છે.

લીબમ—હું હસ્તિના—

અમ્મિકાં—કોણે કહ્યું કે આપ હસ્તિ (હાથી) છે ?

અમ્માલિં—આપ હાથી નથી, અશ્વ નથી, પણ પ્રશ્ન એવો નથી.

અમ્મિં—પ્રશ્ન એવો છે કે આપ છે કોણ !

અમ્માલિં—સીધી વાત છે.

લીબમ—હું—

અમ્મિં—બરાબર સમજી વિચારીને જવાબ દેજો.

અમ્માલિં—સંક્ષેપમાં.

લીબમ—હું લીબમ.

બન્ને બાળિકા—ઓ બાપરે !

(પાછી હઠે છે.)

અમ્મિં—આપ—આપ—આપ છે.

અમ્માલિં—લીબમ બેશક અચરજની વાત છે.

લીબમ—એમાં તમે અચરજ શું બેયું ?

અમ્મિં—અચરજ નથી ?

અમ્માલિં—ઓ બાપરે !

લીબમ—હવે તમે કહો, કોણ છે ?

અમ્મિં—અમે ? અમે કોણ છીએ ?—આલો ! (બેરથી હસે છે.)

અમ્માલિં—અમે ! ઓ બહેન ! (બેરથી હસે છે)

અમ્મિં—અમે—અમે છીએ.

અમ્માલિં—બસ !

લીબમ—તમે કાશિરાજની પુત્રીઓ છો ?

અમ્મિં—અરે આ તો ઝાળખી લીધી, ઝાળખી લીધી !

અમ્માલિં—ઠીક ઝાળખી લીધી !

અમ્મિયં—મહાશય ભીષ્મ ! આપે કેમ બાણ્યું કે—

અમ્માલિયં—અમે કાશીરાજની કન્યાઓ છીએ ?

અમ્મિયં—શું જોવાથી જણાય છે ?

અમ્માલિયં—અમારા માથા ઉપર લખેલું છે ?

અમ્મિયં—હવે બાણ્યું તો તેનો સ્વીકાર કરી લેવો એ જ સાચું છે.

અમ્માલિયં—એશક !

અમ્મિયં—હા, મહાશય.

અમ્માલિયં—હા, અમે કાશિનરેશની કન્યાઓ છીએ. આ મોટી છે.

અમ્મિયં—અને આ નાની છે.

અમ્માલિયં—“ ઉમર મોટી છે નહીં, મોટું જગમાં જ્ઞાન.”

ભીષ્મ—તમે એમની બહેન છો ?

અમ્મિયં—‘ એમની ’ એટલે કોની ?

અમ્માલિયં—અર્થીત્વ

અમ્મિયં—‘ અર્થીત્વ ’ ની જરૂર નથી. ‘ એ ’ કોણ છે ?

અમ્માલિયં—હજી તું સમજી નહીં ?

અમ્મિયં—અરે હું સમજી ગઈ.

અમ્માલિયં—મહાશય, હવે આપને કાંઈ કહેવાની જરૂર નથી.

અમ્મિયં—આપ જ્યારે (ઇસારો કરીને)

અમ્માલિયં—અને એ જ્યારે (ઇસારો કરીને)

અમ્મિયં—ઓહ ! ડીક જોડી મળી ગઈ.

અમ્માલિયં—એને બખર બણુ બરાબર હશે.

અમ્મિયં—પરંતુ આપનો ચહેરો.

અમ્માલિયં—જોઈ તો ?

અમ્મિયં—એ તો એ જ.

અમ્માલિયં—અરે આ તો આપે અમને ચિન્તામાં નાંખ્યાં.

ભીષ્મ—કૃમ ?

અમ્મિયં—આપ ભીષ્મ છોને ?

અમ્માલિયં—એ જ નામ આપ્યું છોને ?

ભીષ્મ—હા દેવી.

અમ્મિયં—એ તો એ જ.

અમ્માલિયં—ચિન્તામાં નાંખ્યાં.

ભીષ્મ—કેમ વાર?

અર્જુન—આપનો ચહેરો ભીષ્મ જેવો નથી.

અર્જુણ—જરાય નહીં.

ભીષ્મ—આપે પહેલાં કદી ભીષ્મને જોયા છે ?

અર્જુન—ના; પરંતુ ચહેરો જોઈને જેમ જણાય છે કે આપનું નામ અંદકાન્ત છે.

અર્જુણ—અથવા એવું જ બીજું કાંઈ હશે.

ભીષ્મ—કેમ ?

અર્જુન—એ તો નથી જાણતી પરંતુ—

અર્જુણ—એવું જ જણાય છે.

અર્જુન—અ પનો ચહેરો કાંઈક ગંભીર તો છે જ.

અર્જુણ—પરંતુ ભીષ્મ (ભયંકર) તો નથી જ.

અર્જુન—એવા ચહેરાની સાથે હું તો કદી વિવાહ કરું નહીં.

અર્જુણ—અને નામ પણ નીરસ છે.

અર્જુન—તો પછી મહાશય ભીષ્મ ! અમે જાણે છીએ.

અર્જુણ—અમારો વિવાહ થવાનો છે ને ! હાથમાં ઘણાં કામ લીધાં છે !
(ખન્ને જાણીએ જવા માંગે છે)

અર્જુન—પરંતુ મહાશય ! કાંઈ માફું લગાડશે નહિ.

અર્જુણ—(ફરીને) પસંદ નથી. શું ફરીએ.

અર્જુન—પરંતુ મોટી ખુદેનની સાથે—

અર્જુણ—થાય તો સારું. જોઈું મળી જાય ખરું.

(ખન્ને ખુદેનો હસતી હસતી જાય છે.)

ભીષ્મ—ખન્ને બાળિકાઓ સુંદરી અને આનન્દમયી છે. જાણે બે નદી-
ઓનાં સંગમ એકાન્તમાં ન થયા હોય—કાંઈ કામ મળે નહીં.
માત્ર હસવું અને ગાવું; હૃદયમાં કેવળ નિર્દોષ આનન્દ રમી
રહ્યો છે. ખન્ને સુવાસિત અને સુંદર અમ્પાની કુળીઓ પોત-
પોતાના સુવાસમાં મસ્ત થઈ રહી છે. માત્ર સૂર્યોદય સમયે
ધીમી ધીમી અને મંદ ગતિએ વાતા પવનમાં પરસ્પર ભેટે
છે. જેમ શાન્ત અને પહાડી ઝરણાની મધુર ધ્વનિ હોય અને
તેનો પતિધ્વનિ થાય તેમ. ઓ અરે આ સ્વદ્ શાન્તો સંભળાય છે?
(શ સહસ્ર સિપાઈઓની સાથે શાલ્વનો પ્રવેશ.)

શાલ્વ—હાઠ ખપ્પર મળી !—આ જ ભીષ્મ છે !—સિપાઈઓ ! ઝટ પકડી લો.

ભીષ્મ—(આશ્ચર્યથી સાથે) કેણુ ? સૌભનરેશ ?

શાલ્વ—આ કાંઈ હસ્તિનાપુરનો મહેલ નથી. આ તો ખુલ્લું મેદાન છે.

અહીં તારા બળની પરીક્ષા થશે.

ભીષ્મ—અરે સુમણ ગયો કીક છે. (તલવાર ખેંચવા બળ્ય છે) આ

શું ! તલવાર !—આ લો, તલવાર તો ત્યાં જ મુકીને આવ્યો !

શાલ્વ—પકડો—ખાંધી લો !

(ભીષ્મ ઉપર સીપાઈઓ આક્રમણ કરે છે. ભીષ્મ હાથથી યુદ્ધ કરતાં ખે ચાર સીપાઈઓને નીચે પાડી ધરતી ઉપર પડી બળ્ય છે.)

શાલ્વ—ખાંધી લો.

(સીપાઈ ભીષ્મને બાંધે છે.)

શાલ્વ—બસ, હવે શું જુઓ છો ? મારી નાંખો—પરંતુ તે પહેલાં

ભીષ્મ, હસ્તિનાપુરના અપમાનનો આ બદલો લઉં છું—

(લાત મારે છે.)

ભીષ્મ—આ મારી તલવાર ! મારી તલવાર !

શાલ્વ—આ લે આપું છું.

(ફરીથી લાત મારે છે.)

(તલવાર લઇને માધવ પ્રવેશ કરે છે.)

માધવ—આ શું, દેવવ્રત ધરતી ઉપર પડ્યો છે—ચારે બાજુએ સીપા-

ઈઓ છે ! સૌભરાજ શાલ્વ પણ ચારે બાજુએ છે. આ શી

ગરબડ છે.

શાલ્વ—બ્રાહ્મણ દૂર રહેજે !

ભીષ્મ—તલવાર ! કાકા, મારી તલવાર—અરા મને આપી દો—

શાલ્વ—મારો, જલદી મારો.

(સીપાઈઓ ભીષ્મ ઉપર ભાલો ચલાવવા ધાંરે છે.)

માધવ—એક નિઃશસ્ત્ર વીરની હત્યા કરવા પહેલાં બ્રહ્મ—વચન મરી લો.

(ભીષ્મને પોતાના શરીરથી ઢાંકે છે.)

(સૈનિકો સાથે ધીવરરાજનો પ્રવેશ.)

ધીવર—આ શ્યાની ગરબડ ચાલે છે ? (શાલ્વના સિપાઈઓની સામે બરછી તાકીને ઉભા રહે છે.)

શાલ્વ—મારો—મારો—હમણાંજ અને—અત્યારેજ—

ધીવર—અરે હું ઉભો છું ને !—(ભીષ્મને) જરા પણ બહીશો નહીં !

(પોતાના સાર્થીઓને) ભાઈઓ, ચાલો જુઓ છો શું !

શાલ્વ—તમિ કહેણુ છે ?

ધીવર૦—હું ધીવરોનો રાજા છું.

શાલ્વ—ધીવરોનો ચોધરી ?

ધીવર૦—હા, હું ધીવરોનો જ છું ! પરન્તુ ધીવરોનો ચોધરી પણ એટલું તો સમજે છે કે જેના હાથમાં હથિયાર ન હોય તેના ઉપર હથિયાર ચલાવવું નહીં જોઈએ.

માધવ—સાબાશ ધીવરરાજ !

શાલ્વ—હાહી જા.

ધીવર૦—ઠઠી નહીં. જીવ આપીશ પરન્તુ મારા જીવતાં તો કુમાર ઉપર ઘા કરવા દઈશ નહીં—(પોતાના સાર્થીઓને) લાઠીવાળાઓ તૈયાર થઈ જાઓ. જોડે તો ખરો કે એ કેવો ક્ષત્રિય છે. (તલવાર ફેરવે છે.)

(આ તક જોઈને માધવ ભીષ્મનુ અંધન કાપી નાંખે છે. ભીષ્મ છુટા થઈ તલવાર લઈને ઉભા થાય છે.)

ભીષ્મ—હવે એની જરૂર નથી. આવો સૌભનરેશ—

(શાલ્વ પોતાના સીપાઇઓની માર્થે નાશી જવા ધારે છે.)

ધીવર૦—હવે બચ્યાજી ! એમ નાસી જવાશે નહીં.

(પોતાના સાર્થીઓની મદદથી શાલ્વનો રસ્તો રોકીને ધીવરરાજ ખડા થાય છે.)

ભીષ્મ—અરે ક્ષત્રિયકુલકલંક !—યુદ્ધ કરો.

શાલ્વ—(ભીષ્મના પગમાં તલવાર મુકીને, હાથ જોડીને, ઘુંટણોએ પડીને) ભીષ્મ, મને ક્ષમા કરો.

ધીવર૦—(લાત મારી શાલ્વને જમીન ઉપર પાડી તેની છાતી ઉપર ચડી બેસે છે) હે, હવે ક્ષમા આપું છું—કહે તો ખર્ચો ભોંકી દઉં ! (ખર્ચો ઉઠાવે છે)

(શાલ્વ પ્રાર્થનાપૂર્ણ દૃષ્ટિથી ભીષ્મની તરફ જુએ છે.)

ભીષ્મ—છોડી દો, ધીવરરાજ ! (શાલ્વને) મહારાજ ! હવે આપની તલવાર લઈ લો ! (શાલ્વની તલવાર તેને પાછી આપે છે)

ધીવર૦—વારૂ, કુમારના કહેવાથી તને છોડી દઉં છું. પરન્તુ આ ધીવરોના ચોધરીને યાદ રાખજો મહારાજ !

(શાલ્વ ઉઠીને જવા ધારે છે.)

ભીષ્મ—જરા ઉભા રહો !

(શાલ્વ ઉભો રહે છે.)

ભીષ્મ—સૌભરાજ સાંભળો ! હથિયાર વિનાના નિઃશસ્ત્ર અંદીવાનની

હત્યા કરવી એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ નથી. યાદ રાખજે કે જ લાત
મારે તે જ જે ક્ષમા માંગે તો તે લાત મારવાનો ખદ્દો
લેવાની પણ જરૂર નથી રહેતી-જાઓ. (પોતાના સિપા-
ઇઓની સાથે શાહવનું પ્રસ્થાન)

માધવ—દેવવ્રત, આ બધી શો ગડમથલ હતી ?

લીબ્મ—એ પણ ક્ષત્રિય છે !

ધીવર૦—એને છોડી દીધો ?

લીબ્મ—ધીવરરાજ ! તમે સાહસી પુરૂષ છો.

ધીવર૦—ખુદ્દા મેદાનમાં જે આવ્યો તો પછી હું કદી ડરતો નથી !

—માત્ર ઘરમાં ઘરવાળીથી હું બહુ ડરું છું.

લીબ્મ—ક્ષત્રિયો એવીજ તરાહના હોય છે—પરશુરામે શું એજ-હવે એ
વાત જ જવા દો.

(માધવ અને ધીવરરાજ સાથે સાથે ધ્યાતે છે.)

માધવ—તમે અહીં કેવી રીતે આવ્યા ?

ધીવર૦—વિવાહ કરવા.

માધવ—કેમ ! તમારી સ્ત્રી ?

ધીવર૦—બહુજ અગડો કરે છે. (પ્રસ્થાન)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—કાશીનરેશનો મહેલ.

સમય—પ્રાતઃકાળ.

(કાશીનરેશ અને રાજકુમાર.)

કાશી૦—કેવું આશ્ચર્ય છે ! રાતે મારા પ્રમોદવનમાં—

રાજ૦—એ લાશે સૌભરાજ શાહવના સિપાઇઓની છે. એનો પુરાવો
પણ મળ્યો છે.

કાશી૦—પણ એ મૃત શરીરોના ઉપર કોઇ પ્રકારના હથિઆરનાં
નિશાન નથી.

રાજ૦—ના પિતાજી !

કાશી૦—કાલે સાંજે બાગમાં અગ્નિકા અને અખાલિકાને લીબ્મની
લેટ થઈ હતી ?

રાજા—હા, થઈતી.

કાશી—એ જ સન્દેહની વાત છે !—પરન્તુ લીલમ એવું કામ કરશે ?
આની મતલબ શી છે—કાંઈ સમજાતું નથી. વાડ જાઓ અને
સ્વયંવરની તૈયારી કરો.

(રાજકુમારનું પ્રસ્થાન. માધવનો પ્રવેશ.)

કાશી—જરા ચિન્તા થાય એવું છે ! વિવાહ પહેલાં—

માધવ—આપ કાશીના રાજા છો ?

કાશી—હા—પ્રાણભુ !—(પ્રણામ કરીને) આપને મેં જોળખ્યા નહીં !

માધવ—પહેલાં હું સ્વર્ગવાસી મહારાજા શાન્તનુનો સખા હતો. તે

પછી તેમના પુત્રનો અભિલાવક છું—હસ્તિનાપુરના યુવરાજ

દેવવ્રત લીલમે, હસ્તિનાપુરના મહારાજા વિચિત્રવીર્યને માટે
આપની બન્ને નાની કન્યાઓનું માંગુ કરવા મને આપની પાસે
મોકલ્યો છે.

કાશી—પ્રાણભુ, આમ કેમ ? આ તો સ્વયંવરસભા છે.

માધવ—તો મહારાજા, મારી પ્રાર્થનાનો અસ્વીકાર કરે છે ?

કાશી—નિશ્ચય.

માધવ—મેં પણ એમ જ ધાર્યું હતું !—જય થાઓ ! (પ્રસ્થાન)

કાશી—આ શાના રંગ દેખાય છે ! [સુનન્દાનો પ્રવેશ.]

સુનન્દા—મહારાજાને, રાણી સાહેબા અંદર બોલાવે છે.

કાશી—કેમ !

સુનન્દા—મોટી રાજકુમારી બહુ જ રડે છે.

કાશી—રડે છે ?—કેમ ?

સુનન્દા—બખર નથી.

કાશી—હું આવું છું, તું જા.

(સુનન્દાનું પ્રસ્થાન)

કાશી—આ બધી વાતો એવી બને છે કે જે કોઈ ભાવી અનિષ્ટનું
સૂચન કરે છે. કાંઈ સમજાતું નથી કે શું થશે ! (પ્રસ્થાન)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—કાશી, સ્વયંવરસભા.

સમય—પ્રાતઃકાળ.

[ક્ષત્રિય રાજા લોકો અને મંત્રી સાથે ધીવરરાજ બેઠા છે. પાસે જ કાશીરાજના પુત્ર અને ભાટ વગેરે બેઠા છે.]

શાલ્વ—કાશીરાજ ક્યાં છે ?

રાજકુમાર—એ કન્યાઓને લઈને આવે છે.

૧ રાજા—(ધીવરરાજ તરફ ઇસારો કરીને) આ કોણ છે ?

રાજકુમાર—હાં, એ કોણ છે ?—તમે કોણ છો ભાઈ ?

ધીવર૦—હું ધીવરરાજ છું.

રાજકુમાર—કેમ ભાઈ !—તમે અહીં શા માટે આવ્યા છો ?

ધીવર૦—હું પણ એક કન્યાનો ઉમેદવાર છું.

રાજકુ૦—ઉમેદવાર એટલે ?

ધીવર૦—હું વિવાહ કરીશ.

રાજકુ૦—તમે શી જાતના છો ?

ધીવર૦—ધીવર.

રાજકુ૦—મદલાડ ?

ધીવર૦—નાહી, ધીવર.

રાજકુ૦—હું એમ પુછું છું કે તમારો રાજગાર તો માછલીઓ પકડવાનો છે ને ?

ધીવર૦—વાર, એમ સમજી લ્યો, તો તેથી શું બોલું છે ? કોઈને ફસાવવાની અપેક્ષાએ તો માછલીઓ પકડવી તે હજાર દરજ્જે સારું છે ને ?

રાજકુમા૦—ફસાવવું એટલે ?

ધીવર૦—ત્યારે આ શું છે ? બિચારા ભલા આદમીઓના છોકરાઓને નિમંત્રણ આપી બોલાવી પછી તેમની પીઠ ઉપર સદાને માટે ગંધાડાનો બોળો લાદી નાંખવો—એના કરતાં તો માછલીઓ પકડવી એ બહુજ સારું છે. વળી માછલીઓ તો ખવાય પણ છે પણ એ આદમીઓના છોકરાઓ કાંઈ ખવાય છે !

રાજકુ૦—આ શું બકે છે ?

શાલ્વ—રાજકુમાર ! એને બહાર કાઢી મુકો.

ધીવર૦—કાઢી મુકશો ! કાઢો તો ખરા. જેલ તો ?

રાજકુ૦—આ ક્ષત્રિઓની મભા છે. અહીં ધીવરોને આવવાને અધિકાર નથી.

ધીવર૦—હું રાજ છું.

રાજકુ૦—ધીવર વળી રાજ શાનો ?

ધીવર૦—હું હસ્તિનાપુરના મહારાજનો સાસરો છું.

રાજકુ૦—કેવી રીતે ?

ધીવર૦—મહારાજ શાન્તનુએ મારી પુત્રી મત્સ્યગંધાનું મારી પાસેથી માંગુ કરીને તેની સાથે પોતે લગ્ન કર્યું છે.

રાજકુ૦—ખરી વાત ?

ધીવર૦—આ તો તદ્દન અજ્ઞાણજાન બની જાય છે ' જુઓ છો મંત્રી ! અજ્ઞાણજાન બને છે. જુઓછોને ?

મંત્રી—જી, હા.

ધીવર૦—' જી, હા ' શું ?—એમ કહો કે ' હા, મહારાજ. ' હમંશાં એટલું યાદ રાખવું કે હું રાજ છું.

રાજકુ૦—ક્ષત્રિય લોકો નીચ જાતિની કન્યા લઈ શકે છે પરંતુ પોતાની કન્યાઓ કોઈ નીચ જાતિને આપતી નથી.

ધીવર૦—ત્યારે તો તે એક માટી કુરીતિ છે કેમ મંત્રી !

મંત્રી—અમારા મહારાજનું કુટુંબ, અહીં આવેલા રાજાઓના કુટુંબથી કાંઈ કમ નથી.

રાજકુ૦—ધીવરોનું કુટુંબ—એ તો સ્વતઃસિદ્ધ શૂદ્ર અને નીચ જાતિ છે.

ધીવર૦—મંત્રી ! એ લોકો મારે અપમાન કરે છે. જુઓ છો ?

મંત્રી—જી, એ તો જોઈ રહ્યો છું.

ધીવર૦—ફરી પાછું ' જી ' ! કહો કે ' જોઈ રહ્યો છું મહારાજ. '

રાજકુ૦—ચાલો ઉઠી જાઓ.

ધીવર૦—કેમ ?

શાલ્વ—તમે અહીં શું કરશો ?

ધીવર૦—વિવાહ કરીશું.

રાજકુ૦—સીધી રીતે નહીં ઉઠો તો ગર્દન પકડીને ઉઠાડવા પડશે.

ધીવર૦—શું ગર્દન પકડીને ?

રાજકુન્ડા—હા.

ધીવર૦—ગર્દન પકડીને ?

રાજકુન્ડા—હા, હા, ગર્દન ?

ધીવર૦—મંત્રી—

રાજકુન્ડા—આસનથી ઉઠી જાઓ નહીં તો—

ધીવર૦—કેમ ? કેમ ઉઠું ?—મંત્રી !

મંત્રી—(કાનમાં કાંઈ કહે છે.) રાજસાહેબ, આસનથી ઉઠી જાઓ.

ધીવર૦—કેમ ? કેમ ? આસનથી કેમ ઉઠું ? આસનથી ?

મંત્રી—પહેલાં ઉઠી જાઓ. પછી વાત કરજો. નહીં તો—

ધીવર૦—નહીં તો શું ?

મંત્રી—નહીં તો અપમાન થશે.

ધીવર૦—ખરું ? અપમાન થશે ?

મંત્રી—આ લો ત્યારે અપમાન થયું.

ધીવર૦—એ-એ.

મંત્રી—ઉઠો. નહીં તો ખધી આખરૂં ગઈ !

ધીવર૦—એ- (ઉઠે છે.)

મંત્રી—હવે ખહાર જતા રહો.

ધીવર૦—ખહાર કેમ જાઉં ?

મંત્રી—પહેલાં નીકળી જાઓ નહીં તો—

ધીવર૦—અપમાન થશે શું !

મંત્રી—હવે ખાકી શું છે. ચાલો—

ધીવર૦—ખાપરે-ચાલો, ચાલો (જતાં જતાં પાછા ફરી) પરંતુ—

મંત્રી—‘પરંતુ’ પછી-ચાલ્યા આવો. (હાથ પકડીને ખેંચી જાય છે.)

શાલ્વ—આને અહીં આવવા કોણે દીધું ?—લો, આ મહારાજ જ અહીં આવે છે.

[શંખધ્વનિની સાથે કાશીરાજ અને ઘુંઘટ કાઢેલી તેની ત્રણ સુસજ્જિત કન્યાઓનો પ્રવેશ.]

દ્વારપાળ—મહારાજની જય થાઓ ! (વાજાંત્ર વાગે છે.)

કાશીરાજ—મહારાજ વૃન્દ ! આપના પધારવાથી માંડે રાજ્ય, માંડે જૈરવ અને મારી સભાને ધન્ય છે.

(ખન્દીજનો સ્તુતિ કરે છે.)

વન્દે રત્નપ્રભવમધિર્ષ રાજવંશપ્રદીપં
 સત્રુત્રાસં પ્રબંભતિશ્ચઃ ક્ષેમમૌલિં વરેણ્યમ્
 ધન્યા કાશિસ્તયિ સમુદિતે ધન્યમેતત્કુટીરં
 આગચ્છસ્વઃપ્રતિમનગરીં સ્વાગમં તે ક્ષિતીશઃ

કાશી૦—બધા રાજ લોકો આવી ગયા ?

રાજકુ૦—હા પિતાજી !

કાશી૦—હવે મારી મોટી કન્યા અમ્મા ! તું તારી ઇચ્છામાં આવે તે વરને વરમાળા આરોપ.

(અમ્મા પોતાની સખી સુનંદાની સાથે જઈને એકદમ શાલ્વના ગળામાં જયમાળા આરોપવા ઇચ્છે છે. એટલામાં માધવની સાથે ભીષ્મ પ્રવેશ કરે છે.)

ભીષ્મ—સખીર.

(બધી સભા ચાંકી ઉઠે છે. ભીષ્મની તરફ જુએ છે. અંખા સ્તબ્ધ થાય છે.)

કાશી૦—(આગળ આવીને) મહામતિ ભીષ્મ ! આવો ખેસો.

ભીષ્મ—કાશીરાજ ! ખેસવાની જરૂર નથી. હું અહીં નિમંત્રણથી આવ્યો નથી. મારી ઇચ્છા વિવાહ કરવાની નથી. તેમ અહીં માટે માટે આસન પણ નાંખેલું નથી.

કાશી૦—ત્યારે હસ્તિનાપુરના યુવરાજ અત્યારે અકસ્માત અહીં શાથી આવ્યા તેનું કારણ હું પૂછી શકું ખરો ?

ભીષ્મ—કાશીરાજની બે નાની કન્યાઓની હસ્તિનાપુરના મહારાજ વિચિત્રવીર્યને માટે હું માંગણી કરે છું.

કાશી૦—એ કેમ બની શકે યુવરાજ ! આતો સ્વયંવરસભા છે.

ભીષ્મ—કાશીરાજ એ તો હું પણ જાણું છું. પરંતુ કાશીરાજની એ બન્ને કન્યાઓને હું ચાહું છું. એ મહારાજ મારી આ વિનંતિનો સ્વીકાર નહીં કરે તો હું આ કન્યાઓને બળપૂર્વક હરીને લઈ જઈશ.

કાશી૦—એમ બનવું અસંભવિત છે, કુમાર !

ભીષ્મ—તો મહારાજ મને ક્ષમા આપે ! હું આ બન્ને કન્યાઓનું હરણ કરીને જઈ છું. જેનામાં તાકાત હોય તે મને રોકવા આવે. આવો—

(અંખાનો હાથ પકડે છે.)

શાલ્વ—આટલી હિંમત ! (તલવાર ખેંચે છે.)

કાશી—નિશ્ચય કુમારનું મારું ફરી ગયું છે. નહીં તો આ સ્વયંવર સભામાં બેસાવ્યા વિનાજ આવીને—

ભીષ્મ—આ સ્વયંવરમાં હસ્તિનાપુરના રાજાને કેમ નિમંત્રણ મોકલવામાં નથી આવ્યું તે હું જાણું છું. તેનું કારણ એ છે કે વર્તમાન મહારાજની માતા તે ધીવરની કન્યા છે. તમે લોકોએ પહેલેથી જ મૃત મહારાજ શાન્તનુના સાસરા ધીવરરાજાને આ સભામાંથી બહાર કાઢ્યા છે. પરંતુ ભીષ્મ પોતાના જીવતાં તો પોતાના પિતાનું અપમાન કદી થવા દેશે નહીં—એ યાદ રાખવું. હસ્તિનાપુરના અધિપતિ મહારાજ વિચિત્રવીર્યની સ્ત્રીઓ તરીકે આ કન્યાઓને હું લઈ જઈ છું. જેનામાં શક્તિ હોય તે ભલે આવીને મને રોકે.

શાલ્વ—મહારાજગણ !

(બધા રાજાઓ સિંહાસન ઉપરથી ઉઠીને ભીષ્મની વિરૂદ્ધ તલવારો ખેંચે છે.)

ભીષ્મ—સૈનિકા ! (દશ હજાર સીપાઈઓ પ્રવેશ કરે છે.)

ભીષ્મ—આ કન્યાઓને તમારા ઘેરાવમાં લઈ જઈને મારા રથ ઉપર બેસાડો. રસ્તામાં કોઈ રોકવા આવે તો હથિઆર ચલાવવામાં કાંઈપણ સંકોચ કરવો નહીં. (માધવ) કાકા, આપ આ લોકોની સાથે જાઓ.

(સૈનિકગણ ત્રણે કન્યાઓને ઘેરીને લઈ જાય છે. માધવપણ સાથે જાય છે.)

ભીષ્મ—અરે મહારાજાઓ ! જો તમે લોકો એકે એકે અગર બધાય મળીને, હસ્તિનાપુરના મહારાજની વિરૂદ્ધ લડવા તૈયાર હો તો એકલો ભીષ્મ તમને સર્વેને યુદ્ધને માટે આમંત્રણ કરે છે.

શાલ્વ—કરો હુમલો.

(બધા રાજાઓ મળીને ભીષ્મ ઉપર આક્રમણ પણ કરે છે.)

ભીષ્મ—તો બહાર આવો. આ સભામંડપને તમારા રક્તથી ઠંલુપિત નહીં કરે.

(તલવાર ખેલતા અને પોતાની જાતને બચાવતા ભીષ્મ ત્યાંથી

ચાલી નીકળે છે)

શાલ્વ—અહીંજ મારી નાંખો. ૦

(રસ્તો રોકવા માટે છે.)

ભીષ્મ—ત્યારે અહીં જ હત્યાકાંડ શરૂ થાઓ !

(રાજાઓ ઉપર આક્રમણ. પાંચ છ રાજાઓ ભીષ્મની તલવારના ઘાથી જમીન ઉપર પડી જાય છે. શાલ્વ પણ ઘાયલ થઇને પડી જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—હસ્તિનાપુરના રાજમંડલનો એક ભાગ.

સમય—ત્રીજો પ્રહર.

[સત્યવતી એકલી.]

સત્ય૦—મારો પુત્ર પરણી ગયો અને મને તો તેના અખરજ નહીં !

અરે મારી સલાહ લેવાની પણ જાણે જરૂર નહીં ! આ તો

પોતાના જ ઘરમાં—શું એવી ઘૂણા પામેલી છું !

(વિચિત્રવીર્યનો પ્રવેશ.)

વિચિત્ર૦—મા મા તેં સાંભળ્યું ?

(ખાંસી આવે છે)

સત્ય૦—શું ખેટા ?

વિચિત્ર૦—ખદા રાજાઓ એક તરફ અને માટાભાઈ ખીજ તરફ હતા

તોપણ (ખાંસી) આ યુદ્ધમાં માટાભાઈની જીત થઈ છે ?

સાંભળ્યું છે, મા ?

સત્ય૦—ખેટા, સાંભળ્યું છે.

વિચિત્ર૦—માટાભાઈના જેવો વીર ત્રિલોકીમાં નથી. (ખાંસી)

સત્ય૦—તને કન્યાઓ પસંદ પડી ?

વિચિત્ર૦—(માથું હલાવીને) નહીં મા.

સત્ય૦—કેમ ખેટા ! એ શું સુંદરી નથી ?

વિચિત્ર૦—છે તો સુંદરી ? પરંતુ (ખાંસી) મારી અને એની પ્રકૃતિનો મેળ ખાતો નથી. (ખાંસી)

સત્ય૦—કેમ ખેટા !

વિચિત્ર૦—એ ખડુજ ચપલ છે, સદાય હસતી અને ખેલતીજ જણાય

છે, તે નિરોગી છે અને હું રોગી છું, હું ઉદાસ રહું છું

(ખાંસી) મારામાં જરાય ઉત્સાહ નથી.

સત્ય૦—કેમ ખેટા !

વિચિત્ર૦—કોણ જાણે કેમ મને તો એમ જણાય છે કે જાણે હું કોણ

હું ! (ખાંસી) કોણ જાણે ક્યાંથી આવ્યો છું ! પૃથ્વીની સાથે

જાણે મેળજ ખાતો નથી! (ખાંસી) હું જીવતો છું, તેનો અનુભવ કરવાની શક્તિ પણ મારામાં નથી. કદી કદી મને એવો સન્દેહ આવે છે કે હું તે જીવું છું કે મરી ગયો છું. (ખાંસી) મા, એ રાણીઓની સાથે હું ખ્યાર કરી શકીશ નહીં. પરંતુ, (ખાંસી) તેમને જોઈ રહેવાનું મને ખડુજ સાડે લાગે છે—કારણ (ખાંસી) એ સુંદરી છે; તેનું ગાવું સાંભળવું ખડુજ સાડે લાગે છે, (ખાંસી) કારણ, તેમનો અવાજ મધુર છે, સુરવાળો છે. નહીં તો—

સત્ય૦—ખેટા વિચિત્રવીર્ય! તને દુઃખ શાનું છે? તું રાજનો છોકરો છે—તને શાની કમીના છે. ખેટા તારો ચહેરો સદાય ઉદાસ કેમ રહે છે?

વિચિત્ર૦—મને કાંઈ કમીના નથી, એજ સૌથી મોટું દુઃખ છે. જો કાંઈ અભાવનો અનુભવ થાય છે તો એ અભાવને દૂર કરવામાં મને પૂર્ણ સુખ મળે છે. હું રાજપુત છું. મારે કાંઈ કામ કરવું પડતું નથી. મારે માટે જે કાંઈ કરવું પડે તેમ હોય—તે તો બીજા લોકો કરી આપે છે. હું તો સર્વેના સ્નેહનું પાત્ર છું. હું તો માત્ર જન્મ રમવાનું રમકડું હોય તેવો છું—જીવતો મનુષ્ય નથી. આથી માટે જીવન જાણે એક શૂન્ય છે, મહા-અવસાદમય છે. જક અને જોડ કે મોટાભાઈ કયાં છે? (પ્રસ્થાન)

સત્ય૦—કેવી આશ્ચર્યની વાત છે! વિવાહ પછી તો આ છોકરો જાણે વધારે મંદ બની ગયો—અરે ઉલટો વધારે નિર્જીવ થયો.

(નીચું મુખ કરી વિચારતી જાય છે.)

(ચિન્તન કરતા ભીષ્મનો પ્રવેશ.)

ભીષ્મ—એ દિવસોમાં ખાલિકા હતી, હવે એ પૂર્ણ યુવતી થઈ છે. એ જ સુખ, એ જ હાવભાવ, એજ દષ્ટિપાત—ખંધું એજ છે. માત્ર કટાક્ષમાં નવીન તેજ જણાય છે. તેજ અપૂર્વ છે. તેને મેં પહેલાં કદી દેખ્યું નહોતું. શરીરે દુર્બળ ખડુ થઈ ગઈ. દેહનો વર્ણ પણ પીળો પડી ગયો છે. એ દેહલતાને યુવાનીની મધુરતા જાણે છુપાવે છે. જન્મ વસન્તઋતુના આગમન સમયે નવાં પહેલવેા અને કલિકા નીકળી આવી વૃક્ષને શોભા આપે તેમ

તેના શરીરમાં શોભા આવી છે. પણ આ શું ? માફ હૃદય
આમ ચંચળ કેમ થાય છે ? પ્રહોભનને મેં પગવડે દળિત કરી
દીધું છે, તે પણ કુટી ગયેલા નગારાની પેઠે વચમાં તેનો ગુમ
પણ ગંભીર સ્વર ગાળ કહે છે—મનુષ્યનું બળ શું એટલું
દુર્બળ છે ?

[અમ્બાનો પ્રવેશ.]

ભીષ્મ—(ચોંકાને) તમે કોણ છો ?

અમ્બા—કાશીના રાજની કન્યા અમ્બા—યુવરાજ જરા મારી તરફ તે
જુઓ. તમે મને ઓળખી શકો છો કે નહીં ? કેમ આમ ચુપ
છો !—બરાબર યાદ નહીં હોય ! યાદ કરાવી આપુઃ—એક
દિવસે એ કાશીમાં ગંગા નદીના તટ ઉપર, રાજમહેલની
• પાસેના પ્રમોદવનમાં વૃક્ષની નીચે ઘુંટણીએ પડીને જની આ-
• ગળ તમે કહ્યું હતું કે “ તમારા રૂપનાં કાર આગળ આવ્યો
હું, અને લિલ્લુક હું, ” તે, કેવિમ સંન્યાસી, એ જ હું છું.
હવે યાદ આવ્યું, યુવરાજ ?

ભીષ્મ—(માથું નમાવી) યાદ આવે છે !

અમ્બા—‘ યાદ આવે છે ! ’ ખરેખર વિચિત્ર પુરૂષ છો ! સ્થિર સ્વરથી
જાણે ગણિતનો સત્ય સિદ્ધાન્ત જણાવી દીધો !—વિચિત્રતાની
અવધી થઈ ! એક દિવસ, જના પિતાના તમે અતિથિ હતા;
જ નિત્ય સવારસાંજ તમારા મનનું રંજન કરનારી હતી, દિલને
આનંદમાં રાખનારી હતી—તમારી સાથી થઈ હતી; જના પ્રયોગની
પાસે બેસીને—હાથમાં હાથ લાઇને જની ભોળી વાતો મંત્ર-
મુગ્ધની પેઠે સાંભળતા હતા—અરે જ એમ પણ જાણેતા હતા
કે સંસારમાં બીજી કોઈ વાત સાંભળવા યોગ્ય નથી; નિત્ય
જના મુખ તરફ એવી રીતે બોધ રહેતા હતા કે જાણે જગતમાં
બીજી કોઈ વસ્તુ જોવા જોવી નથી, એક દિવસે જની સાથે—

• ભીષ્મ—ક્ષમા કરો દેવી ! એ વીતી ગયેલી વાતોને યાદ કરવાની શી
મતલબ છે ? આજ તમારા અને મારા વચમાં એક અથાગ
સાગર ઉછળી રહ્યો છે.

અમ્બા—યુવરાજ, હું જાણું છું ! હું તમારી પાસે પ્રેમની લિલ્લા માંગવા
આવી નથી ! તમે મને મારા પિતાને ત્યાંથી બળપૂર્વક કરી

લાંબા છે. હું મારી મેળે આવેલી નથી. તમે સત્ય કહ્યું કે—
“ તમારા અને મારા વચમાં એક અથાગ સાગર ઉછળી
રહ્યો છે. ” અરે એથી પણ વિશેષ કહી દો કે તમે અને હું
એ બંને જણ એકજ મનુષ્ય લોકમાં નિવાસ કરતા નથી.
યુવરાજ ! તમે મનુષ્ય લોકના નિવાસી થાઓ, અગર મને
સ્વર્ગ નહીં મળે તો નર્કમાં જઈશ; પરંતુ મનુષ્ય લોકને તો
હું લાત મારીશ.

લીબમ—કેમ દેવી !

અમ્મા—એ વાત જવાદો—હવે હું તમને એ પુછું છું કે તમે મને બળ-
પૂર્વક છીનાવીને શામાટે અહીં લાંબા ?

લીબમ—સ્વયંવર સભામાંની ગડબડ અને કોલાહલમાં હું તમને ઓળખી
શક્યો નહીં.

અમ્મા—ગડબડમાં ઓળખી શક્યા નહીં ?—મિથ્યાવાદી—હા, ‘ મને
છોડી દો.

લીબમ—દેવી, આજ્ઞા આપો! તો હું અત્યારે જ તમને તમારા પિતાને
ઘેર પહોંચાડી દઉં.

અમ્મા—ન્યાયી—તમે બહુજ વિવેકી છો. પરંતુ તમે રાજકુમાર થઈને
આટલો પરિશ્રમ શું કરવા લો છો ? એવા પરિશ્રમની જરૂર
નથી. પિતાને ઘેર નહીં જઈ. હવે હું મારા પતિને ત્યાં જઈશ,
મને છોડી દો.

લીબમ—પતિની પાસે ! દેવિ ! તમારો પતિ કોણ છે ?

અમ્મા—સૌભનરેશ શાલવ.

લીબમ—શાલવ તમારો પતિ થાય ? સત્યાનાશ ! તેની સાથે તમારો
વિવાહ પણ થયો નથી.

અમ્મા—મમે તેમ જ ન હોય—હસ્તિનાપુરના યુવરાજ, તેમાં તમારું શું
ગયું ? એ તો હોય કે ન હોય, મારા હૃદયમાં મેં એમને
પતિ માનેલા છે. સ્ત્રી કાંઈ શિયાળની પેઠે દુષ્ટ અને ધૂર્ત
હોતી નથી. એ હવાની પેઠે અસ્થિર કે ચંચળ હોતી નથી.
પુરૂષની પેઠે તે ઠગારી નથી. એકવાર સ્ત્રી પોતાના હૃદયમાં
જેને પતિ માની લે છે તે ભાગ્યશાળી પુરૂષ મૃત્યુ પર્યંત
એનો પતિ છે.

લીબમ—તમે શાલવને આહો છો ?

અમ્મા—શા માટે ન ચાહું ? યુવરાજ, શું તમે એમ સમજો છો કે આ પૃથ્વી ઉપર ચાહવા યોગ્ય-પ્રેમનું પાત્ર-એક તમે જ છો ? તમે શું એમ સમજો છો કે હરેક ઘરમાં સ્ત્રીઓ કુલચંદનથી તમારીજ પૂજા કર્યાં કરે છે ?—હા, હું શાદવને ચાહું છું.

ભીષ્મ—દેવી, સાવધાન. શાદવ નીચ અને લાંપટ છે.

અમ્મા—સાવધાન યુવરાજ, શાદવ મારા પતિ છે.

ભીષ્મ—એ પોતાના હાથે પોતાનો નાશ કરવા જતું છે.

અમ્મા—તેમાં તમારું શું ગયું ?

ભીષ્મ—મારું શું ગયું ? જો હું રોકી શકું તો તમારી આ આત્મ-હત્યાને ન અટકાવું ? દેવી, તમે બીજા કોઇને પોતાના પતિ તરીકે પસંદ કરી દો. આત્મહત્યા ન કરો.

અમ્મા—તમારી હિમ્મત પણ જળરી છે ! તમારો ઉપદેશ સાંભળવાની કોને ઇચ્છા જ છે ? મને છોડી દો.

ભીષ્મ—દેવી, આત્મહત્યા ન કરવી.

અમ્મા—મને છોડી દો.

ભીષ્મ—મહારાથી એ કામ નહીં બને. ક્ષમા કરો. ખડેન, હું તમને એટલો ચાહું છું કે તમારી આત્મહત્યા મારાથી બેધ જશે નહીં.

અમ્મા—તમે ચાહો કે ન ચાહો, તેથી કોનું સારું નરસું થાય છે ? હવે મારા ઉપર તમારો કાંઇ અધિકાર નથી. બ્રહ્મચારી ! મને છોડી દો. હું કસમ ખાઉં છું—આ જીવન અને મરણ પછી શાદવજ જ સર્વદા મારા પતિ થાઓ—છોડી દો મને, રાજદસ્યુ.

ભીષ્મ—તથાસ્તુ. ખડેન, દ્વાર ખુલ્લાં છે દેવિ, તમે તમારા પતિ પાસે જાઓ. આશીર્વાદ આપું છું કે તમે યશસ્વિની થાઓ. વિવાહથી સુખી બનો !

અમ્મા—યુવરાજ, તમારા આશીર્વાદની કોને ઇચ્છા જ છે ? મારા જવાની તૈયારી કરી આપો—હસ્તિનાપુરની ઝેરી હવા છોડીને ચાલી જઈ.

ભીષ્મ—તથાસ્તુ. તૈયાર થઇ જાઓ. હું પણ તૈયારી કરાવું છું.

(અમ્મા ક્રોધ દબાવતી નિષ્ફળ ક્રોધ કરતી જાય છે.)

ભીષ્મ—મારી વહાલી ખડેન, જો તમને ખબર હોત કે મારા હૃદયમાં અત્યાર સુધી પ્રવૃત્તિઓનું કેવું યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું તો તમે

ચક્રિત થઇ બેત. એ જ સાચી વીરતા છે. ખાડુખળથી વિજય
પ્રાપ્ત કરવો એ તુચ્છ વાત છે—એ કેવળ પશુશક્તિનું દર્શન
કરાવે છે. પરંતુ મનના મેદાનમાં ખડા થઇ, પોતાની મનો-
વૃત્તિઓની સાથે યુદ્ધ કરવું, તેમને હરાવવી એ જ મનુષ્યનું
યથાર્થ શૂરાતન છે. [માધવનો પ્રવેશ.]

માધવ—દેવવ્રત !

બીબી—કેમ કાકા !

માધવ—વિચિત્રવીર્ય ખડુ જ રડે છે. તમે જલદી આવો.

બીબી—રડે છે ! સાચી ?

માધવ—માણસ નથી.

બીબી—હું બહુ ધું. એને અહીં જ લઇ આવું છું. કાકા તમે અહીં જ
ઊભા રહો, કંઇક કહેવું છે.

(પ્રસ્થાન.)

માધવ—આ તો ખધું જ બગડતું જ બચ છે.

[સત્યવતીનો પ્રવેશ.]

સત્ય—કોણ ? માધવ !

માધવ—કોણ ?—મહારાણી ?

સત્ય—દેવવ્રત ક્યાં છે ?

માધવ—રાણી સાહેબ, એને શોધવાની શી જરૂર છે ?

સત્ય—તેને જઇને કહો કે હું તેને જરા મળવા માંગુ છું.

માધવ—કેમ ?

સત્ય—હું એને તથા તમને એમ પુછવા માંગુ છું કે શું આ સામ્રા-
જ્યની હું કોઇ પણ નથી, રાજકુટુંબની હું કોઇ પણ નથી,
વિચિત્રવીર્યની પણ હું કાંઇ ન થાઉં ?

માધવ—એવું કોણે કહ્યું !

સત્ય—એવું કહેવાનું પ્રયોજન નથી. એ તો કામમાંથી જ જણાય છે. .

માધવ—એવું કયું કામ છે ? રાણીસાહેબ !

સત્ય—આ વિચિત્રવીર્યનો વિવાહ જ હોને. કાશીરાજની કન્યાઓને
ખળપૂર્વક હરી લાવીને તમે તે બંનેને ખાળક વિચિત્રવીર્યની
સાથે પરણાવી દીધી. મને એક વખત પુછ્યું પણ નહીં !
બહેન—(વધુ બોલતું નથી. કંઈ રૂંધાય છે.)

માધવ—સણીસાહેબ ! આજકને ચક્રમારોજ થયો છે. વેલે કહ્યું છે કે તે જટલો પ્રસન્ન રહેશે તેટલો તેના શરીરને અને થનને લાલ થશે.

સત્ય—પછી—

માધવ—એથી કરીને જ અમે, બંને સુંદર અને હસમુખી બાળિકાઓને લઇને એની સાથે વિવાહ કરી દીધો.

સત્ય—એ વાત એક વખત પણ મને પુછી શકાય તેમ ન હતું—કેમ રૂપ કેમ થઇ ગયા ?

માધવ—તેના ઉત્તર રાણીને પસંદ આવશે નહીં.

સત્ય—તોપણ હું તે સાંભળવા ઇચ્છું છું.

માધવ—રાણીએ એક પુત્રને તો મારી નાંખ્યો છે. બીજા પુત્રની હત્યા અમે કરવા હઇ શકતા નથી.

સત્ય—સાર્વધાન બ્રાહ્મણ !

માધવ—અરે એા ધીવરની છોકરી ! આંખો ડોને ખતાવે છે ?

સત્ય—એમ ! સીપાઇઓ ! બાધા એને.

(સીપાઇઓ માધવને બાંધે છે.)

સત્ય—કેદખાનામાં લઇ જાઓ—આ બ્રાહ્મણને શિયાળો અને કુતરા એા પાસે સુધાવીશ. પછી જ થવાનું હશે તે થશે.

[ભીષ્મનો ફરી પ્રવેશ.]

ભીષ્મ—ઘરમાં આટલી ધાંધલ શાની ચાલે છે ? (માધવની સામે બેઠને અને પછી રાણીની તરફ બેઠને) સમજ ગયો—સીપાઇઓ બંધન છોડી નાંખો.

સત્ય—(સીપાઇઓને) બખરદાર !

ભીષ્મ—છોડી નાંખો !

(સીપાઇઓ છોડી દે છે)

સત્ય—દેવવત ! (ભીષ્મ તેના તરફ બેમા વગર ચાલ્યા જાય છે.)

માધવ—રાણી સાહેબ ! શી આજ્ઞા છે ? (ગ્યંગ કરીને ઘૂંટણીએ પડે છે)

સ્વામિભિદાયે (તમને પ્રણામ કરું છું.) (પ્રસ્થાન)

સત્ય—પૃથ્વી આ પગ નીચેથી ખંસી જા !—અને—અને—આ લજ્જા અને અપમાનની સારી હું ગળે ફાંસો ખાઈ મહાશયમાં મળી જાઉં ! મારી નસેનસમાં બહુ અગ્નિનો પ્રવાહ વહી રહ્યો છે ! રોમે રોમમાં જવાળા ઉઠે છે ! બહુ હું અગ્નિથી બળતી ન હોઉં. અરે અગ્નિ મને બાળીને ભસ્મ કેમ વધી કરતો ?

(વિચિત્રવીર્યના પ્રવેશ.)

વિચિત્રવીર્ય—મા મા !

સત્ય—ખેટા ! ના, ના હું તારી કોઇ નથી. ખેટા ! વિચિત્રવીર્ય ! હવે હું તારી માતા નથી, કાળી નાગણુ છું, જના એરી દાંતો ઉપડી ગયા છે. સૂઝઈ ગયેલા વૃક્ષના ફુંકા જેવી હું બની ગઈ છું, કે જેને ફરીથી નવપલ્લવો કે ફુલો આવી શકતાં નથી. તું છે રાજપુત્ર અને હું થઈ છું ભિખારણુ ! જાણે હવે હું રાજ્યની કોઇ નથી, અરે તારી મા પણ જાણે નથી; જમકે-રોગીના વમનનું અન્ન ખાનારી રસ્તાની કોઇ કૂતરી ન હોઈ ? હું તારી મા નથી. ભ્રમ તારો ભાઈ છે પણ હું તારી કોઇ નથી ! આ શું, ખેટા, આ શું કહેવાય, તારા આ ગુલાબી ગાંઠો ઉપર બે મોતીઓના જેવાં આસુઓ કેમ પડે છે ! તને શું થયું ખેટા !

વિચિત્ર—હું તારો કોઇ નથી ?

સત્ય—કાણુ કહે છે, ખેટા ?

વિચિત્ર—તું કહે છે.

સત્ય—ના, ના, મેં જુદું કહ્યું. ખણું જુદું છે. તું માફ સર્વસ્વ છે ! આ સંસારમાં માફ બીજું કાણુ છે ? બે નેત્રો હતાં; એક કુટી ગયું અને બીજું નેત્ર-ખેટા તું છે. તું મારા નેત્રોનું તેજ છે. મારા શરીરનો પ્રાણ છે, મારો સુધાનો આહાર છે, અને પીપા-સાનું પાણી છે-ખેટા આવ, મારા અંકમાં આવ. હું પાત્રિની છું, તોમણ તારી માતા છું. હું અપમાનિત છું. કુઝાથી કમ-ડાઈ ગઈ છું, વિશ્વથી ત્યજાયેલી છું; તોમણ તારા મા છું, મેં તને ગર્ભમાં ધારણ કર્યો છે, અને કર્યો નથી ! આવ ખેટા, મારા બેળામાં આવ-માફ સર્વ અપમાન હું ભૂલી જાઉં, માગુ પ્યારા પુત્ર ! મારા સર્વસ્વ, આગ્ય.

(વિચિત્રવીર્યને છાતી સાથે આંધે છે.)

પ્રવેશ ૫ માં.

સ્થળ—સૌભનરેશ શાલ્વનું પ્રમોદવન.

સમય—સન્ધ્યા.

(શાલ્વ અને કેટલાક ખુશામતીઆ મશ્કરાઓ બેઠા છે. એ લોકો હલકા પ્રકારની ચેષ્ટાઓથી શાલ્વને ખુશ કરે છે અને મોટેથી હસે છે.)

૧ મશ્કરો—મને આશ્ચર્ય એ થાય છે કે મહારાજ, કાશીરાજની કન્યાએ એવું કુલટાના જેવું આચરણ કેમ કર્યું.

શાલ્વ—એ તો જ્યારે મેં એમ સાંભળ્યું કે તે તેની ઇચ્છાથી જ ભીષ્મના રથ ઉપર જઈને બેઠી એટલે મેં મારાં ધનુષ્યબાણ • મુકી દીધાં.

બીજો મશ્કો—મહારાજ એ તો ખરાખર કર્યું.

શાલ્વ—નહીં તો ભીષ્મની શી તાકાદ હતી કે મારા હાથમાંથી મારે શિકાર છીનવી લઇ જાય ?

૩ મશ્કો—મેં એમ સાંભળ્યું છે કે એ રાજકન્યાની સાથે હસ્તિના-પુરના યુવરાજનો પ્રથમ પ્રણયસંબંધ હતો.

શાલ્વ—હા, એ હતો તે ખરો.

૪ થો મશ્કો—તો પછી રાજકુમારી મહારાજના ગળામાં જયમાળ આરોપવા માટે શાથી આવી ? એ પણ એક જાણવા જેવી વાત છે.

• શાલ્વ—એમાં આશ્ચર્ય શું છે ? (૫ મા મશ્કરાની સામું જુએ છે.)

૫ મા મં—એમાં તે શું આશ્ચર્ય છે ? મહારાજનો ચહેરો જોઇને આપણે પુરૂષ હોવા છતાં પ્રેમમાં પડીએ છીએ તો પછી કાશીરાજની કન્યાને માટે લો શું કહેવું ? (બધા હસે છે)

૧ લો મં—ત્યારે પછી રાજકુમારી ભીષ્મના રથ ઉપર શાથી આવી ગઇ ?

બીજો મં—કુલટાઓના આચરણે એવાંજ હોય છે.

શાલ્વ—એ સ્ત્રી પુરેપુરી કુલટાજ છે.

૩ જો મં—વિવાહના પહેલાથી જ ?

૪ થો મં—મહારાજ, મેં પહેલેથી એવું સાંભળ્યું હતું કે ભીષ્મે તેનો ત્યાગ કરી દીધો છે.

શાલવ—લીબ્મ તો બ્રહ્મચારી છે ને !

૪ થો મં—તો પછી એ લીબ્મની પાસે કેટલા દિવસ ટકશે ? એ તો એને અહીં આવવુંજ પડશે.

શાલવ—આવે તોય શું અને ન આવે તોય શું ?

૧ મં—મહારાજને તો એક સાથી પણ સુંદર સ્ત્રીઓ છે.

શાલવ—એકાદ વધતી ઓછી થઇ તેથી શું થઇ ગયું ?

૩ મં—કદિ એ રાજકુમારી ખરેખર મહારાજની પાસે આવે તો ?

શાલવ—તો એને પાછી લીબ્મની પાસેજ મોકલી દઉં.

[અમ્બાનો પ્રવેશ.]

૧ મં—આ વળી કોણ આવ્યું ?

૨ મં—ખરી વાત. આ કોણ આવ્યું ?

૪ મં—સુંદરી તો છે. જોતા નથી !

૩ મં—મહારાજ, તેની સામે એકીટશે કેમ જોઇ રહ્યા છે ?

શાલવ—રમણી, તું કોણ છે ?

અમ્બા—હું કાશીરાજની કન્યા છું.

શાલવ—આવો. આ તો ઓળખી લીધી—અમ્બા !—ખડુજ આશ્ચર્યની વાત છે ? અહીં શી મતલબથી આવી છે ! કેમ ચૂપ રહી, બોલો દે ?

અમ્બા—કાશીરાજની કન્યા આજે શાલવના દ્વાર આગળ એકલીજ ઉપસ્થિત છે. તો પણ હે રાજેન્દ્ર ! મારી પ્રાર્થના મારે મ્હોંએથીજ કહેવી પડશે ?

શાલવ—ખરેખર આશ્ચર્યની વાત છે ! સુંદરી, તારી વાતથી તો મને ઉત્તરોત્તર વિસ્મય થાય છે.

અમ્બા—યાદ છે ! મહારાજ, સ્વયંવરા છતાં પણ સભામાં હું તમારા ગળામાંજ જયમાળા નાંખવા ગઇ હતી. આ સમયે હું પરણિત પતિની પાસે આવી છું.

શાલવ—શું હું તારો પતિ છું ?

અમ્બા—એ તો જે ઘડીએથી મેં તમને વરમાળા અર્પણ કરી ત્યારથીજ તમે મારા પતિ થઇ ગયા, મહારાજ એથી હું—

શાલ્વ—અત્યંત વિચિત્ર સ્ત્રી ! તો શું મારે એમ સમજી લેવું કે તું મારી પાસેથી પત્નીત્વની લિક્ષા માંગે છે !

અમ્મ્યા—આ કાંઈ પત્નીત્વની લિક્ષા નથી. પરંતુ પતિત્વનું દાન છે. જ્યારે મહારાજ, આપ સ્વયંવરની સભામાં ગયા હતા ત્યારે આપ મારી પાસેથી પતિત્વની લિક્ષા માંગવાનેજ ગયા હતા. એ લિક્ષા મેં આપને આપી હતી. તે પછી યુવરાજ બીજમ પોતાના ખાડુખળથી આ દુર્બળ હાથોમાંથી તે લિક્ષા છીનાવી લઈ ગયો. હું એ લિક્ષાને ફરીથી તમારા લિક્ષાના પાત્રમાં લાવી છું.

શાલ્વ—આશ્ચર્ય છે ! અત્યંત સાહસનું કામ છે ! પણ નારિ ! હવે તું પાછી જતી રહે. હું તારૂં એ દાન લેવા ઇચ્છતો નથી.

અમ્મ્યા—નહીં સ્વામિનૃ ! મને એ મારી લિક્ષા પાછી આપવાનો અધિકાર નથી. રાજનૃ, એ તો જે લિક્ષા આપી દીધી તે આપીજ દીધી ! સ્ત્રીઓ જે આપે છે તે એકદમ આપી દે છે—જન્મભરને માટે આપી દે છે. આટલી સહેલી રીતે—અનાયાસે—અને નિડરતાથી—જગતમાં આટલું બધું દાન ખીજું કોઈ આપતું નથી. જેને કદી અગાઉ જોયો પણ ન હોય, જેની પાછલી હકીકત ખીલકું ખખર પણ ન હોય, અને જેના સંબંધમાં એટલી પણ માહિતી ન હોય કે એ તે સ્વર્ગના દેવતા છે કે નરકને કીડો છે એવા પુરૂષને સર્વસ્વ એક હૃદયનું રત્ન, એક જીવન, મોટામાં મોટી આશા, પોતાનું ભવિષ્ય, સુખદુઃખ, સ્વચ્છંદતા, સ્વાધીનતા, જ્ઞાન, ધર્મ—કર્મ—મોક્ષ, જન્મ જન્મ-ાન્તર, એ બધુંય એક દિવસમાં—અરે એક ઘડીમાં આપી દેવું એ જેવું તેવું દાન નથી ! એવા પુરૂષને સર્વસ્વ આપી દેવું—એટલું બધું દાન આપવું—એ સ્ત્રી સીવાય આ સંસારમાં ખીજ કોઈથી થઈ શકતું નથી. મહારાજ, હું ફક્ત પડી છું, પણ ખખર નથી કે અમૃતની નદીમાં કે વિષના કુંડમાં—સ્નેહના આલિંગનમાં કે સર્પના દંશમાં ! હવે ફંદામાં પડી, તે પડી ! હવે નીચે પડતાં મને કોઈ રોકી શકતું નથી. એટલી શક્તિ કોઈમાં છેજ નહીં.

શાલ્વ—(મરકરાઓને) આતો અતિ આશ્ચર્યની વાત છે ! અરે હજી

રીઆઓ ! આવી નિર્લાજ રીતે યાચના કરનારી રાજકન્યા તમે કદી પણ બેઠ છે ?—જા સુંદરી ! સૌભરાજ તો ભીષ્મની એંડી થયેલી કન્યા કદી ત્રહ્ણ કરવાનો નથી. જા હવે ભીષ્મ જ તારો પતિ છે. જો પતિની જ ઈચ્છા હોય તો તેની પાસે જ અને ભીષ્મ જો તને ચાહતો ન હોય તો આ મારી સલામાં તું પણ રહે. મારી આ સેંકડો વેશ્યાઓની સાથે તું પણ નાચજો અને જાજો. ભોજન અને વસ્ત્ર હું તને આપીશ.

અમ્મા—અરે સ્વર્ગના નિવાસી દેવગણો ! આ મસ્તક ઉપર આપ વજ્રનો ઘા કરો. આ દુષ્ટોના કુંડમાં હું મને યોતાને નાંખવા આવી છું. શું ગળામાં ફાંસી નાંખીને આત્મહત્યા કરવાને એક દોરડું પણ મને ન મળ્યું ? એ કદપવૃક્ષના ફુલની સુગન્ધ છોડીને આ ગળી ગયેલા દુષ્ટોના દુર્ગન્ધ દુષિત વાયુનું સેવન કરવાને હું આવી છું ?—સૌભરાજ ! હું રાજકન્યા નથી, કુલકલંકિની છું, વારાંજના છું. મારા મસ્તક ઉપર લાત મારો.

૧ શ્રી મશ્ક—આ કેવું સુંદર રૂપ છે ?

૨ જ્ઞ મશ્ક—મહારાજ ! આ સ્ત્રી તો કાંઈક દીવાની ખની ગઈ છે !

અમ્મા—હું કાંઈ ગાંડી થઈ ગઈ નથી. મહારાજ ! તમારા આશ્રયની ભિક્ષા માંગવા માટે હું આવી નથી. હું તો સડી ગયેલાં મુઠ્ઠાંઓના કુંડમાં આમ વિસર્જન કરવા આવી હતી—શાથી ? એ હું નહીં કહું ? આ પ્રકાશ હવે મને અસહ્ય થયો છે. અરે મારી પ્રાર્થના એવી જ છે કે મારા જીવનમાં પ્રલયનો અન્ધકાર છવાઈ જાય. એ ઘોર અન્ધકારમાં હું જઈને સંતાઉં ? આ એક ભમણ કરતો અને લક્ષ્ય વગરનો જીવન્ત નરક કુંડ છે.—આ કુંડ નરાધમ છે ? અરે નરકનો કીડો છે ! એને હું મારો પતિ ખનાવવા આવી હતી ! મને ફાંસો ખાવાનું દોરડું એ કેમ મળ્યું ?

૩ મશ્ક—મહારાજ, આ સ્ત્રી તો આપને ગાળો દઈ રહી છે ?

અમ્મા—તો પછી અહીં જ જીવન—નાટકનો પડદો લલે પડે.

(કમરમાંથી કટાર કાઢવા બંધ છે.)

૨ મશ્ક—અરે આને કાઢો.

શાલ્વ—લીબ્મની આ વેશ્યાને દૂર કરો.

અમ્મા—(કઠાર કાઢીને) તો હું નહીં મરું—તો તું જ મર.

(વીજળીના અમકારાની ઝડપથી આગળ વધી શાલ્વને કઠાર ભોંકી દે છે.)

અધા મરકું—આ શું ! આ શું ? (શાલ્વને ઘેરી લે છે.)

અમ્મા—હું અમ્મા નરહત્યા કરનારી, પિશાચી, કુલટા ખધીએ છું, પણ કેવળ લીબ્મની વેશ્યા નથી.

(અટકાસ કરતી જતી રહે છે.)

(આકાશમાં શિવ, પાર્વતી અને વ્યાસનો પ્રવેશ.)

વ્યાસ—વિશ્વંભર, આપ આ શું કરી રહ્યા છો ? ? મને એમાં કંઈ સમજણ પડતી નથી. મારા પિતા પરાશર છે ? માતા સત્યવતી છે ? પિતા મહર્ષિ છે ? અને માતા ધીવરની કન્યા છે !

શિવ—ઋષિવર ! લજ્જાથી કેમ શિર નીચું નમાવ્યું ? પરાશર અવશ્ય ઋષિ હતા તો પણ મનુષ્ય જ—માત્ર દુર્જન મનુષ્ય પ્રાણી હતા ! તામસી પ્રકૃતિમાં તેમનું પદ્મપલ્લવ થઈ ગયું તો તેમણે યુગ-વ્યાપી તપ કરી અને શુષ્ક અભ્યયન કરી તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું !—જાઓ વ્યાસ તમે જે ખુદ કામદેવને જીતી શકો તો તમે અવશ્ય પોતાના પિતાની નિન્દા કરજો, અને જે શરીર તથા મન વડે—આન્તર અથવા બહારથી—તમે કામદેવને જીતી શકો તો તમે પણ મહાદેવ છો.

વ્યાસ—વિશ્વંભરમાં કોઈએ કામદેવને જીત્યો છે ?

શિવ—એક આદમીએ જીત્યો છે.

વ્યાસ—એનું નામ શું છે ?

શિવ—લીબ્મ.

વ્યાસ—દેવવ્રત લીબ્મ ?

શિવ—હા, એક દેવવ્રત લીબ્મ જ આ જગતમાં કામદેવને જીતનારો છે ! એથી એનું નામ લીબ્મ પડેયું છે. કામદેવને જીતી લીધો છે—તેમ જગતમાં લીબ્મ અજ્ય છે.

વ્યાસ—લીબ્મ કેવી રીતે અજ્ય છે ?

શિવ—એણે પોતાના શરીર અને મનને કર્તવ્યનાં ચરણોમાં અર્પણ કરી દીધાં છે. વ્યાસ તમે જ એને કર્તવ્યના મહાવ્રતની દીક્ષા આપી છે. તમે જ એના ગુરુ છો.

વ્યાસ—સમજી ગયો, ભગવન્ !—આપનાં ચરણોમાં પ્રણામ કરું છું.
(પ્રણામ અને પ્રસ્થાન.)

શિવ—કેવી આશ્ચર્યની વાત છે ?

પાર્વતી—એવું તે શું આશ્ચર્ય છે પ્રાણનાથ !

શિવ—પ્રિયતમે, હું જાણતો હતો કે આ બ્રહ્માંડમાં હું એકલો જ કામદેવને જીતનારો છે. પરન્તુ મને હવે જણાય છે કે પૃથ્વી ઉપર મારી ખરાબરી કરનારો એક પુરૂષ છે ખરો.

(ગંગા પ્રવેશ કરે છે અને શિવ તથા પાર્વતીને પ્રણામ છે.)

શિવ—શી ખબર છે ?

પાર્વતી—બહેન, કુશળ તો છે ને ?

ગંગા—દેવિ ! અધાં કુશળ છે—મહાદેવ ! તમારે એ પત્નીઓ છે—એક તમારા અડધા અંગમાં નિવાસ કરે છે, અને બીજી પત્ની એક દિવસે, પ્રભો ! તમારા શિર ઉપર હતી. આજે એજ તમારી પત્ની તમારાં ચરણોની નીચે પાપ-તાપથી તપ્ત થયેલી પૃથ્વીની છાતી ઉપર છે. મનુષ્યોના શોકથી હું રાતદિવસ રેઇ છું, હવે મારાથી એ સહન થઈ શકતું નથી.

શિવ—ગંગા, એમ શાથી ?

ગંગા—અબળા સ્ત્રીઓને પ્રતિદિન પુરૂષો સતાવ્યાં કરે છે.—આ જુઓ, મહાદેવ, કાશીરાજની કન્યા અમ્બા હવે ઉપેક્ષિતા થઈને ઘરોઘર રખડતી ફરે છે. તેનો પિતા તેને આશ્રય આપવા ઇચ્છતો નથી. એથી ઉન્માદ પામી હોય એમ એ રાજકન્યા લીબમના ત્રેમદારની પાસે ભિક્ષુકીના રૂપે ઉભી છે—હે નાથ ! આ મૂઢ દેવવ્રતને સત્યના બંધનથી મુક્ત કરી દો.

શિવ—નહીં, ગંગા. સંસારમાંથી એ મહાન્ મહિમાને હું ઉઠાવીશ નહીં. નહીં તો પૃથ્વી શૂન્ય બની જશે.

ગંગા—તો પછી આ અબળા સ્ત્રી (અમ્બા)ના હૃદયમાં પણ શાન્તિ કરો.

મહાદેવ—ગંગા, જોને જ મળવું જોઈએ તેને તે હું અવશ્ય આપીશ.

દેવી, તમે તમારે જતા રહો ! પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરો.

(સર્વેનું પ્રસ્થાન.)

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થળ—હસ્તિનાપુરમાં રાજમહેલમાં બીબ્બનો અવાસ.

સમય—ચાંદનીની રાત્રે.

(અમ્મા અને સુનન્દા.)

અમ્મા—સખી, પગ કમ્પે છે !

સુનન્દા—મનને મજબૂત કરો.

અમ્મા—યુવરાજને શું કહું ?

સુનન્દા—એ તો તારી જ ઈચ્છા હોય તે કહેજે ! એ ખરાખર છે કે અખળા નારીનો ધર્મ સર્વદા “ લજ્જા રાખવી ” એ છે અને પોતાની રક્ષાની માટે “ સંયમ ” એ એનો કિલ્લો છે. પરન્તુ જ્યારે નારી એ સીમાનું ઉલ્લંઘન કરે છે ત્યારે

• સખી, તેનો ધર્મ એથી ઉલટો જ થઈ જાય છે !

અમ્મા—પરન્તુ સખી, લજ્જા એજ રમણીનો સનાતન-ચિરન્ત ધર્મ છે.

સુનન્દા—એનો સમય હવે વીતી ગયો. તે શું નથી કર્યું ? તું સુંદરી, અને શાલ્વને ત્યાં પત્નીભાવની યાચના કરવા ગઈ અને નર-હત્યાના અંધ ક્રૂપમાં પણ ઉતરી ચુકી. હવે રાજકુમારી ! તું શામાટે અચકાય છે ? આક્રમણ કર. આ જીવન-યુદ્ધમાં જીવનની ખાજી ખેલી નાંખ-પ્રણય કરી લે નહોં તેા કાર્ય સિદ્ધ કરી લે અથવા પ્રાણ અર્પણ કરી દે-ખીજે કોઈ માર્ગ નથી.

અમ્મા—પરન્તુ દેવવ્રત તો બ્રહ્મચારી છે.

સુનન્દરી—પણ એ સંસારી પુરૂષનું બ્રહ્મચર્ય ! એ તો સારહીન શોખનો સંન્યાસ છે. એ તો સખી, મઘના વ્યસનીએ મઘ પીવાનું વ્યસન છોડી દેવા જેવું છે ? એ તો ખિલાડી માંસ ખાવાનું છોડી દે એવું છે. સખી ! એવું વ્રત તો ક્યાં સુધી ટકી રહે એવું છે ! લો, આ દેવવ્રત જ આવે છે. હું જાઉં છું. (પ્રસ્થાન)

અમ્મા—સત્ય કહે છે સખી-બ્રહ્મચર્ય ખરું પરન્તુ સંસારી પુરૂષનું ? અને જો દેવવ્રતની એ પ્રતિજ્ઞાને તોડી ન શકું તો હું સ્ત્રી પણ નહીં.

(બીબ્બ પ્રવેશ કરે છે પરન્તુ અમ્માને એમને તે પાછો ફરવાની ઈચ્છા કરે છે.)

અમ્મા—દેવવ્રત, ક્યાં જાઓ છો ? જરા ઉભા રહો. રાત્રી આવતાં સૂર્યની પેઠે મને બેઠને કેમ નાસી જાઓ છો ? દેવવ્રત, શું હું કાંઈ ખૂની છું કે ડાકણ છું ? સર્પ છું કે વાઘ ? શું હું કાંઈ વ્યાધિ છું કે દુર્લિપ્ત છું ? સમિયતમ !—આ શું ?—એકાએક ઘડીમાં તમારું મુખકમળ કેમ કાળું પડી ગયું ? બાણે કોઈ ભયથી તમે વિહ્વળ ન બની ગયા હો !—આ શું ? દેવવ્રત મેં શું કર્યું છે ? મારાથી એવો તે કયો મોટો અપરાધ થઈ ગયો છે ? કેવળ હું તમને ચાહું—ખીજું કાંઈ જ કર્યું નથી.

બીબ્મ—દેવી તમારી વાતો હું સાંભળી ચૂક્યો છું—પરન્તુ દેવી મને ક્ષમા આપો ! હું બ્રહ્મચારી છું.

અમ્મા—ખોટી વાત છે. તમે સુકુમાર છો, તમે જ્ઞાની છો, તમે જીવંત શાથી બોલો છો ?

બીબ્મ—હું બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારણ કરી ચૂક્યો છું.

અમ્મા—એને હવે છોડી દે. જુઓ દેવવ્રત ! દરેક યુગમાં કેટલાએ ઋષિ, મહર્ષિ, બ્રહ્મર્ષિ, આદિ થઈ ગયા છે કે જેમણે પોતાની અમિત તપસ્યા અનાયાસે જ સ્ત્રીઓનાં ચરણોમાં અર્પણ કરી દીધી છે, તમે કાંઈ ઋષિ નથી. કામદેવ ઉપર વિજય મેળવનાર તો એક મહાદેવ જ છે—મહેશ્વર પરમેશ્વર છે. તમે તો કાંઈ સ્વામી કે ઇશ્વર નથી. જો કાંઈ મનુષ્યથી બની ન શકે તે તમે કર્યું છે. દેવવ્રત, તમે કામને જીત્યો છે ? શું આ સત્ય છે ?

બીબ્મ—કામને જીત્યો નથી. જો મેં કામને જીત્યો હોત તો—જું તમને એટલાં તો ચાહું છું કે જો મેં કામને જીત્યો હોત તો તમને એક સ્તનપાન કરતી બાળકીની પેઠેજ નિર્ભયતાથી છાતી સાથે લગાવત. અરે હાય, સ્ત્રીનું જ પવિત્ર વક્ષઃસ્પર્શ બચ્ચાંઓને મોટે અમૃતના ઝરા સમાન છે તેજ યુવકોના પિપાસુ નેત્રોમાં તીવ્ર વિષની વર્ષા કરે છે ! જો, સ્ત્રીના માતૃભાવને પ્રકટ કરે છે તેજ કામદેવનો પણ કોટ છે ! જો, સૌંદર્યનું દેવમંદિર છે અને ભક્તિનું પ્રાર્થનામંદિર છે એ જ લાલસાનું ઘર છે—લૂટારાઓનો અખાડો છે ! ના, ના, હું કામનો જીતનારો નથી. હું તો તેનાથી ડરું છું; એને લીધે હું રમણીઓથી ડરતો રહું છું; એને લીધે જ મા, જ્ઞા, કહીને સ્નેહના પવિત્ર તીર્થમાં

તીર્થ નાત્રીની પેઠે જોની તરફ હું દોડવા ચાહું છું, તેનાથી એ પ્રમાણે જાણીને જ નાસું છું. જમ એક મનુષ્ય અજગરથી દૂર નાસે તેની પેઠે. (ત્યાંથી જવા ઇચ્છે છે !)

અમ્મા—પિયતમ ! આપ ક્યાં જાઓ છો ? મને આ અપાર સાગરમાં ડુબાડો નહીં.

(ઘુંટણ ટેકાવીને બેસી જાય છે.)

ભીષ્મ—દેવી ! રડશો નહીં ! હું હૃદય આગળ કરીને તેના ઉપર વજની ચોટ લાંગે તો તેને સહન કરી શકું છું, બ્રૂખ્યા વ્યાઘ્રની ગર્જનાને તુચ્છ સમજીને ડરતો નથી, પરંતુ સ્ત્રીઓનાં અશ્રુઓને હું દેખી શકતો નથી—સ્ત્રીઓનાં આંસુઓમાં માફ ધૈર્ય જળી જાય છે. અમ્મા—આ શું ? આ ચિત્ત ફરીથી અંચળ થઈ રહ્યું છે ! ના આ પ્રવૃત્તિને આજે મટાડી દઇશ. ખડેન ! તમને આજે આ શુભ મુદ્દર્તમાં મારા આ હૃદયના સિંહાસન ઉપર માતાના રૂપમાં બેસાડીશ. અન્ધવાસનાને આજે મૃત્યુદંડ આપીશ, કામનાનું ગળું આજે દબાવી દઇશ; આશક્તિની જવાળાને ઓલવી નાંખીશ; પાપના કાંટાવાળાં વૃક્ષોને જડ-મૂળથી ઉખાડી નાંખીશ !—તમે મારી માતા છો.

અંખા—(ચોંકીને) શું કહું ! આ શું ! ઓ નિપ્કુર ! ઘાતકી ! ના, ના, હું એમ માનીશ નહીં ! હું માનવાની નથી ! મને ચક્રર આવે છે—પડી જઈ છું—મને પકડી રાખો પ્રિયતમ :

(પડતી અમ્માને ભીષ્મ પકડી રાખે છે.)

ભીષ્મ—આ શું ! તમે કાશીરાજની કન્યા છે ! તમે કાંઈ બાળક નથી. આવું હીન આચરણ તમને શોભતું નથી. મારાં પ્રાણાધિક પુત્રી, અહીંથી ચાલ્યાં જાઓ, મેં તમને મારી જનુનીના પદ ઉપર બેસાડ્યાં તેમ આજે તમને મેં માતા બનાવ્યાં છે. એ પવિત્ર માતા—પુત્રના નાતાને હવે આ હીન આચરણથી કલુષિત ન કરો ! આ નાતો બીજા બધા કરતાં પવિત્ર છે.

અમ્મા—દેવવ્રત ! બધું જુકું છે. હું તમારી માતા નથી. મેં તમારી માતાનું કાંઈ કામ કર્યું નથી ! ઉચ્ચારણમાં—માત્ર બોલવામાં જ શું એવો મોહ છે કે જે પોતાની શક્તિના બળથી સત્યને નાશ કરી શકે ?

ભીષ્મ—તમે શું સમજો ! માતાના નામ માત્રમાં કેટલી શક્તિ છે, એની તમને કહીપના ક્યાંથી આવે ? માતાના નામમાં જે અર્થ રહેલો છે તે કોઈ કોઈમાં પણ નથી. માતાના નામમાં જે અમૃત રહેલું છે તે ઈંદ્રના કોઈ ભંડારમાં પણ નથી ! રોગશય્યા ઉપર પડેલો દર્દી જ્યારે આર્તનાદથી “ મા ” શબ્દ વડે પોતાની તીવ્ર વેદનાને પ્રકટ કરે છે ત્યારે તેની અડધી વેદના તો અમૃત સરોવરમાં ડુબી જઈને નાશ પામે છે. તેને બહુજ શાન્તિ મળે છે. માતાના નામનો પ્રતાપ એવો છે કે પશુ પણ તેનાથી વશ થઈ જાય છે. માતાનું નામ શોકથી તપ થયેલા હૃદયને શીતળ કરે છે.—કાનોમાં સ્વર્ગના સંગીતની વર્ષા કરે છે. માતાનું નામ આનન્દથી વિહ્વળ થયેલી જીભમાં ગુપ્ત રહે છે અને બહાર આવતું નથી. તે આર્ત અને દુઃખી મનુષ્યના ઓષ્ઠ ઉપર કમ્પે છે અને વાયુ ઉપર નૃત્ય કરે છે. માતાના નામથી પૃથ્વી પવિત્ર થાય છે. માતાના નામની પ્રાપ્તિથી સ્વયં જગદીશ્વરી જૌરી પોતાને ધન્યભાગ્ય માને છે. મા તમે આજે તમારા કામિની—ભાવનું દમન કરો અને દેવી બનો. મા, આજે તમારા આ સ્વેચ્છાચારને દબાવી દો. પૃથ્વી ઉપર અમૃતધારા વર્ષાવો. માતા, જરા જુઓ કે તમારી છાતી ઉપર આ જગત્ ખાળકની પેઠે નિશ્ચિન્ત સુધ રહ્યું છે.

અમ્મા—ના ના, હું બહેરી છું મને કાંઈ સંભળાતું નથી. હું જવાની નથી. આજે હું અથાગ નરકમાં ડુબી જઈશ. છેવટે હું ફરીથી ચેષ્ઠા કરી જોઉં—અરે ઓ પ્રકાશમાન ચંદ્રમા, તારું મુખ છુપાવી લે. અરે નક્ત્રો, તમે પ્રકાશ આપતાં બંધ પડી જાઓ અને હે વિશાળ પૃથ્વી, તારા કાન ખેંચેરા થઈ જાઓ.

ભીષ્મ—દેવિ, આ શું કહો છો ?

(અમ્મા પોતાના ચહેરાને વધુ તેજસ્વી બનાવે છે અને ચહેરા ઉપરથી કપડું ખસેડી નાંખે છે.)

અમ્મા—દેવવ્રત, બરાબર જોઈલો.

ભીષ્મ—જોઈ રહ્યો છું.

અમ્મા—શું જુઓ છો ?

ભીષ્મ—આ તો તમે નથી પણ; પણ કોઈ ઉન્માદિની સુંદરી ઉભી છે. તેના ભરચક ગાંઠો કામનારૂપી મદિરા પીવાથી લાલ થઈ ગયા છે. તેની આંખોમાંથી નર્કકુંડની આગની જ્વાળા સળગી રહી છે. ખન્ને આંધ્ર વિષમય હાસ્યથી ભરેલી લાલસાથી શિથિલ છે. કાળી નાગણીના સમાન વાંકી ગરદન ઉપર કેશ-કલાપ લટકી રહ્યા છે. જાણે કે કાળરૂપી સર્પિણી માનવ સ્વરૂપમાં ઉભી ન હોય. જાણે એક પ્રલોભન મૂર્તિમન્ત થઇને ઉભું ધ્રુ; જાણે રક્ત-માંસથી વ્યાપ્ત શરીરમાં છુપાઈ રહેલું વિનાશક તત્વ છે—અરે જીવતો જગતો મહાન્ અભિશાપ છે !

અરુખા—આવો પ્રિયતમ !—આ દુઃખમય સંસારમાં થોડાઘણા દિવસોની તો જીંદગી ઉપભોગ માણવાની હોય છે. ઉપભોગ કરી લો.
(હાથ પકડે છે.)

ભીષ્મ—(હાથ છોડાવી) અરુખા ! તમારી આ ચંદ્ર નિષ્કળ છે. આ ભીષ્મની અચળ પ્રતિજ્ઞા છે, જે કદાપિ ટળી શકતી નથી. એ કાંઈ ભીરુ પુરૂષનો રમસાન વૈરાગ્ય નથી. આ ચાચનાની સકામ તપશ્ચર્યા નથી પણ ભીષ્મની ભીષણ પ્રતિજ્ઞા છે—ત્યાગીના શપથ છે. ગમે આ ગ્રહો પોતાની કક્ષામાંથી ભટ થાય, ચંદ્રમામાંથી ભલે અગ્નિનો વરસાદ વર્ષે, નક્ષત્રોનો પ્રકાશ ભલે ખંધ પડી જાય, પર્વતો ધૂળના ઢગલાની પેઠ ભલે વિખરાઈ જાય, સમુદ્રનું જળ એક નાના ખાખોચીઆની પેઠે ભલે સૂકાઈ જાય પરંતુ ભીષ્મની પ્રતિજ્ઞાનો કદિ ભંગ થવાનો નહીં. બ્રહ્માંડના આ ભહાણુની વચ્ચે ક્ષુબ્ધ થયેલા સંસારની ગડમ-થલમાં, મનુષ્યોના મિથ્યા વાદોની વચ્ચે આ ભીષ્મની પ્રતિજ્ઞા એવી તો અટલ અને અચળ છે કે જાણે નક્ષત્રોની મધ્યમાં ધ્રુવનો નિશ્ચળ તારો જ જોઈ લો.

(પડદો પડે છે.)

અંક ૪ થો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ—પરશુરામના આશ્રમ આગળનું આંગણું.

સમય—પ્રાતઃકાળ.

[પરશુરામ વેદી ઉપર બેઠા છે. સામે અમ્બા ઉભી છે.]

અમ્બા—દેવ, મને ખીજ કોઈ વસ્તુની અપેક્ષા નથી; મારે ભીષ્મની પ્રતિજ્ઞા તોડાવવી છે. એની જીવન પર્યંતની સાધનાને નિષ્ફળ કરીશ; એના વ્રતને નષ્ટ કરીશ; અને ઘમંડને ચૂર્ણ કરીશ. એના આ કૃતિમ વેષને છિન્નલિન્ન કરી નાંખીશ અને તેનું ખરૂં સ્વરૂપ શું છે તે ખુલ્લું કરી સર્વ જગતને બતાવી દઈશ. એક વખત દેખાડી દઈશ કે દેવવ્રત માત્ર નામધારી સંન્યાસી હોતો.

પરશુ—એનું પ્રયોજન ?

અમ્બા—પ્રયોજન એજ કે આ પૃથ્વીતળ ઉપર નારીનાં મહિમાની પ્રતિષ્ઠા થાય; સિંહાસન ઉપર નારી જાતિની નિર્વોચિત ક્ષમતા સ્થાપન થાય; પુરૂષો સ્ત્રીઓને એમના ન્યાયથી પ્રાપ્ત થતા અધિકાર ફરીથી આપે. ખસ પ્રયોજન એ જ છે.

પરશુ—એ કેવી રીતે ?

અમ્બા—આ ચરાચર જગત એ જાણી લે કે આ વિશ્વમાં પુરૂષ નહીં પણ સ્ત્રીજ પ્રભુ છે. હું બતાવી આપવા માંગુ. હું કે જ્યાં જ્યાં નારીના રૂપનાં કિરણો પડે છે ત્યાં ત્યાં પ્રેમચર્ચા પેતાનું મસ્તક નમાવી દે છે. હે ભગવન ! કેવી બ્રહ્મચર્યની વાત છે કે જે કામદેવની પ્રભુતાનો સર્વ જગત સ્વીકાર કરે છે; જેનું પુષ્પખાણ વિશ્વવિજયી છે; જેનો પિતા સાક્ષાત્ શ્રી મધુસૂદન છે; જેને ભસ્મ કરવાને લીધે ભગવાન શંકર મહાદેવ કહેવાય છે; એજ કામદેવનું ખાણ આજે આ તુચ્છ દેવવ્રતની પ્રતિજ્ઞાને ડગાવી શકતું નથી !—ભગવન ! પ્રકૃતિના આ મહાન અનિયમને ફર કરો, સ્ત્રી જાતિના સનાતન અધિકારની રક્ષા

કરો અને આ તુરંત પુરુષના અહંકારને ચૂર્ણ કરો !—અસ-
મારી એટલીજ ધર્યા છે.

પરશુ—અરે આ શું સત્ય હશે ? મનુષ્યથી એમ ખની શકશે ખરું ?
વારૂ, હું પરીક્ષા તો કરું કે દેવવ્રતનું વ્રત કેવું દઢ છે ?

(ભીષ્મનો પ્રવેશ.)

ભીષ્મ—આ દાસ ચરણોમાં પ્રણામ કરે છે.

પરશુ—દેવવ્રત ! તારો જય થાઓ.

ભીષ્મ—આપે મને યાદ કર્યો છે ?

પરશુ—હા; કેટલાક દિવસોથી મેં તને જોયો નહોતો; આ તું બહુજ
શિથિલ અને શીર્ણ થઈ ગયો છે. તારું એ તેજસ્વી દર્પમય
સૌમ્ય મુખમંડળ આજે બહુજ શાન્ત થઈ ગયું જણાય છે.
એ તીવ્રદષ્ટિ આજે નમ્ર બનેલી, સ્નેહપૂર્ણ, મલિન અને અશ્રુ-
વાળી જણાય છે. માથામાં ટાલ પડી ગઈ છે. આંખોની નીચે
પણ તેજ હીનતાનો જમાવ થયો છે. વત્સ, તારા મનમાં કોઈ
દુઃસ્થિતિ, કોઈ ઘોરનિરાશા કે દુઃખ હોય એમ લાગે છે.
દેવવ્રત, કેમ, આવી દશા છે ?

ભીષ્મ—ગુરુદેવ ! તે વખતે હું બાળક હતો અને હવે હું આધેડ થવા
આવ્યો છું. દિનપ્રતિદિન શરીરમાં વૃદ્ધાવસ્થાનો પ્રભાવ ફેલાતો
જાય છે.

પરશુ—શરીરમાં એ તેજજ નથી.

ભીષ્મ—ના, એ તેજ નથી.

પરશુ—એ વખતનો દેવવ્રત અને અત્યારનો પણ દેવવ્રત ! કેટલું
બધું અન્તર !

ભીષ્મ—આ દાસને આજે આપે સાથી યાદ કર્યો ?

પરશુ—તે કહું છું; કાશીરાજને ત્યાં સ્વયંવર થયો હતો ત્યાંથી તું
કન્યાઓનું હરણ કરી લાવ્યો હતો ?

ભીષ્મ—ગુરુદેવ ! હા; તે મને યાદ છે.

પરશુ—કાશીરાજની બે નાની કન્યાઓ હસ્તિનાપુરના રાજા વિચિત્ર-
વીર્યની રાણી થઈ છે. પરંતુ મોટી કન્યા અમ્મ્યા અવિ-
વાહિત છે.

ભીષ્મ—એ સમાચાર હું સાંભળી શક્યો છું.

પરશુ—એ નિર્ભાગિની કન્યાએ આજે આવીને મારો આશ્રય લીધો છે.

ભીષ્મ—ગુરૂદેવ ! સમજી ગયો.

પરશુ—ત્યારે તું એની સાથે લગ્ન કરી લે.

ભીષ્મ—એ કેવી રીતે બને ?

પરશુ—તેં એ રાજકુમારીને બદલ કરી છે—તેં એનો હાથ પકડ્યો છે.

ભીષ્મ—તો પણ એની સાથે મારું લગ્ન થવું અસંભવિત છે.

પરશુ—અસંભવિત છે !—શું તું એના ઉપર પ્રેમ રાખતો નથી ?

ભીષ્મ—હું એવો પ્રેમ રાખું છું કે તેને સ્પર્શ કરતાં ડર લાગે છે—
વખતે અસાવધતાથી સૌન્દર્યના એ તપોવનને હું કલુષિત ન
કરી દઉં.

પરશુ—ઘણા જ આશ્ચર્યની વાત છે !—દેવવ્રત ! શું વિવાહ કરવો એ
પાપ છે ?

ભીષ્મ—પાપ નથી. પણ તે પુણ્યનું સામ્રાજ્ય છે. પરંતુ હું શું કરું ?
એ રાજ્યમાંથી મને સદાને માટે દેશવટો મળેલો છે.

પરશુ—કેમ ?

ભીષ્મ—મેં સદાને માટે બ્રહ્મચર્ય વ્રત ગ્રહણ કર્યું છે.

પરશુ—કોની આજ્ઞાથી ?

ભીષ્મ—ઈશ્વરની.

પરશુ—ઈશ્વરની ? ઈશ્વર કયાં છે ?

ભીષ્મ—ગુરૂદેવ ! આપણા હૃદયમાં જ.

પરશુ—એ વળી તને કોણે કહ્યું ?

ભીષ્મ—મહર્ષિ વ્યાસે !

પરશુ—એ આજ્ઞાનું તે પાલન કર્યું છે ?

ભીષ્મ—હા, ગુરૂદેવ ! જગત્માં ચાલતા સ્વાર્થના યુદ્ધમાં, સંસારના
કેલાહલમાં એ આજ્ઞા નિરંતર સંભળાતી નથી. પરંતુ કદી
કદી એવી ઘડી પણ આવે છે કે જ્યારે તેના ગૂઢ સ્વરને
તેના ગંભીર આત્માનને અને તેના મધુર સંગીતને હું
સાંભળું છું.

પરશુ—તેં એ આજ્ઞા માની છે ?

ભીષ્મ—હા, માની છે.

પરશુ—ખોટી વાત. હું તારો ગુરુ છું; હું આજ્ઞા કરું છું—તું અગ્નિની સાથે લગ્ન કર.

ભીષ્મ—ગુરુદેવ ! એ તો અસંભવ છે !

પરશુ—અસંભવ છે ?

ભીષ્મ—ક્ષમા કરો, હું પ્રતિજ્ઞાના બંધનથી બંધાયેલો છું. જીવનપર્યંત હું બ્રહ્મચારી છું.

પરશુ—તો શું મારે એમ સમજવું કે તું અસ્વીકાર કરે છે ?

ભીષ્મ—ગુરુદેવ ! શું કરું ?—હવે વિવાહ કરવાનો મને અધિકાર નથી. હું સત્યના બંધનથી બંધાયો છું.

પરશુ—એ બંધનને તોડી નાંખ.

ભીષ્મ—ક્ષમા કરો.

પરશુ—આજ તારી ગુરુભક્તિ કે ?—તું મારો શિષ્ય છે !

ભીષ્મ—હું આપનો શિષ્ય છું પરંતુ હું ભીષ્મ છું.

પરશુ—પરશુરામની આજ્ઞા છે. તારે વિવાહ કરવો.

ભીષ્મ—તો મને મૃત્યુનો દંડ આપો; હું એ આજ્ઞાને માનનાર નથી.

પરશુ—ભીષ્મ, હું આજ્ઞા કરું છું કે તું વિવાહ કર; હું ભગવાન પરશુરામ આજ્ઞા કરું છું.

ભીષ્મ—ગુરુદેવ ! પિતાએ મૃત્યુ સમયે મારો હાથ પકડીને મારી પાસે એવી ભિક્ષા માંગી હતી કે “ તારે વિવાહ કરવો.” અને હું એવું માનું છું કે પિતાજી જગત્માં ત્રાક્ષાત્ ઇશ્વર છે. પરંતુ મેં એમનું કંઈવું માન્યું નહીં. પિતાની આજ્ઞા ઉપર મેં મારા કર્તવ્યને સ્થાન આપ્યું. દેવ ! હું આપનાં ચરણોમાં પ્રાર્થના કરું છું કે મને ક્ષમા કરો.

(પ્રણામ કરવા ધરિછે છે.)

પરશુ—તો તું શું મારી આજ્ઞા અમાન્ય કરે છે ?

ભીષ્મ—ભગવન ! શું આપ જાણો છો કે જગત્માં મારું નામ ભીષ્મ શાથી પડ્યું છે ?—મેં મારી સંભોગવાસનાને વૃક્ષ કરીને એ નામ પ્રાપ્ત કર્યું નથી. ગુરુદેવ, આ બ્રહ્મચર્ય વ્રત—આ કંઠાર વ્રત કુલોની કોમળ શર્યા નથી, મારું જીવન સંભોગસુખથી

સર્વથા શૂન્ય છે. મારું સર્વ જીવન સ્ત્રીપ્રેમના સુખથી વંચિત છે, સન્તાનના સુખથી શૂન્ય છે. જેને સંસારમાં સઘળાં સુખોનું મૂળ ગણવામાં આવે છે; જેનું સુખ જોઈને મનુષ્યો અનાંયાસેજ સંસારનાં બધાં દુઃખો, રોગની યાતનાઓ, દારિદ્રની વેદનાઓ, ગુલામીના ટપલાઓ અને દિવસભરની ઉદાસીનતાને ભૂલી જાય છે; પરદેશમાં જે નિરાશાની શૂન્યતાને 'પૂર્ણ' કહે છે, મરણ પછીના ઘોર અધકારને જે પ્રકાશિત કહે છે; એવા પુત્રરૂપી રતનનું સુખ જોવાના સુખથી હું જન્મભર વંચિત થયો છું. ગુરુદેવ ! આપનો આજ્ઞાનો સ્વીકાર મહી કરવાને હું તૈયાર થયો છું તે શું કોઈ મોટા સુખની વાંચનાથી ? ના ના.

પરશુ—આ વિવાહ કરવાથી તને એવું જ સુખ મળશે.

ભીષ્મ—ગુરુદેવ, ક્ષમા કરો, હું બ્રહ્મચારી છું.

પરશુ—ભીષ્મ ! હું આ છેલ્લી વાર કહું છું ! વિવાહ અગર મોત જે ઇચ્છામાં આવે તે પસંદ કરી લે.

ભીષ્મ—જરૂરજ પડશે તો હું મોતમેજ પસંદ કરીશ.

પરશુ—બહુ સાદું તો પરમ દિવસે સવારમાં કુરુક્ષેત્રમાં સસજ્જ પરશુરામની સાથે તારી ભેટ થશે. શસ્ત્ર લઈને આવવું.

ભીષ્મ—શસ્ત્ર લઈને શા માટે આવું ?

પરશુ—મને એમ જણાય છે કે તારી વીરતાનો ધમંડ બહુજ વધી ગયો છે; તેથી તું પરશુરામની આજ્ઞાને તુચ્છ માનીને તેનો અસ્વીકાર કરે છે, હું તારા એ ધમંડને તોડી નાંખીશ.

ભીષ્મ—મારી એટલી શક્તિ નથી કે હું પરશુરામ ભાર્ગવની સાથે યુદ્ધ કરું.

પરશુ—તું રહે છે ?

ભીષ્મ—ભય કોને કહે છે તે તો હું જાણુ તો પણ નથી. તોપણ ગુરુની પાસે યુદ્ધ કર્યો વિનાજ હું મારી હારનો સ્વીકાર કરું છું.

પરશુ—તું ક્ષત્રિયનો પુત્ર છે ! ભીર ! હું તને યુદ્ધને માટે બોલાવું છું.

ભીષ્મ—હું પ્રાર્થના કરું છું—ગુરુદેવ ! સાવધાન ! સુતેલા ક્ષત્રિયના પરાક્રમે જગાડીને ઉત્તેજિત ન કરો.

પરશુ—હું એકવીશ વાર તો આ ભારતભૂમિને ક્ષત્રિઓથી શૂન્ય કરી ચૂક્યો છું.

ભીષ્મ—એ સમયે ભીષ્મ નહીં હતો.

પરશુ—તારી એટલી બધી હીંમત !

પરશુ—ગુરુદેવ ! શિષ્ય અરણ્યમાં પ્રભાત કરે છે.

પરશુ—શબ્દ લઇને પરમ દિવસે સવારમાં કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં યુદ્ધને માટે આવવું.

ભીષ્મ—ત્યારે સારું, ગુરુની એ આજ્ઞાનું પાલન કરીશ. ભીષ્મ અરણ્યમાં પ્રભાત કરે છે.

પરશુ—જા, દેવવ્રત યુદ્ધને માટે તૈયાર રહેવું.

ભીષ્મ—હું તૈયાર રહીશ. (પ્રસ્થાન)

પરશુ—આશ્ચર્યની વાત છે ! ભીષ્મ ખરે ક્ષત્રિય છે ! શું આ પણ સંભવિત છે ! મારા પ્રિયશિષ્ય ! આવી અટળ તો હિમાલય પણ નહીં હોય. સત્ય છે કે અસત્ય ? હું તારી પ્રતિજ્ઞાની શક્તિની પરીક્ષા કરીશ, જોઇશ કે આ તારી પ્રતિજ્ઞા પરશુની તીક્ષ્ણ ધારને સડી શકે છે કે નહીં !

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—શયનગૃહ.

સમય—

[વિચિત્રવીર્ય શય્યામાં પડ્યો છે, પાસે સત્યવતી બેઠેલી છે.]

સત્ય—દિવસ વ્યતીત થઈ ગયો, ધીરે ધીરે બધુંય પ્રકાશહીન અને મલીન થતું ચાલે છે. સૂર્ય અસ્ત થયો છે, આ અભાગિણીએ એક પુત્ર તો ગુમાવ્યો છે અને બીજો પુત્ર પણ ધીરે ધીરે શ્વાસ લેતો આ મૃત્યુશય્યા ઉપર પડ્યો છે. જુઓ આ તેના મુખમંડળ ઉપર મૃત્યુનું વાદળ છવાતું જાય છે, મૃત્યુની ગતિ રોકવાની શક્તિ મારામાં નથી—વિચિત્રવીર્ય સ્વપ્ન જોઈ રહ્યો છે અને સ્વપ્નમાં હસી રહ્યો છે.

વિચિત્ર—(નેત્રો ઉઘાડીને) મા-મા !

સત્ય—શું છે ? બેટા, કેમ આમ થોંકી ઉઠ્યો ?

વિચિત્ર—મા હું ક્યાં છું ?

સત્ય૦—કેમ ! આપણા મહેલમાં.

વિચિત્ર૦—ઓ ! આતે સવાર છે કે સાંજ ?

સત્ય૦—સાંજ છે.

વિચિત્ર૦—ઓરે—(ફરીથી આંખો મીચે છે)

સત્ય૦—ખેટા, તારી તખીયત કેવી છે ?

વિચિત્ર૦—ખડુજ સારી છે, મા (ખાંસી)

સત્ય૦—ખરી વાત ?

વિચિત્ર—ખરેખરી વાત કે તખીયત સારી છે—મોટા ભાઈ ક્યાં છે ?

સત્ય—ખહાર છે ખોલાવું ?

વિચિત્ર—ના, અત્યારે જરૂર નથી પણ મૃત્યુના પહેલાં એમને હું એક વાર મળવા માંગું છું.

સત્ય૦—ખેટા ! આ તું શું ખોલે છે ! આવી વાત કેમ કરે છે !

વિચિત્ર૦—જે ભુલીશ નહી, મારા મૃત્યુ પહેલાં જરૂર એમને ખોલાવી લેવા.

સત્ય૦—હું એને હમણાં જ ખોલાવી લઉં છું.

વિચિત્ર૦—ના, એ તો હરઘડી મારી પાસે ખેસી રહે છે. રાતે પણ નિંદ્રા લેતા નથી, કેટલીએ વાતો કરે છે, મા એવો તો કાઠને મોટો ભાઈ નહી હોય, (ખાંસી) માતા, થોડું જળ આપો !
(સત્યવતી જળ આપે છે.)

વિચિત્ર૦—અરે જે આ સૂર્ય અસ્ત થઈ ગયો. મા જે (ખાંસી)

સત્ય૦—શું ખેટા !

વિચિત્ર૦—આ પેલું ઘર જે ! એના ઉપર સૂર્યનાં સોનેરી કિરણો પડી રહ્યાં છે, કેવું સુંદર દશ્ય છે !

સત્ય૦—ઘણું જ સુંદર દશ્ય છે !

વિચિત્ર—અને મારા શરીર ઉપર પણ જીવનનાં અંતિમ કિરણો આવીને પડ્યાં છે—વાર મા, મનુષ્ય મૃત્યુ પછી ક્યાં જાય છે ?

સત્ય૦—ખેટા ! એવી વાતો શાથી કરે છે ?

વિચિત્ર૦—ના એતો અમસ્તો જ પુછું છું—વાર, આ આકાશ આટલું નીલું કેમ હશે ?

સત્ય૦—એ તો ખધી વિધાતાની સૃષ્ટિ છે. એટલે તેને ખખર.

વિચિત્ર૦—મને તો એમ જણાય છે કે મૃત્યુનો એવો જ નીલો રંગ

છે—મૃત્યુ એવું જ અસીમ છે—એ તો ઠીક પણ, મા, મોટા-
ભાઈ દેખવામાં તો એવા વીર જણાતા નથી (ખાંસી)—મા,
તકીઓ તો ઠીક કરે.

(સત્યવતી તકીઓ ઠીક કરે છે.)

વિચિત્ર૦—મને તો એમ જણાય છે કે એમનું શરીર જાણે સ્નેહનું જ
ખનાવેલું છે. એ ખડુ જ ગંભીર છે. જાણે કે સમુદ્ર (ખાંસી)
કેમ, મા ?

સત્ય૦—ખેટા, હું જાણતી નથી.

વિચિત્ર૦—મા, જો મોટાભાઈએ વિવાહ કર્યો હોત તો સુખી થાત. મા,
મોટાભાઈએ કેમ લગ્ન ન કર્યું ?

સત્ય૦—ઓ:—

વિચિત્ર૦—આ શું ! મા, ફરીથી તું હાથ વડે મ્હોંને ઢાંકી દે છે !
રોધશ નહીં. મોટાભાઈના વિવાહની વાત નીકળતાં જ તું
રડે છે—રડીશ નહીં.

સત્ય૦—ના ખેટા ! પરન્તુ તું એ વાત મને પુછ નહીં—ખીજી બધી
વાત ભલે પૂછજે—માત્ર—એજ—વાત પુછીશ નહીં.

વિચિત્ર૦—કેમ મા, આજ તારે કહેવું જ પડશે. હું જ્યારે સાંભળીશ
ત્યારે જ મરીશ. (ખાંસી) જોઈ તો ખરું કે અહોંથી પરલો-
કમાં જઈને ત્યાંથી તારે માટે તથા તેમને માટે કાંઈ શાન્તિના
સમાચાર મોકલી શકું છું કે કેમ—મા ખાલ તો ખરી.

સત્ય૦—તારા મોટાભાઈ સ્વર્ગના દેવતા છે અને પૃથ્વી ઉપરના મનુ-
ષ્ય નથી. એને અમે લોકો ખરાખર ઝોળખી શકતાં નથી. આ
સ્થૂળ, કઠિન, પ્રકાશ અને અન્ધકારથી ભિન્ન થયેલા સ્વાર્થ-
રાજ્યના એ નથી. જાણે કે એ ક્યાંથી આવ્યા છે તેની પણ
કાંઈ સમજ પડતી નથી. સ્વાર્થત્યાગના મહામંત્રને મુખથી
કહીને તેનો પ્રચાર કરવાને તે આવ્યા નથી પરન્તુ પોતાના
કાર્યોથી જ તેનો પ્રચાર કરવાને આવ્યા છે.

વિચિત્ર૦—મા, કહે, હજી પણ વધારે કહે. મોટાભાઈની વાંતા કહે.
તેમના જીવનનો ઇતિહાસ અનેકવાર મેં તારા મુખથી સાંભળ્યો
છે—(ખાંસી) આજ તે ફરીથી કહે, હું સાંભળું. એ મને એક
માયાની કહાણી જેવો લાગે છે—જેટલો હું સાંભળું છું તેટલો

જ તે વધારે સાંભળવાને મારી ઇચ્છા થાય છે. (ખાંસી) મા, થોડુંક પાણી આપો.

(સત્યવતી જળ આપે છે.)

સત્ય૦—ખડુ જ કષ્ટ થાય છે ?

વિચિત્ર૦—ના, કંઈ થતું નથી. આ ચંદ્રમા ઉદય પામે છે. કેવો સુંદર છે !

(ચંદ્રમાની તરફ એકી ટસે જુએ છે.)

સત્ય૦—ફરી એક વખત દવા પી લે, ખેટા !

વિચિત્ર૦—ચુપ રહે !—અદ્ભુત છે.

સત્ય૦—શું અદ્ભુત છે ?

વિચિત્ર૦—મા, જરા વહુઓને તો બોલાવ. એમનું એક ગીત સાંભળવાનું મન થયું છે. (ખાંસી) એમની વાતચીત, એમનું ગીત સાંભળવું મને ખડુજ પસંદ છે. એ મારા ઉપર ખડુ જ પ્રેમ રાખે છે.—પરંતુ એમને હું સુખી કરી શક્યો નહીં. (ખાંસી) એમને જરા બોલાવને મા !

સત્ય૦—હમણાં બોલાવું છું.

(સત્યવતીનું પ્રસ્થાન)

વિચિત્ર૦—ગીત સાંભળતો મરું. આ પૂર્ણ ચંદ્રમાની ચાંદનીમાં, અનીલ આકાશની નીચે એ સુંદર સ્ત્રીઓનું ગીત સાંભળતાં સાંભળતાં મરું.

[અમ્બીકા અને અમ્બાલિકા ગાય છે.]

(ભીષ્મ અને માધવનો પ્રવેશ.)

ભીષ્મ—ભાઈ હવે કેમ છે ? (નાડી જોઈને) આ શું !—આ તો તદન ખરફ જીવી થઈ ગઈ છે ? શ્વાસ પણ આસતો નથી—

માધવ—(લયભીત થયાના ભાવથી) હેં ! દેવવ્રત ! એ શું થયું ?

ભીષ્મ—(ફરીથી પરીક્ષા કરીને) મરણ થયું.

માધવ—ખેટા ! મારા પ્રાણાધિક ! (વિચિત્રવીર્યના શરીરને ખાંચી પડે છે.)

સત્ય૦—ખેટા ! ખેટા !—મૂર્છિત થઈને લોંચ ઉપર પડે છે.)

(અંખિકા અને અંખાલિકા ખન્ને ડરતી ડરતી પરસ્પર એક બોબની સાંમે જુએ છે. ભીષ્મ દ્વાર આગળ ઉભા રહે છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—હસ્તિનાપુરના રાજમહેલનો એક અવાસ.

સમય—ત્રીજો પહોર.

[માધવ અને ધીવરરાજ]

માધવ—તે લોકોએ તમને સ્વયંવર સભામાંથી ઉઠાડી મુક્યા ?

ધીવર૦—હા ઉઠાડી મૂક્યો.

માધવ—ખરાખર સમજ પડી'તી ?

ધીવર૦—ખરાખર.

માધવ—પછી ભીષ્મની સાથે રાજઓનું યુદ્ધ થયું ?

ધીવર૦—હા થયું'તું.

માધવ—તમે કઈ તરફ હતા ?

ધીવર૦—એકે તરફ નહીં.

માધવ૦—વચમાં હતા ?

ધીવર૦—વચમાં પણ નહીં ?

માધવ—પછી ?

ધીવર૦—એક તરફ—

માધવ—તીર ચલાવ્યું હતું ?

ધીવર—હા, ચલાવ્યું'તું.

માધવ—કેના ઉપર ?

ધીવર૦—એ તો ખખર નથી.

માધવ—આખો મોંચીને ચલાવ્યું હતું ?

ધીવર૦—હા.

માધવ—તે પછી તમે ભાગી ગયા હતા ?

ધીવર૦—હા ભાગી ગયો'તો.

માધવ—આટલા દિવસ ક્યાં હતા ?

ધીવર૦—જંગલમાં.

માધવ—ત્યાં શું જોયું ?

ધીવર૦—વાઘ.

માધવ—તમે પહેલાં તો કહી ગયા છો કે—રાણી

ધીવર૦—એજ હશે.

માધવ—પછી ?

ધીવર૦—પછી એણે મારો કેડો લીધો.

માધવ—કોણે ? વાઘ કે રાણીએ ?

ધીવર૦—એ કાંઈ ખરાબર સમજમાં આવ્યું નહીં.

માધવ—કેડો લીધો ?

ધીવર૦—હા, કેડો લીધો.

માધવ—અને તમે એકદમ જીવ લઇને ભાગ્યા ?

ધીવર૦—હા, હું ભાગ્યો—જીવ લઇને ભાગ્યો !

માધવ—ત્યાંથી ભાગીને એકદમ અહીં આવ્યા ?

ધીવર૦—હા, એકદમ અહીં આવ્યો.

માધવ—તમારા મંત્રી ક્યાં છે ?

ધીવર૦—એ તો મરી ગયા.

માધવ—કેવી રીતે મરી ગયા ?

ધીવર૦—મારા તીરથી.

માધવ—તમારા તીરથી ?

ધીવર૦—હા, પછીથી મને એમ જ જણાયું.

માધવ—ઓ !—તમે આંખો મીચીને તીર ચલાવ્યું એટલે મંત્રીને જ લાગ્યું ?

ધીવર૦—એમ તો જણાય છે.

માધવ—તમે ના મરી ગયા ?

ધીવર૦—ના.

માધવ—જીવતા છો ?

ધીવર૦—જણાય છે તો એવું કે હું જીવતા છું.

માધવ—ક્યાં છો ?

ધીવર૦—વચમાં.

માધવ—કોના વચમાં ?

ધીવર૦—એક તરફ યુદ્ધ અને એક તરફ રાણી છે.

માધવ—રાણી કે વાઘ ?

ધીવર૦—વાઘ

માધવ—આતો એમ જણાય છે કે તમે દીવાના ખની ગયા છો.

ધીવર૦—જણાય છે કે હું ખની ગયો છું.

માધવ—હવે શું કરશો ?

ધીવર૦—એનો જ વિચાર કરે છું.

માધવ૦—અહીં રહેશે ?

ધીવર૦—એ જ વિચાર કરે છું.

માધવ—કે ઘેર જશે ?

ધીવર૦—અરે આપરે !

માધવ—તમારી સ્ત્રી જોવામાં કેવી લાગે છે !

ધીવર૦—આપરે આપ.

માધવ૦—જુઓ ધીવરરાજ, હું તમને એક સલાહ આપું છું.

ધીવર૦—શી ?

માધવ૦—ઘેર જતા રહો.

ધીવર૦—રાણીની પાસે ?—ઓ આપરે ?

માધવ—જુઓ, સ્ત્રી ગમે તેવી હોય; એના જીવું કામકાજ કરનારે મનુ-
ષ્ય મળશે નહીં.

ધીવર૦—એ કેમ !

માધવ—જુઓ, મહીને પગાર આપીને મનુષ્ય રાખો—તો એ રસોઈ
કરશે પણ વાસણો માંજશે નહીં, વખતે વાસણ માંજશે તો
છોકરાઓને ખવરાવી પીવરાવી પાળશે નહીં પરંતુ એક
સ્ત્રીની પાસે તો જૂતા સીવડાવવાથી તે દુર્ગાપાઠ સુદ્ધાં બધું
કામ કરાવી શકાય છે. એવી સ્ત્રીને મુકી દેશે નહીં.

ધીવર૦—વાત તો ખરી છે—આપ—(કમ્પે છે.)

માધવ૦—શું છે ?

(ધીવરરાજને પથ્ય તરફ આંગળી કરી ખતાવે છે.)

માધવ—ઠીક થયું, તમારી રાણી અહીં જ આવી ગઈ. હું બધો બધો
મટાડી દઉં.

ધી૦ રાણી—અરે ઓ કાળમુખા ! આખરે આ જમાઈને ત્યાં આવીને
અડંગા નાંખ્યા છે ! અરે અલાગી—

માધવ—આટલી તેજ—આવી ગરમી ઠીક નહીં રાણી સાહેબ ! સાંભળો,
આ તમારા શત્રુદો અપ્પલીલ છે.

ધી૦ રાણી—તેથી શું થયું

ધવ—એ કાંઈ પતિભક્તિનું લક્ષણ નથી.

ધી૦ રાણી—આવા પતિની ભક્તિની વળી જાતિ હશે !

માધવ—પતિ ગમે તેવો હોય તો પણ એ પતિ છે. આ જન્મમાં તો

બીજી પતિ થવાનો કાંઈ ઉપાય નથી. એની સાથે મળીને જ ચાલવું જોઈએ. નહીં તો જીવન સર્વદા અસાંતિમાં વ્યતીત થાય છે.

ધી૦ રાણી—વાત તો ખરી છે. વાડ હવે ચાલો ઘેર જઈએ.

માધવ—જાઓ ધીવરરાજ, તમારી સ્ત્રી બહુ જ નર્મ બાપામાં તમને બોલાવે છે. જાઓ.

ધીવર૦—તે માંડે બહુ જ અપમાન કરે છે.

ધી૦ રાણી—હું છું તો અપમાન પણ કરું છું. નહીં તો તમારું અપમાન કરનારું પણ કોઈ નથી. ક્યાંઈ જઈને જુઓને જોઈ તો—કોણ અપમાન કરે છે ?

ધી૦ રાણી—તમારું અપમાન કર્યું હતું ! આ શું ! મનુષ્યતો મનુષ્યનું જ અપમાન કરે છે. ગોખરનું કે છાણનું કોઈ અપમાન કરે છે ?—(માધવને) તમે ક્યાંઈ સાંળજ્યું છે ?

માધવ—છી છી છી ! તમારા પતિ કાંઈ ગોખર છે ! હવે અપમાન ન કરો.

ધી૦ રાણી—વાડ-હવે ઘેર ચાલો-હવે હું અપમાન નહીં કરું. જાઓ.

માધવ—જાઓ-જઈને હાથ પકડી લો.

(ધીવરરાજ ધીરે ધીરે જઈને પોતાની સ્ત્રીનો હાથ પકડે છે)

માધવ—ઠીક થતું નથી ! ડરો નહીં !

ધીવર૦—શું કરે ?

માધવ—જરા આદર અને પ્યારથી હાથ પકડો.

ધીવર૦—આદર અને પ્યાર પછી કોઈ વખતે થશે.

ખેંચીને લઈ છે.)

માધવ—ખેશક, બન્ને જણુ વિચિત્ર છે.

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—ગંગા નદીનો કિનારો.

સમય—પ્રાતઃકાળ.

(ઘણા લોકો સ્નાન કરી રહ્યા છે અને ઘણાઓ ગાય છે.)
ગીત.

પતિત ઉધારનિ ગંગે—

શ્યામ વૃક્ષઘનતટવિખ્યાવિનિ ધૂસર તરંગ ગંગે. —પતિત૦

ખહુ નગ નગરી તીર્થ થયાં તુજ ચૂમિ ચરણ યુગ માતા,
ખહુ નરનારી ધન્ય થયાં છે, તારાં નીર નહાતાં;
વહો જનનિ અહો ભારત માંહી તમે ખહુ શતયુગથી આતાં,
હરી ભરી કરિ ખહુ મર-પ્રાન્તને શીતળ પુણ્ય તરંગે-પતિત૦

નારદ કીર્તન પુલકિત કેશવ, તેની કરુણા અરતી,
બ્રહ્મકમંડળથી ઉછળીને શિવ શિષ્ય જટાપર પડતી;
ગિરિ ગગનથી શતધારા, જેમ જ્યોતિ ઉત્સતમ હરતી,
ભૂપર ઉતરિ હિમાલય જડમહો શોભિત સાગર સંગે-પતિત૦

હું તજિ સુખનું ભવદુઃખ માતા, સોઉ અન્તિમ શયને,
વરસી કાનન નિજજળ કલરવ, દેખે નીંદ મમ નયને;
વરસી શાન્તિ સશકિત હૃદમાં, વરસિ અમૃતશી અંગે,
મા ભાગીરથિ! જાણેવિ! સુરધુનિ! કલકલ્લોલનિ ગંગે-પતિત૦
(અધા જય છે.)

[ગંગાનો પ્રવેશ.]

ગંગા—આ નદીના તટ ઉપર ઘણા દિવસોથી ભીષ્મ અને પરશુરામનું
ઘોર શસ્ત્રયુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે. નથી કોઈની જીત નથી
કોઈ હારી જતું. સંસારના લોકો તે યુદ્ધ જોઈને અવાક ખની
ગયા છે—વિસ્મયથી સમુદ્ર ગર્જનની પેઠે એ સમર કદલોલ
સાંભળ્યો છે. તો પણ આટલા દિવસો લડ્યા છતાં ભીષ્મની
હાર થઈ નથી. ધન્ય ખેટા ભીષ્મ ! તને અનેકવાર ધન્ય છે.

(વ્યાસનો પ્રવેશ)

વ્યાસ—જનનિ જન્હવી, વ્યાસ ચરણોમાં પ્રવેશ કરે છે.

ગંગા—વ્યાસ, શા સમાચાર છે ?

વ્યાસ—જનની, તમારા કિનારા ઉપર આજે હું શું જોઈ રહ્યો છું ?
મનુષ્ય અને ભગવાન વચ્ચે આ કેવું ઘોર અને વિધિ વિરુદ્ધ
યુદ્ધ થઈ રહ્યું છે ! ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણનું શિષ્ય અને ગુરુ
વચ્ચેનું યુદ્ધ શું ઉચિત છે ? જનની ? તમે ભયથી છાનામાના
કાંઈપણ ખોલ્યા સીવાય આ દુર્ઘટનાને જોઈ રહ્યાં છો ?

ગંગા—વ્યાસ, ભયથી નહીં પણ ઘણા આનંદથી જોઈ રહી છું. પુત્રના

ગૌરવના જર્વથી આજે હું ખડુ જ કુલી છું. એક તરફથી ગુરૂદેવ છે અને બીજી તરફ શિષ્ય છે. બ્રાહ્મણની સામે ક્ષત્રિય છે. ભગવાનની સામે એમનો ઉત્પન્ન કરેલો મનુષ્ય છે. તેમ છતાં હિમાચલની તરાહ અચળ થઇને મારો પુત્ર ભીષ્મ યુદ્ધ કરી રહ્યો છે ! કોઇએ કહી આવું આશ્ચર્ય જોયું છે ? વ્યાસ, કોઇને આવો પરાક્રમી પુત્ર છે ?

વ્યાસ—તો પણ જનની, બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયનું આ યુદ્ધ અનુચિત છે.

ગંગા—કદીપણ નહીં પુત્ર વ્યાસ ! ભાર્ગવે એકવીશ વાર પૃથ્વીને ક્ષત્રિઓથી શૂન્ય બનાવી દીધી છે ! એના રક્તપીજથી ઉદ્ભવ થયેલા બ્રાહ્મણના ઘમંડને નષ્ટ કરવાને માટે ભીષ્મનો જન્મ થયો છે.

વ્યાસ—પરન્તુ ઇશ્વરની સાથે મનુષ્યનું યુદ્ધ શું યોગ્ય છે—તે શું જાણત છે માતા !

ગંગા—વત્સ વ્યાસ ! આ મનુષ્ય જીવન પણ શું ઇશ્વરની સાથેનું અનન્ત અને નિત્યનું યુદ્ધ નથી ? એક તરફ મૃત્યુ છે અને તેના કાળા રંગના પિશાચોનું દળ છે, જ્યારે બીજી તરફ અસહાય દુર્બળ મનુષ્ય છે. મનુષ્યનાં દુઃખો જોઇને હું રાત દિવસ નિર્જન એકાન્તમાં રડયાં કરું છું—રૂદન નિષ્ફળ છે—માત્ર ખડક ઉપર મસ્તક પટકી પટકીને મરવા ખરાખર છે. વ્યાસ, તું શું સમજે ? તને શી ખબર પડે ?

વ્યાસ—તો પણ માતા—

ગંગા—વ્યાસ ! મનુષ્યો બ્રાહ્મણના સાગરમાં પડેલા છે, તો પણ તે પોતાની શક્તિના બળથી તરંગ ગર્જનાને પગ તળે દળી નાંખીને નિર્ભય ભાવથી ચાલ્યા જાય છે—એ શું સાધારણ ઘટના છે ? મનુષ્ય અત્યંત અન્ધકારમાંથી નીકળી સૂર્યની પેઠે સભ્યતાના પ્રકાશપૂર્ણ માર્ગમાં ચાલી રહ્યો છે—એ શું નજીવી ખીના છે ! મનુષ્યનો જન્મ અભાવના ગર્ભમાં થયો છે અને તે સ્વાર્થના યુદ્ધના અંકમાં ઉછરેલો છે; તો પણ તે પોતાની શક્તિથી સ્વાર્થ ત્યાગના શિખર પર ચડી ગયો છે—એ શું જીવું તેવું ગૌરવ છે ? વ્યાસ ! એ સર્વે મનુષ્યોમાં પણ મારો પુત્ર ભીષ્મ સર્વોપરી છે—જેનાં ચરણોમાં મૃત્યુ પણ ડરીને શિર નીચું નમાવી પડી રહેલું છે !

વ્યાસ—પરન્તુ ઇશ્વરની સાથે—

ગંગા—મારે માટે તો કેવળ એકજ ઇશ્વર છે અને તે મહાદેવ છે—હું એમની જ આજ્ઞા માનું છું.

(મહાદેવનો પ્રવેશ.)

મહાં—તો ગંગા—હું આજ્ઞા આપું છું કે આ યુદ્ધને શાન્ત કરો. તમારા શાન્તિમય જળથી આ અગ્નિને ખુઝાવો. દેવવ્રત સ્વેચ્છા—મૃત્યુ છે—એનું મૃત્યુ એને પોતાને અધીન છે અને પરશુરામ પણ અમર છે. આ યુદ્ધનો અન્ત આવશે નહીં. ગંગા, જો હવે વધુ દિવસ આ યુદ્ધ આદ્યું તો પ્રલય થઈ જશે.

ગંગા—સ્વામિન્ ! આપની જેવી આજ્ઞા;—પરન્તુ મહાદેવ, આપે માતાના હૃદયથી માતાનો ગર્વ હરી લીધો !

મહાં—પરન્તુ આ યુદ્ધમાં પરશુરામની જ હાર થશે.

(મહાદેવનું પ્રસ્થાન.)

ગંગા—તો પછી આપની ઇચ્છાનુસારજ થાઓ. વાંચ કૃષિવર જાઓ.

(પ્રસ્થાન)

વ્યાસ—હવે દ્વેષ મટી ગયો. ચરાચર જગતની ભ્રાન્તિ મટી ગઈ. કેવો પ્રમાદ હતો ? શંકર, તમે ખરેખર શંકર (કહ્યાણુ કર્તા) જ છો

(વ્યાસનું પ્રસ્થાન)

(ભીષ્મનો પ્રવેશ.)

ભીષ્મ—ભાર્ગવ ક્યાં છે ? આ સ્થળે તેમની રાહ જોઉં (ત્યાં ઉભા રહે છે.)

ભીષ્મ—કેટલે દૂર સુધી દેખાય છે ! પેલી તરફ અત્યંત શ્યામ રંગના વૃક્ષોની પંક્તિ ઉપર ઉપાનાં સોનેરી ફિરંગી સ્વાગત ચુંબનની પેઠે આવીને ખડાં છે. આ તરફ ઉજ્જળ રેતી દૂર સુધી દેખાય છે. વચમાં દેવી જાણીવી છે—જનની આ તમારે જળમય વિશાળ વક્ષઃ સ્થળ અપાર કૃષ્ણાથી પરિપૂર્ણ છે. દરેક જણને હૃદયમાં સ્થાન આપવાને માટે તૈયાર રહેતું તમારું વક્ષઃ સ્થળ મનને મુગ્ધ બનાવી દે છે, દ્વેષને દૂર કરે છે. ઇર્ષ્યા અને અંહકારના ભાવને શાન્ત કરે છે—માતા, ચરણોમાં પ્રણામ કરું છું (પ્રણામ કરીને ખેંસી જાય છે.)

(પરશુરામનો પ્રવેશ.)

પરશુ—દેવવ્રતનો પહેલેથી જ ખેંઠેલો છે.—દેવવ્રત ?

ભીષ્મ—(ચોકીને) ગુરૂદેવ ! આવી ગયા ? (પ્રણામ કરે છે.)

પરશુ—વીર ! ઉઠો. આજે નિર્ભય પ્રભાતમાં, આ ગંગા નદીના તટ ઉપર, આ અરુણ-કિરણ-રગિજત નીલાકાશની નીચે ભીષ્મ અને પરશુરામ શિર ઉપર શિરસ્ત્રાણ અને શરીર ઉપર કવચ તથા ખખ્તર ધારણ કરીને-હાથમાં ખડગ લઇને આંખો લાલ અને મુઠ્ઠી મજબૂત કરીને-યુદ્ધ કરશે. આજ એવો નિર્ણય થશે કે ખાડુખળમાં શ્રેષ્ઠ કાળ છે ? ભીષ્મ કે પરશુરામ ! આલો-તરવાર પકડો.

ભીષ્મ—યુદ્ધ શા માટે કરવું ? ગુરૂદેવ ! દૂર દષ્ટિ કરો-કેવું અપૂણ દશ્ય છે ! પેલી તરફ સૂર્યનારાયણ નિકળી રહ્યા છે-ધીરે ધીરે પૂર્વ દિશામાં પ્રકાશ ફેલાઈ રહ્યાં છે. દિવસ અને રાત્રીના આ પ્રશાન્ત સન્ધિસ્થળમાં, આ ધીમી વસન્ત ઋતુની હવાના સુશીતળ સંચારમાં ગંગાના પવિત્ર તટ ઉપર હવે યુદ્ધ શા માટે ?

પરશુ—જેઉંતો ખરો કે આ દ્વાપર યુગમાં બ્રાહ્મણ મોટા છે કે ક્ષત્રિય ?

ભીષ્મ—આંખોની આગળ ઉભા રહેલા ગુરૂદેવના શરીર ઉપર હું કેવી રીતે પ્રહાર કરીશ !

પરશુ—તારાં સર્વે પાપો તારા રૂધિરના પ્રવાહમાં ધોવાઈ જશે. ભીષ્મ, યુદ્ધ કર મેં તને સમરને માટે બોલ્યો છે. તું તરવાર લે અને હું મારી પરશુ લઉં કે જેના વડે હું પૃથ્વીને એકવીસ વાર ક્ષત્રિઓથી શુન્ય કરી ચુક્યો છું—ભીષ્મ, હાથમાં શસ્ત્ર લે.

ભીષ્મ—વાર ત્યારે તથાસ્તુ—સ્વર્ગ, પૃથ્વી અને પાતાળમાં રહેનારા લોકો આ અપૂર્વ સંગ્રામને ધ્યાન દઈને નિહાળજે—

પરશુ—દેવવ્રત, તારી જાતને બચાવજે. (ખન્નેનું યુદ્ધ)

ભીષ્મ—ખસ, હવે નહીં. ગુરૂના શરીરને ચોટ લાગી ચુકી.

પરશુ—કાંઈ નહીં કાંઈ નહીં ભીષ્મ, મારા ડાળા પગમાં સાધારણ ચોટ લાગી છે. શસ્ત્ર લો અને આવો યુદ્ધ કરો. અને ! ભીષ્મ ! ઘણા દિવસોથી મેં આવું યુદ્ધ કર્યું નહોતું. મારાં બધાં અંગોમાં-નસે નસમાં-યુદ્ધના ઉદ્ધાસથી લોહી વહી રહ્યું છે. યુદ્ધ કર હજી યુદ્ધ કર.

ભીષ્મ—ના હવે નહીં. ગુરૂની પાસે શિષ્ય પાતાની હાર સ્વીકારે છે.

પરશુ—દેવવ્રત ! ફરીને તરવાર લે.

ભીષ્મ—ગુરુદેવ !

પરશુ—આ સમયે કાંઈ પણ અનુનય કે વિનય ચાલશે નહીં ચાલ્ય,
યુદ્ધ કર. મને બીજા કશાની ઇચ્છા નથી—યુદ્ધ કર વીર,
ઓ શિષ્ય વર ! અનેક દિવસોથી મેં આવું યુદ્ધ કર્યું નહોતું.
આવ અને યુદ્ધ કર.

(ફરીથી બંનેનું યુદ્ધ થાય છે)

(ભીષ્મની તલવારના પ્રહારથી પરશુરામના હાથમાંથી પરશુ નીચે પડે
છે. પરશુરામ નીચા નમી તેને ઉઠાવે છે.)

ભીષ્મ—ખસ હવે નહીં ! (તલવાર ફેંકી દે છે.)

પરશુ—આ શું ભીષ્મ ! હું હાર માનવાનો નથી. યુદ્ધ કર. યુદ્ધ કર.

ભીષ્મ—ભગવન !—

પરશુ—યુદ્ધ કર. દેવવ્રત, મને એજ દક્ષિણા આપ. યુદ્ધ કર. આ
છેલ્લી વાર છે—પરંતુ આ વખતે પ્રણય થશે. ભીષ્મ !
તલવાર લે ! વિલમ્બ સહન થતો નથી. (પરશુ ઉઠાવે છે.)
(એટલામાં બંનેની વચ્ચે ગંગા નદી વહેવા લાગે છે. ધીમે ધીમે
નદીનો પટ પહોળો થતો જાય છે. પરશુરામ અન્તર્ધાન થઈ
જાય છે અને નદીના મધ્યમાંથી ગંગા પ્રકટ થાય છે.)

ગંગા—સાબાશ ! મારા પુત્ર ! તને ધન્ય છે ! બેટા, જો આંખો
ખોલીને જો, ભીષ્મના અઘોરિક અદ્વિતીય પરાક્રમને જોઈને
વિસ્મય અને આનંદથી સંસારના બધા લોકો રોમાંચિત
થઈ ગયાં છે. વીરશ્રેષ્ઠ, આ જો ઉપર આકાશથી સ્વર્ગવાસી
દેવગણ તારા શિર ઉપર પુલોનો વર્ષા કરે છે.

[પરશુરામનો પ્રવેશ.]

પરશુ—અને વીર, પરશુરામ પોતાના શિષ્યના ગૌરવથી પુલાઈ જાય
છે—દેવવ્રત ! ધન્ય છે ! તારા જોવા શિષ્ય પામીને હું પણ
મને ધન્યભાગ્ય માનું છું. હું માત્ર તારી પરીક્ષા લઈ રહ્યો
હતો. ભીષ્મને મારવા માટે પરશુરામ આવ્યો નહોતો. ખરે-
ખર આજ મેં જોઈ લીધું કે વીરતામાં, વિક્રમમાં, સાહસમાં
કે સ્વાર્થ ત્યાગમાં—આ વિશાળ પૃથ્વી મંડળ ઉપર તારા સમાન
કોઈ નથી. ઓ મારા શિષ્ય ! તું ધન્ય ! દેવવ્રત ! મારા
પ્રાણાધિક ! આવ, તને ભેટું. (ભેટ છે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ—હસ્તિનાપુરનો રાજમહેલ.

સમય—રાત્રી.

સત્ય૦—હવે મારો એકે પુત્ર નથી. આજે હું ઘૃણિત થયેલી, પગ નીચે કચડાયેલી, અને વિધવા થયેલી મહારાણી છું. છતાં પણ હું અનન્તયૌવના છું !—ઋષિવર ખડ્ગજ સારો વર આપ્યો !—જગદમ્યે ! ધન્ય છે તને ! તારી પણ અસીમ કરુણા છે ! તારૂં દયામયી નામ ખડ્ગજ યોગ્ય રીતે પડેલું છે !—ના, ના, એ ખપુંય વૃથા છે. જનની એમાં કોઈનો દોષ નથી, એ તો મારો જ દોષ છે. એ દંભ નિયમ લાલ લાલ આંખો કરીને ટૂટી પડ્યો હતો—તેણે આકાશ સુધી શિર ઉઠાવ્યું હતું, માતા—તમે એકજ લતાપ્રહારમાં તેને ચૂર્ણ કરીને માટીમાં મેળવી દીધો. મદને વશ થઈને મેં સંસારમાં જે ધર્મના ગઢ ઉપર ચડાઈ કરી હતી તે ગઢ હજી સુધી એવો જ અક્ષત અચ્યુત ખનેલો હોઈ ગર્વથી તેનું શિર ઉંચું રહ્યું છે; અને હું ઘૃણિત થઈને પગની નીચે આજોટી રહી છું.—હે મહેશ્વરી, તારી નિયમશૂંખલાની જય થાઓ !—પ્રચંડ સૂર્યને એ વાદળ ઢાંકી લે છે, જળકણ્થોથી મળેલી શીતળ હવા ચાલી રહી છે—થાકથી નેત્રોમાં નિદ્રા આવી રહી છે. લાવ્ય, હવે સુઈ જાઉં.

(ધરતી ઉપર સૂઈ જાય છે.)

[ભીષ્મ અને વ્યાસનો પ્રવેશ. સાથે મુક્તા દારી પણ છે.]

મુક્તા—હમણાં જ અહીં હતી !

ભીષ્મ—અરે જુઓ એ પાણે પડી છે.

વ્યાસ—એજ મારી માતા છે !

સત્ય૦—(નિંદ્રિત હાલમાં) ના, ના, મને ભ્રષ્ટ ન કરો—મને સ્પર્શ ન કરો—હું કુંવારી છું.

મુક્તા—જુઓ એ સ્વપ્નાં બેઠી રહી છે.

ભીષ્મ—વચમાં શું આવી રીતે આ હાલતમાં બક્યાં કરે છે ?

મુક્તા—હાજી હા;

ભીષ્મ—એટલી બધી દુર્બળ થઈ છે ?

સત્ય—ના બ્રાહ્મણ ના-મને વર નથી, મને વરની ઇચ્છા નથી.

મને છોડી દો. તમારા પગે પડું છું. છોડી દો.

વ્યાસ—આ બિચારી દુર્ભાગિની છે !

સત્ય—મારો પુત્ર ક્યાં છે ? મારો—

વ્યાસ—આ તમારો પુત્ર ઉભો છે જનની !

સત્ય—કોણ ! કોણ ! (ઉઠીને ઉભી થાય છે.)

બીબ્મ—આ મહર્ષિ વ્યાસજી છે.

વ્યાસ—બ્રીજે પણ એક પરિચય કરાવવાનો છે. દ્વીપ (ટાપુ) માં

મારો જન્મ થયો છે તેથી મને દ્વૈપાયન કહેવામાં આવે છે:

મારો રંગ કાળો છે, તેથી મને કૃષ્ણ દ્વૈપાયન કહે છે.

સત્ય—ત્રીપમાં જન્મ થયો છે ?

વ્યાસ—મારા પિતા પરાશર ઋષિ છે.

બીબ્મ—પડી બય છે-સંભાળો.

(મુક્તા સત્યવતીને આવી લે છે.

સત્ય—(ક્ષીણ સ્વરે) પછી ?

વ્યાસ—મારી માતા સત્યવતી છે-મહારાજ શાન્તનુની રાણી.

સત્ય—ખેટા-ખેટા-આ શું, ચક્રર આવે છે-ક્ષમા કરો દેવગણ ! મારા પાપોને ધાંધ નાંખો. મારા પુત્રને પુત્ર કહીને બોલાવવાનો હવે મને અધિકાર નથી. એ અધિકાર આપો-પુત્ર વ્યાસ ! ના, ના, હું, આ શું મિથ્યા પ્રલાપ બકી રહી છું ! ઋષિવર ! હું-આ ધીવરની કન્યા, આ અભાગિણી મહારાજ શાન્તનુની રાણી, વિધવા રાણી તે શું દેશપૂજ્ય ઋષિશ્રેષ્ઠ વ્યાસની જનની છે !

વ્યાસ—મારી જનની તમેજ છો.

સત્ય—તારી જનની !-ખેટા !-ખેટા !-ખરું છે !-માતા હું છું અને પુત્ર તું છે ! હું કલાંકિની છું, તું ભારતમસિદ્ધ વ્યાસ ઋષિ છે-ખેટા વ્યાસ, આ વાણી સાંભળીને શું તું મારા તરફ ઘૂણા નહીં કરે ? ના, ના તું ઘૂણા કરીશ નહીં. નિષ્કુર જગતમાં આ વાતની ઘોષણા કરી દેજ, કે “ મત્સ્યગંધા કલાંકિની છે, બળ્ટા છે, પાપિત્રી છે, પ્રતિની છે, હત્યા કરનારી છે ! ”-અસ એ ઘોષણાનો પ્રચાર કરી દેજ. પણ ખેટા તું ઘૂણા ન કરીશ. હું કલાંકિની છું—

વ્યાસ—તંથાપિ પુત્રને માટે તો જનની એ જનની જ રહે. માતા, મને આશીર્વાદ આપતાં રહેજો.

[ઘુટણીએ પડે છે.]

ભીષ્મ—આ શું ! પાપિનીના પગની નીચે મહર્ષિ વ્યાસ !

વ્યાસ—જનનીના પગોમાં પુત્ર પોતાનું મસ્તક નમાવી પ્રાર્થના કરે છે. પુત્રને માટે તો તેની માતા જ ગુરૂ છે. શિષ્યને ગુરૂના આચારના સંબંધમાં વિચાર કરવાનો કાંઈ જ અધિકાર નથી. બ્રાહ્મણથી પણ માતાનો દરજ્જો ખડું જ હિંચ્યું છે. ઋષિથી પણ તે મોટો છે. જનની સ્વર્ગથી પણ ધ્યારો છે.

ભીષ્મ—પરંતુ જો સ્ત્રી કુલટા હો—

વ્યાસ—દેવવ્રત ! તું મોટો છે તોપણ ક્ષત્રિયનો પુત્ર છે. ક્ષમાનો મહિમા સમજવાની તારામાં શક્તિ જ નથી. ભીષ્મ, તું ક્ષત્રિયના ગૌરવના સર્વોચ્ચ શિખરે પહોંચી ગયો છે—પરંતુ બ્રાહ્મણથી તો ઘણા જ નીચે દરજ્જો છે.

ભીષ્મ—પરશુરામ પણ બ્રાહ્મણ હતા જન્મેમણે પોતાની કુલટા માતાનું શિર છેદી નાંખ્યું હતું ?

વ્યાસ—પરશુરામ બ્રાહ્મણ છે, ભીષ્મ ? હા, બ્રાહ્મણ તો છે. પરશુ તેનું શસ્ત્ર છે. પરંતુ પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરીને જ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયના ધર્મને ગ્રહણ કરે છે તેને ફરીથી બ્રાહ્મણ માનવામાં આવતો નથી. શાસ્ત્રને છોડીને શસ્ત્રની ચેષ્ટા કરવાનું બ્રાહ્મણનું કામ નથી. એથી જ ભાર્ગવ રામચંદ્રથી હારી ગયા. ભગવાન મનુષ્યથી પરાજીત થયા.

ભીષ્મ—હું મારા ગુરૂની નિન્દા સાંભળી શકતા નથી.

વ્યાસ—દેવવ્રત ! ઉભો રહે ! વીર સાંભળ; તું ક્ષત્રિય છે. શસ્ત્રની ત્રચાં કર અને શાસ્ત્રની ચચાં ન કર. પોતાની કક્ષાથી જરાય ખસીશ નહીં—પ્રલય થઈ જશે. (સત્યવતીને) દેવિ ! મારી માતા ! વ્યાસના પુણ્ય બળથી તમારાં સર્વે પાપો ભસ્મ થઈ જાય. મારા વરમાં સ્નાન કરવાથી તમે બધાં પાપોથી મુક્ત થાઓ. તમે વ્યાસની જનની છો. તમારાં ગરજોની ધૂળથી મારું મસ્તક પવિત્ર કરે.

સત્ય—આ મું સ્વપ્ન જોઈ રહી છું ? આ મું સત્ય છે !—આ શાનો પ્રસ્તાવ છે ! આ મું વ્યંગ્ય છે ?—આતો—કાંઈ સમજવામાં આવતું નથી.

(સત્યવતી પડી જવા જાય છે એટલામાં ગંગા પ્રવેશ કરીને તેને પકડી લે છે)

ગંગા—સત્યવતી !—સ્થિર થાઓ !

સત્ય—(ક્ષીણ સ્વરથી) રમણી ! તમે કોણ છો ?

ગંગા—હું ગંગા તમારી શોક્ય છું. દેવવ્રતનો જન્મ મારાજી ગર્ભમાંથી થયો છે. મનુષ્યોનાં દુઃખ જોઈને હું સદાય રડયાં કરું છું.—ખડેન, વિશ્વંભર પાસેથી એજ અધિકાર મળ્યો છે ! વધેલા ઘમંડની ગતિના ગર્વનું હું ચૂર્ણ કરું છું; વ્યથા પામેલાનાં આંસુઓ લૂછી નાંખું છું; દુઃખી અને ત્યજાએલાઓને જોળે લઉં છું; પશ્ચાત્તાપ કરનારાઓને શાન્તિ રૂપી જળથી ધોઈ નાંખું છું !—ખડેન ! મારાં અશ્રુઓનાં જળથી તમારાં સર્વ પ્રથમનાં પાપો ધોવાઈ જાય.

પ્રવેશ ૬ દ્વેષ

સ્થળ—પહાડની પાસેનું મશાણ.

સમય—રાત્રી.

[પર્વતના શિખર ઉપર બેઠી બેઠી અમ્મા તપશ્ચર્યા કરે છે. આગળ ભૂતગણ ગાય છે.]

ભૂતનાથ ભવ ભીષણ ભોળા વિભૂતિ ભૂષણ ત્રિશૂળધારી,
ભૂજંગ ભૈરવ વિષાણ ભૂષણ ઇશાન શંકર સ્મશાનચારી;
વામદેવ શિતિકંઠ ઉમાપતિ ધૂર્જટિ પશુપતિ રૂદ્ર પિનાકી,
મહાદેવ મૃડ શંભુ વૃષધ્વજ વ્યોમકેશ ત્ર્યંબક ત્રિપુરારી;
સ્થાણું કદર્પી શિવ પરમેશ્વર મૃત્યુન્મય ગંગાધર સ્મરહર.
પંચવકતૃ હર શશાંક શેખર કૃત્તિવાસ કૈલાસવિહારી.

(ધીરે ધીરે સવાર પડે છે અને ભૂતો અદૃશ થઈ જાય છે.)

મહા—(અંખાને) તું કોણ છે ? શા માટે પર્વતના શિખર ઉપર તપ કરે છે ?

અંબા—(આંખો ખોલીને) કાણ છે ?

મહાં—હું મહાદેવ છું.

અંબાં—(ઉઠીને) મહાદેવ ! (પર્વતના શિખરથી નીચે ઉતરે છે.)

અંબા—કાશી રાજની કન્યા અંબા ચરણોમાં પ્રણામ કરે છે.

મહાં—કુમારી ! તું શા માટે આ કઠોર તપ કરી રહી છે ? ખાતું પીવું-સુવું છોડી દઇને પોતાના કુસુમ સમાન કામળ શરીરને શા માટે કષ્ટ આપે છે ? તને શું બેધએ છીએ ?

અંબા—મને લોભનું મૃત્યુ બેધએ છીએ અને તે પણ મારા હાથે જ. મારે એટલી જ ઇચ્છા છે.

મહાં—એ વળી વર કેવો ? હે નારી ! તું કેવળ પતિહિંસાને માટે આ યૌવનપ્રસાવિત સુન્દર શ્રેષ્ઠ શરીરને કષ્ટ આપી રહી છે ? રાજકુમારી ! આ વાત શું તારા જીવી રમણીને શોભે છે ?

અંબા—કેમ ન શોભે ? મહેશ્વર, શું પુરૂષો એમ સમજે છે કે સ્ત્રીઓ કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા સીવાય મસ્તક નીચું નમાવીને તેમના બધાં અવિચારી કૃત્યો અને અત્યાચારોને સહન કરશે ? તેમની મમતાહીન કઠિન ઝેરી તલવારની આગળ સ્ત્રીઓ શું પોતાની ગરદન નમાવી દેશે ? મર્મચ્છેદી વ્યવહારના ખદલામાં તેમના ઉપર સ્નિગ્ધ સ્નેહ ધારાની વર્ષા વર્ષાવશે ?

મહાં—સ્ત્રીનું એજ કામ છે-એજ કર્તવ્ય છે.

અંબા—અને પુરૂષનું કામ એ છે કે નિત્ય અત્યાચાર કરવો-અનેક રીતિઓથી સ્ત્રીઓને સતાવવી ?-ના ના, એ વાતનો સ્વીકાર હું નથી કરી શકતી કે કેવળ હલાલ કરવું તે પુરૂષનો ધર્મ છે અને માત્ર શિર નમાવી બધું સહન કરી લેવું એ સ્ત્રીઓનો ધર્મ છે.

મહાં—એજ રમણીનું કર્તવ્ય છે. સ્ત્રીજાતિમાં સહનશીલતા એ એક પ્રધાન ગુણ છે. આ જગતમાં સ્ત્રી સર્વદા સ્નેહવતી પ્રેમમયી અને સેવાપરાયણ છે. પુખ્તોમાં કમળની જેમ સરોવરના સુવિમળ જળમાં કેવળ પ્રદુદ્ધિલત અને વિકસિત રહીને શોભા સૌંદર્યને ફેલાવે છે.-એ નારીનો ધર્મ છે. રમણી કદાચ રમણીના ધર્મને છોડી દે તો પૃથ્વી ઉપરથી ગૌરવ-ગરિમા નષ્ટ થઇ જાય.

અમ્મા—નહ થઈ જાય તો ભલે. મહાદેવ, એથી મારી શી હાનિ થવાની છે ? મારે શું ? પ્રહારીની રક્ષાનો ભાર મેં લીધેલો નથી. જોણે સૃષ્ટિની રચના કરી છે તેજ ભલે એની ચિન્તા કરે.

મહાં—પુત્રી સાંભળ—

અમ્મા—સાંભળવાનો સમય જ નથી. બીજમને મારવો એજ મારી પ્રતિજ્ઞા છે. એનાથી આપ મને એક તલભાર પણ ડગાવી શકશો નહીં. વરદાન આપો કે નહીં આપો. હું તો ખદલાની ધર્રછા રાખું છું.—પ્રતિહિંસા ! બોલો—આપો છો કે નહીં ?

મહાં—ન આપું તો ?

અમ્મા—ફરીથી અહીં જ આસન જમાવીને તપ કરીશ શંકર ! આ વર નહીં આપો ? તમારે આપવો જ પડશે ? તમે શું નિયમને અધીન નથી ? વિશ્વનાથ ! તમે શું સ્વેચ્છાચારી છો ? તમારે એ આપવો જ પડશે. મેં એવું સાંભળ્યું છે કે તન મનથી કરેલી સાધના કદી પણ નિષ્ફળ થતી નથી.—પ્રભો ! આ સ્થળે પાપ પુણ્યમાં કાંઈ ભેદ નથી, એકાન્ત સાધનાનું ફળ અવશ્ય થવુંજ જોઈએ.—આ જન્મમાં કે બીજા જન્મમાં એક દિવસે તે સાધના ફળીભૂત થશે જ. કોઈની તપશ્ચર્યા કદી નિષ્ફળ થતી નથી. બોલો, આ વર આપશો કે નહીં ?

મહાં—આ વરદાન હું આપી શકતો નથી. નારી—બીજે કોઈ વર માંગી લે. દેવવ્રતનું મૃત્યુ એની ધર્રછાને અધીન છે. એના વિના તેની ધર્રછાનો સંહાર કરવો અસંભવિત છે.

અમ્મા—એ દેવવ્રત મારી સાધનાના બળથી જ અને નહીં કે કેવળ ધર્રછાથી જ, હાથ જોડીને ઘુંટણીએ પડી પોતાના મૃત્યુની પ્રાર્થના કરશે—મહાદેવ ! માટે હું માત્ર બકવાદ કરવા ધર્રછતી નથી પણ બીજમનું મૃત્યુ જ ધર્રછું છું અને તે પણ આ કોમળ કુસુમ સરખા હોયોથી; કહો હવે આપશો કે નહીં ?

[થોડે દૂર સંન્યાસીના વેશમાં બીજમનો પ્રવેશ.]

મહાં—બીજે કોઈ વર માંગ.

અમ્મા—ના, હું બીજે કોઈ વર ધર્રછતી નથી.

મહાં—અતુલ સંપત્તિ માંગી લે !

અમ્મા—મને તેની ધર્રછા નથી.

મહાં—અનન્ત યૌવન ?

અમ્મા—હું બીજું કંઈ ઇચ્છતી નથી. એજ એક વાર મને બેઠાએ છે.
આપશો કે નહીં ?

મહાં—તું વિચિત્ર સ્ત્રી છે !

અમ્મા—હું વિચિત્ર સ્ત્રી જ છું !

મહાં—વિચિત્ર પ્રતિહિંસા છે.

અમ્મા—બહુ જ વિચિત્ર છે.—ભૂતનાથ આ વર આપશો કે નહીં—હો
બોલી હો. ન આપો તો ચાલ્યા જાઓ. હું ફરીથી તપનો
આરંભ કરું. મહાદેવ, મૃત્યુજ્ય ! હવે બોલી હો આ વર
આપશો કે નહીં ?

મહાં—તથાસ્તુ—પરન્તુ આ જન્મમાં નહીં. બીજા જન્મમાં. રમણી, તું
ફરીથી આ પૃથ્વી ઉપર દુપદ રાજની કન્યા થઇને જન્મીશ.
પરન્તુ તારે આ પ્રતિહિંસા—પ્રવૃત્તિના કારણથી સ્ત્રીલાવ ત્યજી
દેવો પડશે. બીજા જન્મમાં તું અડધી સ્ત્રી અને અડધી પુરુષ
બનીશ.—પુરુષની હત્યા કરનારી કોઇ (સમ્પૂર્ણ) સ્ત્રી થાય—
એવો પૈશાચિક વર હું આપી શકતો નથી. તેથી આવો વર
આપું છું.

અમ્મા—દાસી કૃતાર્થ થઇ. પ્રણામ કરું છું. (પ્રણામ કરે છે.)

મહાં—વિચિત્ર સ્ત્રી છે ! (અંતઃક્રોધ થાય છે.)

અમ્મા—હવે સર્વે જગત્ સ્ત્રીની પ્રતિહિંસાના પ્રતાપનો ભલે જુએ ?
રમણીની પ્રતિહિંસાને દેવગણો જુએ ! રમણીની પ્રતિહિંસા
મૃત્યુ પછી પણ જતી નથી ! હવે રમણીને કોઇ ‘ અબળા ’
કહેશે નહીં; હવે કોઇ સ્ત્રીની ક્રોધથી લાલ થયેલી આંખોનું
હાસ્ત કરશે નહીં. હવે પુરુષ નિશંક થઇને સ્ત્રીઓને લાત
મારશે નહીં. નારીના રૂદનથી તેના આંસુનું દરેક બૂંદ આગની
ગિનગારીની તરેહ પ્રજ્વલી ઉઠશે. સ્ત્રીઓના દીર્ઘ નિશ્વાસ
પુરુષના કાનોમાં સર્પના ડુંકારના જેવા જણાશે. સ્ત્રીનો
આર્તનાદ પુરુષને મૃત્યુનો સાપ દેશે.—અરે લીબ જો; સંસાર
બેઠા છે, આ નારીની પિશાચિ મૂર્તિને બેઠા છે ! સ્ત્રીના હૃદ-
યથી ભક્તિ, સ્નેહ, ક્રોધ, વૃણા આદિ સર્વે મટી જાય—માત્ર
પ્રતિહિંસા જ રહેશે—પ્રતિહિંસા ! પ્રતિહિંસા !

(પ્રસ્થાન)

ભીષ્મ—રાજકુમારી, હું સમજી ગયો; આ ભૈરવી મૂર્તિ ધારણ કરવાનું કારણ હું સમજી ગયો.—હાય, બે હું તન અને મનથી ગળી જઈને કશ્ણનો એક સાગર ખની શકતો હોત, તો તેના જળથી આ તારા જવલનને શાન્ત પાડી દેત.—વિશ્વપતિ ! મને એ વર આપો કે મારા રક્તથી આ રમણી વૃક્ષ થાય અને હું હસતો હસતો રક્તદાન આપી શકું.

(પડદો પડે છે.)

અંક ૫ મો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ—કૌરવોની સભા.

સમય—પ્રાતઃકાળ.

(દુર્યોધન, દુઃશાસન, દ્રોણ, ભીષ્મ આદિ બેઠેલા છે. સામે શ્રીકૃષ્ણ ઉભા છે.)

કૃષ્ણ—મહારાજ દુર્યોધન ! ધૃતરાષ્ટ્ર મહર્ષિ મહારાજ વિચિત્રવીર્યના મોટા પુત્ર હતા અને પાણ્ડુ નાના હતા. ધૃતરાષ્ટ્ર જન્માન્ધ હતા તેથી તેમને રાજ્ય ન મળ્યું; પણ પાણ્ડુને મળ્યું. તમે એક સો એક ભાઈ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર છો, એ કારણથી તમે રાજના પુત્ર નહીં પણ પૌત્ર છો. પરન્તુ યુધિષ્ઠિર આદિ પાંચે ભાઈઓ પાંડુના પુત્રો હોવાથી રાજપુત્રો છે. આ રાજ્ય એજ લોકોનું છે. આ રાજ્યમાં તેમનો ઓછામાં ઓછો અડધો હિસ્સો તો છે જ—તેનાથી તેમને કાંઈપણ વંચિત કરી શકે તેમ નથી.

દુઃશાસન—પરન્તુ તેમનો હિસ્સો—એટલે સુધી કે યુધિષ્ઠિર રાજપુત્ર થઈને પાસાની રમતમાં સ્ત્રી પણ હારી ગયા છે. અમે તેમના ઉપર દયા કરીને તેમને તેમની સ્ત્રી ફરી સોંપી છે.

કૃષ્ણ—એ જુગાર રમવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત એ લોકો ખરાબર કરી ચુક્યા છે. રાજપુત્ર હોવા છતાં ખારવર્ષ સુધી વનવાસી રહ્યા, એક વર્ષ

ગુપ્ત રહીને બીજાઓની નોકરી પણ તેમણે કરી. હવે એ પાંચ ભાઈઓને માટે માત્ર પાંચ ગામ માંગે છે.

દુર્યોધન—એ લોકોને એ રાજ્યની ઇચ્છા હોય તો ભલે યુદ્ધ કરી લે. તેઓમાંથી કોઈએ તો ભરી સલામાં બહુ જ ધમકી આપીને કહ્યું હતું કે તે પોતાની ગદાની ચોટથી મને ચૂર્ણ કરી નાંખશે અને દુઃશાસનનું ખૂન પીશે.

દુઃશાસન—મોટા ભાઈ એ વાત કાઢવાની શી જરૂર છે ? અમે એ રાજ્ય પાછું આપવાના નથી. રાજ્ય અમારું છે અને તે અમે આપીશું નહીં. સીધી સીધી વાત છે.

કૃષ્ણ—પરન્તુ યુધિષ્ઠિર તો અરધું રાજ્ય પણ નથી માંગતા.

દુઃશાસન—અમે તો ચોથો ભાગે નહીં આપીએ.

કૃષ્ણ—એમને ચોથાઈ પણ બેઠતી નથી. માત્ર પાંચ ગામોની જરૂર છે.

દુઃશાસન—અમે એકે આપીશું નહીં.

દુર્યોધન—યુદ્ધ કરીને લે. કોઈમ ઘણા જ—

દુઃશાસન—મોટા ભાઈ, તમે તો પાછો એની એ—તમે કોમનું નામ જ શા માટે લો છો ?—નહીં આપીએ—સીધી વાત છે.

કૃષ્ણ—શકુનિ ! તમે દુર્યોધનના કાન ભરી રહ્યા છો ? આ ધડ્યંત્રનું મૂળ તમેજ છો.

શકુનિ—(આશ્ચર્યનો ભાવ બતાવીને) હું !

કૃષ્ણ—મહારાજ દુર્યોધન ! હું તમને ઉદાર થવા માટે કહેતો નથી, દાતા બનવા માટે સલાહ નથી આપતો કે દેવતા થઈ જવાની સૂચના આપતો નથી. તમે આ હસ્તિનાપુરના રાજા—ભારતના સમ્રાટ છો અને રાજાનું કર્તવ્ય છે કે ન્યાય કરવો—હવે ન્યાય કરો. એ તમારા ભાઈ છે. વળી તે બળવાન છે; વિરહટના નગરના યુદ્ધમાં તેનો નિર્ણય થઈ ગયો છે. વળી એ ક્ષમાશીળ પણ છે; દ્વૈત વનમાં ગન્ધર્વવાળા ઝઘડામાં તમને તેનું પ્રમાણ મળી ચુક્યું છે. તે સીધા અને સરળ માણસો છે, અને એનું પ્રમાણ એ છે કે તે પોતાનું સઘળું રાજ્ય છોડીને માત્ર પાંચ ગામ તમારી પાસેથી માંગે છે. એવા ભાઈઓથી બંધાડીને તેમને કુદ્ધ ન કરો. એવા ભાઈઓને શત્રુ ન બનાવો. નહીં તો યાદ રાખજો કે સર્વેનો નાશ થઈ જશે !

દ્રાણ—વાસુદેવનું હવે જાઓ ! આપનું સમજાવવું અહીં સફળ થશે નહીં. આ તો ક્ષારવાળી મરૂભૂમિ છે. વર્ષાદનું પાણી અહીં રહેવાનું નથી.

કૃષ્ણ—શકુનિ ! જે પાપ કરવાનું હતું તે તમે કરી ચુક્યા. હવે તેમાં વધારો ન કરો. પાપની માત્રા પૂર્ણ થઇ ચુકી છે. હવે ધર્મથી તે સહન થશે નહીં. જુઓ, તમે ધારો અને ખીજ ચેષ્ટા કરો તો આ યુદ્ધ રોકી શકાય તેમ છે.

શકુનિ—(આશ્ચર્યથી) હું ?

કૃષ્ણ—હા, તમે ! તમે એના મામા છો. વળી મંત્રી છો. તેમજ અભિ-
માનની મદિરા પીવરાવી દુર્યોધનને મદાંધ બનાવી દીધો છે. તમે આ રાજમહેલના પાપના પથ્થરોથી મળી ગયા છો. તમે ન જાણે—કેવાએ મંત્રના બળથી—આ લોકોના—અને ખાસ કરીને આ અખોધ યુવક (દુર્યોધન) ના મન ઉપર પોતાની છાપ જમાવી બેઠા છો.

શકુનિ—(આશ્ચર્યથી) હું ! ના વાસુદેવ. આ મામલાના મધ્યમાં હું નથી.

કૃષ્ણ—તો હમણાં જ તમે દુર્યોધનના કાનમાં શું કહી રહ્યા હતા ?

શકુનિ—(આશ્ચર્યથી) હું !—એવું પુછતો હતો કે એવી ઘડી આવી છે કે—આ સમયે—એ—એ—એ—આજે એ—ખીચડી પકાવવામાં આવે તો કેવું !

કૃષ્ણ—એ તો જે ખીચડી પકાવવાની હતી તે તો તમે પકાવી ગયા છે—ખૂબ ખીચડી પકાવી છે.

શકુનિ—અને જરા—

કૃષ્ણ—હા હું જાણું છું કે તમે બ જ સારી રીતે સમજો છો. તમે અતિક્રાંતિપુણુ છો અને ઘણા બુદ્ધિમાન છો. મને એવા ભરોસો નહોતો કે તમે પોતે જ એમ નહીં સમજતા હો કે આથી તમે રાજ્યમાં અનર્થ અને સર્વનાશને આમંત્રણ આપો છો.

શકુનિ—શ્રીકૃષ્ણ ! કાંઈ જ કરતો નથી ! જે કાંઈ કરે છે તે ભ્રાજ્ય-

જ કરે છે ! નહીં તો ધર્મરાજ-યુધિષ્ઠિર વનમાં જાય અને
અને તેની જગ્યાએ મહારાજ દુર્યોધન—

દુર્યોધન—મામા, શું કહો છો ?

શકુનિ—અને દુર્યોધન—ભીષ્મ, વિદુર, દ્રોણ, કૃપ આદિ સારાસારા પુર-
ધાને મુકીને શકુનિને પોતાનો મંત્રી બનાવે ?

દુર્યોધન—આ શું બોલી રહ્યા છો, મામા ?

શકુનિ—ભાગ્યના લેખને કોઈ મટાડી શકશે નહીં. ભાગ્યમાં જે લખ્યું.

હશે કે ભીષ્મ દુઃશાસનનું રૂધિર પીશે તો તે અવશ્ય પીશેજ—
દુઃશાસન—એ કેવી રીતે પીશે ?

શકુનિ—અને ભાગ્યમાં જે લખ્યું હશે કે ભીષ્મસેન પોતાની ગદાથી
દુર્યોધનની જંઘા તોડશે તો તે અવશ્ય તોડશે.

દુર્યોધન—મામા, આ શું બોલી રહ્યા છો ?

શકુનિ—અરે ભાઈ, મામા મામા શું કરી રહ્યો છે ? તારો મામો તારો
જ છે. કોઈ છીનવી લેતું નથી. તકદીરના લેખને કોઈ મટાડી
શકતું નથી. તારો મામો તો મામો જ છે, તારો—

કૃષ્ણ—ત્યારે શું પાંડવોની પાસે આ સમાચાર જ લઈ જવા પડશે ?

દુર્યોધન—હા. તેમને કહેજે કે દુર્યોધન પાંડવોને યુદ્ધ કયાં વિના
સોંપની અણી જોડલી જમીન પણ આપશે નહીં.

કૃષ્ણ—ખુદ સારી વાત છે ! ત્યારે હું જઈ છું.

શકુનિ—એમ કેમ ! અમે લોકો આપને બોલાવી લાગ્યા છીએ—આજ
ઉત્સવની તૈયારી આપના બેવામાં આવે છે તે બધું આપનેજ
માટે છે. આપના બેવામાં આવે છે ને ?

કૃષ્ણ—હા, બેઠતો રહ્યો છું. ખુદ જ મોટી તૈયારી છે. પરંતુ તેમાં
ભક્તિની અપેક્ષાએ કાર્તન ખુદ થાય છે.

દુર્યોધન—એ કેવી રીતે ?

કૃષ્ણ—(શકુનિને) મામા, આ લોકો કાંઈ સમજી શક્યા નહીં. સમજ્યા
હું અને તમે—વાર મહારાજ, હવે હું જઈ છું.

શકુનિ—જતાં પહેલાં થોડું જળપાન તો કરો—થોડો સત્કાર તો
ત્રહણ કરો.

કૃષ્ણ—જરૂર સી છે ? વાતચીતથીજ હું તૃપ્ત થઈ ગયો છું. હવે વધુ
જરૂર નથી.

(જવા પડે છે.)

દુર્યોધન—(દુઃશાસનને) પકડી લે.

કૃષ્ણ—મને પકડશે ? અરે જો હું પકડાઉં નહીં તો મને શું કોઈ પકડી શકે તેમ છે ?—મામા, હવે તો ડાહ્યા ડાહ્યા વચ્ચેના વિરોધ છે.

દુર્યોધન—જાઓ, પકડો, આગળ જાઓ.

(દુઃશાસન, કર્ણુ આદિ વીર કૃષ્ણને પકડવા માટે આગળ જાય છે. વિશ્વંસર મૂર્તિ ધારણ કરીને કૃષ્ણ જોરથી ખડખડાટ હસે છે અને પછી એ લોકોની સામે સ્થિર દષ્ટિ કરીને વ્યંગ-પૂર્ણ વિનયથી શિર નમાવી લે છે.)

કૃષ્ણ—તો હવે જાઉં છું, મહારાજ ! (અન્તર્દ્ધાન થઈ જાય છે.)

દુર્યોધન—કોઈએ ન પકડી

દુઃશાસન—ના, તેના નેત્રોમાં કોણ જાણે કેવુંય અદ્ભુત દશ્ય મેં જોયું. મને એમ લાગ્યું કે તેમાં એકી સાથે સૃષ્ટિ-સ્થિતિ-પ્રલય સઘળું છે. હું તો સ્તાંભિત થઈ ગયો.

દુર્યોધન—અને તમે લોકો ?

કર્ણુ—મને પણ એમજ જણાયું.

દુર્યોધન—કેવું ?

કર્ણુ—એનું વર્ણન હું કરી શકતો નથી. એકી સાથે જય, ઉદ્ધાસ, દુઃખ, કંઈણા, સ્નેહ-અધુન્ય એ દષ્ટિમાં હતું. તે સમયે મને કેમ જણાયું તે હું ખરાબર કરીને સમજાવી શકતો નથી.

દુર્યોધન—તમેજ એકલા છો એમ નથી. આવા લોકોને લઈને હું પાંડવોની સાથે લડવા ઇચ્છું છું !

શકુનિ—ભાગ્યની વાત !

દુર્યોધન—કૃષ્ણ ક્યાં ગયો ?

કૃપા—પાંડવોના તંબુમાં.

દુર્યોધન—ત્યારે એ શું પાંડવોના પક્ષમાં છે ?

કૃપા—હા, મહારાજ.

દુર્યોધન—પરન્તુ આપે કહ્યું હતું ને મામા, આ યુદ્ધમાં કૃષ્ણ આપણી તરફ જ રહેશે !

શકુનિ—ભાઈ મારો ! એમાં જરાય ભૂલ ન સમજવી. મેં તો ખરાબર હિસાબ ગણીને એમ કહ્યું છે.

દુઃશાસન—સો હિસાબ ગણી બેયો છે ?

શકુનિ—એવો કે આ યુદ્ધમાં તમને લોકોને કૃષ્ણપ્રાપ્તિ થશે, મારા હિસાબમાં કાંઈ ભૂલ હોય ખરી ? જ્યાં સુધી તમારા લોકોને કૃષ્ણપ્રાપ્તિ નહીં થાય ત્યાં સુધી હું તમારી સોખત છોડવાનો નહીં. જહ જઈને તેની તૈયારી કરે.—હિસાબમાં ફેર નહીં પડી શકે.

દુઃશાસન—મોટાભાઈ, કાંઈપણ ભય નથી. કૃષ્ણે પોતાની દશ કરોડની નારાયણી સેના આપણને આપી છે અને તેણે તો પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે હું પોતે આ યુદ્ધમાં શસ્ત્રનું ગ્રહણ નહીં કરે. એકલો નિશસ્ત્ર પાંડવોના પક્ષમાં રહીને તે શું કરશે?

[ગાંધારીનો પ્રવેશ.]

ગાંધારી—દુર્યોધન ! (દુર્યોધન સિંહાસનથી ઉતરી પડે છે. તેમજ બીજાઓ પણ પોતપોતાના આસનથી ઉઠીને ઉભા થાય છે.)

દુર્યોધન—કૌરવ-જનની રાજસભામાં કેમ આવી છે ?

ગાંધારી—પાંડવો સાથે સલાહ કરવાનું અસંભવ છે ?

દુર્યોધન—હા અસંભવ છે.

ગાંધારી—તો બેટા ! રાજ્ય યુધિષ્ઠિરને સોંપી દે.

દુર્યોધન—એમ કેમ બને !

ગાંધારી—રાજ્ય યુધિષ્ઠિરનું જ છે.

દુર્યોધન—એ કેવી રીતે !

ગાંધારી—દુર્યોધન ! હું તારી માતા છું. હું આજ્ઞા આપું છું—કે રાજ્ય પાછું આપી દે—સોંપી દે.

દુર્યોધન—પરન્તુ મારા પિતા—

ગાંધારી—તારા પિતા વૃદ્ધ અને અન્ધ છે,—એક તો બંને આંખોએ અન્ધ છે—અને પુત્ર સ્નેહથી વળી વિશેષ અન્ધ છે !—એમની સમ્મતિ ?—હુંજ આપું છું. હું માતા છું અને આજ્ઞા આપું છું—યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય પાછું આપ.

દુર્યોધન—પરન્તુ પિતા—સદાય પિતાજ છે.

ગાંધારી—અને માતા સદાય માતાજ છે ? અરે છોકરા, તને કેાણે નવ મહીના પેટ રાખ્યો છે ! કેાણે દુધ પીવરાવી પાળ્યો છે કેાણે

દાસીની પેઠે નિત્ય તારી એવા કરી છે !—પિતાએ કે માતાએ ?—

... અરે આ વિધાતા !—આવો પુત્ર !—જન્મ એક અન્ધ બિંદુક બીજમાં મળેલા પૈશ્યને હાથ લાંબાવીને શોધે છે તેમજ ગર્ભની વેદના ભોગવ્યા બાદ તેથી મૂર્ચ્છિત થયેલી બાળકની માતા મૂરછાં દૂર થયા પછી પોતાના સન્તાનનેજ બોળે છે. પ્રસુતિની વેદના પુત્રના મુખના દર્શનસુખમાં ફેરવાઈ જાય છે. એ પુત્ર તે કેવળ માતાના સ્નેહથી પળાય છે અને મોટો થાય છે. પુત્ર મોટો થયા પછી પણ તે સમજે છે કે માતાના જીવું તેનું કોઈ નથી ! જનનીના અનુરોધ જેવી કોઈ વસ્તુજ નથી. અરે દુર્બળ બિંદુકના જેવી તેની અવસ્થા થાય છે. અરે આ મૂઠ ! અબોધ ! માતા જે આ ભિક્ષા માંગી રહી છે તે માત્ર તારેજ લીધે—પોતાને લીધે નહીં—પુત્ર ! યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય પાધું આપી દે !

દુર્યોધન—કદી પણ નહીં ! માતા એ કદીય ખનશે નહીં !

ગાન્ધારી—અરે હિંદુત અને નાદાન છોકરા, આજે મદાન્ધ થઈને માતાની આજ્ઞાનો અનાદર ન કર, તારું સર્વ નાશ થવા બેઠું છે !

શકુનિ—પાંડવોનો દૂત કૃષ્ણ અન્તિમ ઉત્તર લઈને આલ્યો ગયો છે ! ખડેન, સલાહની તરફ જવાનો ઉપાય નથી !

ગાન્ધારી—ઉપાય છે મૂઠ ! ધર્મનો માર્ગ હંમેશાં ખુલ્લો રહે છે. રાજ્ય પાધું આપી દે.

દુર્યોધન—એ મારાથી ખની શકશે નહીં, માતા !

ગાન્ધારી—તો પછી પુત્ર રહે કે ન રહે—ધર્મનો જય થાઓ ! (પ્રસ્થાન)

દુર્યો—આ શું થયું !

દુઃશાં—એ તો વિજળી ચમકી છે !

દુર્યો—મહેલની ઉપર !

[દુર્યોધન, ભીષ્મ અને દ્રોણના સિવાય બધા ગભરાઈને જતા રહે છે.]

ભીષ્મ—દુર્યોધન ! તારો રહેરો પીળો કેમ પડી ગયો ! કેમ ? આમ કમ્પે છે. આ ઘટના ખનવાનો હજી પણ તને સંદેહ છે ?

દુર્યો—પિતામહ ! શું કહો છો ? યુદ્ધમાં અવશ્ય મારો જયજ થશે.

જની તરફ ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, અંગરાજ કર્ણ આદિ છે—

ભીષ્મ—પાંડવોના પક્ષમાં સ્વયં જનાઈ ન છે.

દુર્યો—કોરવોના પક્ષમાં દશ કરોડ નારાયણી સેના છે.

ભીષ્મ—પણ પાંડવોના પક્ષમાં કૃષ્ણ છે.

દુર્યો—આ કેાઈ અક્ષૌહિ સેના—

ભીષ્મ—એક તરફ અનેક અક્ષૌહિ સેનાઓ છે અને એક તરફ ધર્મ છે. અને બધાય ધર્મોનું મૂળ જનાર્દન હરિ છે—

યતો ધર્મ સ્તતઃ કૃષ્ણો યતઃ કૃષ્ણસ્તતો જયઃ

જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં કૃષ્ણ છે, અને જ્યાં કૃષ્ણ છે ત્યાં વિજય છે:

(પ્રસ્થાન..)

દુર્યો—આ કેવા ઘોર અન્ધકાર છે! આ કેવી કાળી ઘટા અનન્ત આકાશમાં છાંય રહી છે. આ મૂશળધાર પાણી વર્ષો રહ્યું છે! —જય! પરાજય!—એ પણ વીરોનો ખેલ છે—એમાં જીવનની બાબત રહેલી છે.—ના ના,—પ્રાણ આપું પરન્તુ માન ન આપું. કેણુ? આ! ગુરૂ દ્રોણાચાર્ય છે!—આએ એકાદશે હું જોઈ રહ્યા છો?

દ્રોણ—જેહુ છું કે મારી સામે સ્નાન કરવાને માટે એક મોટી રક્તની નદી વહન કરી રહી છે અને તેમાં સ્નાન કરીને પાંડવો બહાર નીકળી રહ્યા છે!

દુર્યો—કેમ ગુરૂદેવ!

દ્રોણ—મહાત્મા ભીષ્મનું વચન તમે સાંભળ્યું કે કૌરવ! “ જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં કૃષ્ણ છે, જ્યાં કૃષ્ણ છે ત્યાં વિજય છે. ”—ભીષ્મનું કથન મિથ્યા થઈ શકશે નહીં.

દુર્યો—તો પછી પિતામહ કૌરવોના પક્ષમાં કેમ રહ્યા છે?

દ્રોણ—ભીષ્મને હું ઓળખી શકતો નથી! પરન્તુ એટલું નિશ્ચય માનવું કે ભીષ્મનું કથન કદી પણ નિષ્ફળ થતું નથી.

દુર્યો—જેમ જેમ આગળ વધું છું તેમ તેમ અન્ધકાર વધતો જાય છે.—કોણુ—મામા!

(શકુનિનો પ્રવેશ.)

શકુનિ—હા, હું છું.

દુર્યો—સભામાં ફરીથી કેમ આવ્યા છો મામા?

શકુનિ—મહારાજ! મેં ભવિષ્ય જોયું છે—

દુર્યો—કોનું?

શકુનિ—આ યુદ્ધનું. આ સમરમાં જય તો નક્કીજ છે—પછી તે ગમે તે પક્ષનો થાય. પરન્તુ તારી પ્રતિજ્ઞા જે એવી છે કે “ત્રાણ આપીશ પણ રાજ્યનો થોડો પણ હિસ્સો આપીશ નહીં” એ તો કાયમ રહેશે એ મેં નિશ્ચયપૂર્વક જાણી લીધું છે.

દુર્યો—કાણે કશું મામા ?

શકુનિ—મેઘની કાળી ચાદર ઉપર વિજળીના અક્ષરોથી એ મારા જોવામાં આવ્યું છે.

દુર્યો—જેયું છે ?

શકુનિ—જેયું છે ! કંઈ ભય નથી.

દુર્યો—આ તો અચાનક હવા ઉલટી ચાલવા લાગી. (પ્રસ્થાન)

શકુનિ—અરે મૂર્ખ ! તું કાંઈ સમજતો નથી ! આ યુદ્ધમાં કૌરવ-કુળ નષ્ટ થઇ જશે—તેમાં મને શો લાભ છે ? ખીજે કોઇ જ નહીં—માત્ર આ સાધારણ—અત્યંત સાધારણ સન્તોષની વાત છે—મારો સ્વભાવજ એવો છે કે જેના ઘરમાં રહું છું, જેનું ખાઉ છું પીઉ છું તેનો સર્વનાશ કરું છું. (પ્રસ્થાન)

પ્રવેશ ૨ જો

સ્થળ—હસ્તિનાપુરનો રાજમહેલ અન્તઃપુર

સમય—સન્ધ્યાકાળ.

અંખિ—તારા બધા વાળ તો પાકી ગયા છે !

અંખાલિ—તે પાકી જવા દેને. મન તો કાંઈ પાક્યું નથી.—એ તો એવું ને એવું જ છે.

અંખિ—એ વાત તો સાચી છે, બહેન આપણી દષ્ટિમાં તો પૃથ્વી એવી ને એવી જ છે.—જીવન હજી સુધી એક મધુમય મધુર સ્વપ્ન છે.

અંખાલિ—એ એટલું તો મધુર છે કે વૈધન્ય પણ તે સ્વપ્નને મટાડી શક્યું નહીં—મૃત્યુએ પણ પ્રાણભયથી તે સ્વપ્નને મટાડી દેવાની ઇચ્છા કરી નહીં !

અંખિ—અને સાસુજી—એ કે બહારથી ચૈાદ વરસની ખાલિકા અનેલી જણાય છે—પરન્તુ અંદરથી વૃદ્ધા થઇ ગઇ છે.

અંબાલિ—મનમાં ને મનમાં કોણ જાણે શો વિચાર કરે છે અને પોતે ને પોતે કોણ જાણે શું ખડખડ કરે છે.

અંબિ—એ—એ તો બીજું કંઈ નહીં, ભીષ્મનો મન જાણ્યા કરે છે.
[સત્યવતીનો પ્રવેશ.]

સત્ય—અંબિકા !

અંબિ—(આગળ આવીને) શું છે મા !

સત્ય—તમે બન્ને જણીએ અહીંઆ છે ?

અંબાલિ—હા, મા, અમે અહીંઆ છીએ.

સત્ય—બન્ને જણીએ અહીંઆ શું કરો છો ?

અંબિ—અહીં રમીએ છીએ.

અંબાલિ—અને તમે રાતદિવસ ઉઘાસ રહીને શો વિચાર કરો છો ?

સત્ય—શું વિચાર કરે છું ?—તમે વિચાર નથી કરતી ?

અંબાલિ—ક્યાં ! કંઈ જણાતું નથી.—મેટી ખડેન, તને જણાય છે કે ?

અંબિ—ના, કંઈ નહીં.—મા, અમે શામાટે ચિન્તા કરીએ ?

સત્ય—ચિન્તા કેમ કરીએ ?—કૌરવો અને પાંડવોમાં મહાયુદ્ધ જમ્યું છે. તમારાં એકનાં છોકરાં બીજાનાં છોકરાં સાથે લડી રહ્યાં છે—અને તેમાં તમને કંઈ ચિન્તા જવું જણાતું નથી ?

અંબિ—એમાં શું ? અંબાલિકા, તને એમાં કંઈ ચિન્તા કરવા જવું જણાય છે ?

અંબાલિ—મને તો એમાં કંઈ સમજતું નથી.

સત્ય—તમે બન્ને જણીએ પોતે પોતાના મનમાં પોત પોતાના છોકરાઓની જીત થાય એવી ઇચ્છા કરતી નથી ?

અંબિકા અને અંબાલિકા—અમને તો એવું કંઈ પણ યાદ આવતું નથી.

સત્ય—વારૂ હવે તો તમારી સમજમાં આવી ગયું ને કે તમારા પૌત્રોમાં ભયંકર યુદ્ધ થઈ રહ્યું છે.

બન્ને—હા, સમજમાં આવ્યું.

સત્ય—આ યુદ્ધમાં તમે કયા પક્ષની જીત થાય એમ ઇચ્છો છો ?

બન્ને—બન્ને પક્ષની.

સત્ય—અરે ખતી જાણે; બન્ને પક્ષની જીત તે થઈ શકે ખરી ?

અંબિ—કેમ ન થાય ?

અંબાલિ—સમજાવો.

સત્ય—આ યુદ્ધમાં કાં તો પાંડવોનો નિર્વાશ જશે અથવા તો કૌર-
વોનો. તમને એ ખદલ કાંઈ ચિન્તા થતી નથી ?

અર્જુન—ક્યાં ! તને કાંઈ થાય છે. ખહેન ?

અર્જુન—જરાય નહીં !

અર્જુન—જે થવાનું છે તે થશે.—કેમ ખહેન !

અર્જુન—શોક કરીને કે ચિન્તા કરીને શું થશે ?—કેમ ખહેન ?

સત્ય—ખન્ને કુળો નિર્મૂળ થઈ જશે.

અર્જુન—એમ પણ થઈ શકે ખરું—કેમ, ખહેન ?

અર્જુન—કેમ થાય ?

સત્ય—અને મૃત્યુનાં સહચારી કૃષ્ણવર્ણ પ્રેતા પોતાના લાંબા પગોથી
આ રણભૂમિના દુર્ગન્ધ-દુષિત વાયુમાં વિચરશે.

અર્જુન—કાંઈ સમજાયું નહીં—ખહેન, તું કાંઈ સમજ ?

અર્જુન—કાંઈ નહીં ! આ તો સંસ્કૃત ખલુ જ કઠિન છે.

સત્ય—પરંતુ તમે ખન્ને જાણીએ પોતાના મનમાં કયા પક્ષની જય થાય
એમ ધરો છો ?

અર્જુન—ખન્ને પક્ષની જીત ન થાય ?

સત્ય—ના, એક જ પક્ષની જીત થાય છે.

અર્જુન—ખાજી અચર રહેતી નથી !

સત્ય—ના.

અર્જુન—તો અર્જુનના પુત્રોની જય થાઓ.

અર્જુન—ના ના, અર્જુનના પુત્રોની જય થાઓ.

સત્ય—આ શું ! આ તો પાંડવકુળનો વિનાશ થયો.—

અર્જુન—તો અર્જુનના રોશે—

અર્જુન—હિં

સત્ય—અને જો આ યુદ્ધમાં કૌરવ કુળનો વિનાશ થયો તો—

અર્જુન—તો અર્જુનના રોશે.

અર્જુન—જવા દો, એથી શું ઓછું થઈ જશે ?

સત્ય—જો ખન્ને કુળોનો વિનાશ થયો તો ?

અર્જુન—મા, જીવનની નરસી ખાખતો ઉપર વિચાર કરીને તૃપ્ત થઈ
શાથી પામી છે ?

અમ્બાલિ—જ્યારે રોવું પડશે ત્યારે રોધ લેવાશે. તેને માટે અત્યારથી ચિન્તા શા માટે કરે છે ?

અમ્બિ—સંસારમાં દુઃખ તમને પકડવાને માટે ફર્યા કરે છે. તેને થાપ આપો—તેનાથી બચી જાઓ.

અમ્બાલિ—ખસ થાપ આપો.

અમ્બિ—અને દુઃખ તમારા ઉપર આવીને પડ્યું—

અમ્બાલિ—તો તેને હસીને ઉડાડી મૂકો.

અમ્બિ—જ્યાં સુધી બની શકે—

અમ્બાલિ—ખસ.

અમ્બાલિ—જો બહેન ! કબૂતરોનું પેલું ટોળું ઉડી જાય—જો—જો—જો !

અમ્બાલિ— (બંને જાય છે.)

સત્ય—આ હૃદયનું સુંદર અનન્ત યૌવન વ્યાધિઓના વાંકા ભયથી જરાય ડરતું નથી.—તેને ખંડી બનાવી લે છે. વૃદ્ધાવસ્થાની સાથે સલાહ કરી લે છે, ભયને અગ્નિ મુકે છે અને વિશ્વમાં એક આનન્દમય સંગીત વ્યાપ્ત કરી દે છે—એની આગળ આ અનન્ત ચૈત્તિન શી વસ્તુ છે !—જરાય નમી ન હોય તેવી પીઠ, અશિથિલ શરીર, સુદૃઢ દાંત, અને કાળાં ભમર જેવા વાળ એ બધાયને શું કરવું ? જ્યાં આ હૃદય જ મસાણુની પેઠે નિરાનન્દ થઈ ગયું છે !—ઋષિવર ! વર તો સારો આપ્યો ! જોણે વિષધર સર્પની પેઠે મને ઘેરી લીધી છે. આપનો વર પાછો લઈ લો; ઋષિવર ! મને આ અનન્તયૌવનના કારાગારથી છુટકારો આપો. અન્તઃસારરહિત જીર્ણ રમ્ય મહેલ—દૂરીને ઝરો પડે, ચૂરેચૂરા થઈ જાય. રૂપનો આ અભિનય સમાપ્ત કરી દો !

(પ્રસ્થાન).

પ્રવેશ ૩ જો.

[કૃષ્ણ અને યુધિષ્ઠિર આદિ પાંડવોનો પ્રવેશ.]

કૃષ્ણ—કેમ ધર્મરાજ ! આ રાત્રીના અમથે સૈન્ય સહિત ભારી પાસે આવોને કેમ હિલા છો ? આપનેએ સુધ વરહેવું—અને બીજા કોઈનેએ સુવા નં દેવા.

યુધિ૦—વાસુદેવ, તમે સુધ રહ્યા હતા ?

કૃષ્ણ—એ તો ખબર નથી કે હું સુધ રહ્યો હતો કે નહીં !—પરન્તુ સ્વપ્ન તો બેઠો રહ્યો હતો. કેવું મધુર સ્વપ્ન હતું !—હવે તેનો ભંગ થયો—બેર જવા દો. એમ જણાય છે કે અવશ્ય કંઈક નવા સમાચાર છે.

યુધિ૦—કોઈ નવી ખબર તો નથી.

કૃષ્ણ—તો પછી ?

યુધિ૦—એક સલાહ લેવા આવ્યો છું.

કૃષ્ણ—આ રાત્રે ?

યુધિ૦—આપના ઉપદેશની જરૂર છે.

કૃષ્ણ—ઉપદેશની ઇચ્છા છે !—કઈ ખાખતમાં ? ઉપદેશ તો હું પુષ્કળ આપી શકું છું.

યુધિ૦—એકલા પિતામહ ભીષ્મના હાથે જ સારી પાંડવસેનાનો નાશ થાય છે, વાસુદેવ !

કૃષ્ણ—આ તમારું કહેવું તો સત્ય છે કે પાંડવપક્ષની સેના નિત્ય કમી થતી જાય છે.

યુધિ૦—આ યુદ્ધમાં અમારા લોકોને જીતવાની આશા નથી.

કૃષ્ણ—અત્યારની દશા બેતાં એમજ માલુમ પડે છે.

ભીષ્મ—અન્તે તમે આવીજ વાત કરો છોને વાસુદેવ !

કૃષ્ણ—ના કહું તો શું કરું; તમે તો મોટા વીરપુરુષ છોને ભીષ્મસેન ! તમારી ગદા કયાં ગઈ? કેમ, ચુપ કેમ છો ! ગદા દુઃશાસનનું રૂધિર પીશે નહીં ? પીએને—અને અર્જુન ! તમે તો ખાંડવવન દહન કરી ચુક્યા છો ! વિરાટને ત્યાં યુદ્ધમાં સર્વેને હરાવી ચુક્યા છો ! અને એ સીવાય ખીજુંએ શું શું કરી ચુક્યા છો. તમારું ગાણડીવ ધનુષ્ય શું સુધ રહ્યું છે ?

ભીષ્મ—આવા સમયે આમ હાસ્યવિનોદ કરવાનું ઠીક નથી વાસુદેવ !

કૃષ્ણ—કામ કરવાની ઇચ્છા પણ હરસમય થતી નથી, ભીષ્મસેન !—કેમ નકુળ અને સહદેવ—એક ખૂણામાં બેઠા બેઠા આંખો ફાડીને મારી તરફ તાકી રહ્યા છો.

યુધિ૦—હવે એનો ઉપાય શો છે ? મિત્ર, ખતાવો તો ખરા કે હવે શું કરવું બેઠાએ ?—ઉપદેશ આપો !

કૃષ્ણ—એનોજ વિચાર કરે છું.—સહદેવ મારી વાંસળી તો આપો.

યુધિ—વાંસળીને શું કરશો?

કૃષ્ણ—ઘણા દિવસોથી વગાડી નથી. જરા લાવો તો ખરો.

યુધિ—તે અત્યારે—

કૃષ્ણ—જરા મનને સ્થિર કરવા દો.

[કૃષ્ણ વાંસળી લઇને જરા વગાડે છે.]

નકુળ—આપે વાંસળી વગાડવાનું શરૂ કરી દીધું.

સહદેવ—આવા પ્રસંગોમાં વાંસળી વગાડવાનો કાંઈ અર્થ હોય એમ તો જણાતું નથી.

કૃષ્ણ—(વાંસળી રહેવા દઈ ગંભીર લાવે) યુધિષ્ઠિર ! ભીષ્મ જીવે છે, ત્યાં સુધી તો આ પક્ષની જીતની આશા રહેતી નથી. ત્યારે હું દ્રારિકાપુરી પાછો જઉં.

સહદેવ—વાહરે ભાઈ ! બીજું શું કરશો ! લડાઈ સજગાવીને પછી ખસી જવાની તૈયારી !

નકુળ—આનુંજ નામ કહેવાય કે “ કૂવામાં ઉતારી વર્ત વાઢવું ”

યુધિ—કૃષ્ણ ! આ ઘોર વિપત્તિમાં અમને એક તમારોજ ભરોસો છે.

કૃષ્ણ—હું શું કરું ? હું તો પ્રતિજ્ઞા કરી ચુક્યો છું કે આ યુદ્ધમાં ‘હું શસ્ત્ર ગ્રહણ નહીં કરું.’ મારી બધી નારાયણી સેના શત્રુઓના પક્ષમાં છે. અર્જુન મન દઇને યુદ્ધ કરતો નથી. હું શું કરું ?

યુધિ—અર્જુન મન દઇને યુદ્ધ કરતો નથી ?

કૃષ્ણ—ના. યુદ્ધભૂમિમાં મેં કેવળ સારથિનું કામ કરવાનું વચન આપ્યું છે. પરંતુ હું એથી પણ વિશેષ કામ કરું છું.

ભીષ્મ—શું કરો છો ! રાખ કરો છો !

યુધિ—નથી કરતો ? યુદ્ધના આરંભમાં જ યુદ્ધભૂમિમાં મેં ત્રણ કલાક સુધી અર્જુનને કર્તવ્યનો ઉપદેશ કર્યો છે—જે કે તેમાં ઉપદેશ આપવાનો કોઈ પ્રસંગજ નહોતો. છતાં એ બધો ઉપદેશ વ્યર્થ ગયો છે. અર્જુનમાં જાણે જીવજ નથી—હાથપગ જાણે ઠંડા ન થઈ ગયા હોય તેમ ખાણુ મારે છે—તેની સાથે જાણે અકીણનો ખોખો ભરે છે. જો અર્જુન મન દઇને યુદ્ધ કરે તો—અરે જાણે દેવરાજ પાસેથી અસ્ત્રશિક્ષા અને શંકર પાસેથી પાશુપત વિદ્યા ગ્રહણ કરી છે અને જાણે શસ્ત્રશિક્ષાનું તો

બ્રહ્મચર્યવ્રત જ હીધું છે તે જે ખરાખર ચિત્ત બેડીને યુદ્ધ કરે તો વિજય તેના જ હાથમાં છે—પરંતુ એ જે યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં શસ્ત્ર-યુદ્ધ કરવાને બદલે વાગ્યુદ્ધ કરે તો તો મને વિદાય જ કરી દો ભાઈ !

યુધિષ્ઠિર—અર્જુન ! ભાઈ ! તું જીવ દઈને યુદ્ધ કરતો નથી ?

અર્જુન—મોટાભાઈ, હું શું કરું ? મારા ભાઈ—અન્ધુ—ગુરુ જનોને મારવાને મારા હાથ પણ ઉઠતા નથી અને હૃદય. વિષાદથી શિથિલ થઈ જાય છે. મોટાભાઈ ! હું શું કરું ?

કૃષ્ણ—જરા હાથ ચલાવો અને હૃદયને દૃઢ કરો.

યુધિષ્ઠિર—(ભીરૂતાથી) અર્જુન !—

કૃષ્ણ—અને અર્જુન પણ શું કરે ! યુદ્ધના આરંભમાં તમેજ તર્ક કરીને તેના ઉત્સાહને ઠંડો કરી દીધો છે ! જાતિવધ—જાતિવધ કરીને નાકમાં દમજ ન લેવા દીધો ! જેને જે મળવું બેઠાએ, જેના પ્રતિ જે કર્તવ્ય છે તે હું બતાવી આપીશ. વિચાર કરનારા તમે લોકો છો ! અર્જુન જે મનમાં ધારેતો ભીષ્મ-વધ એતો સહેજ વાત છે.

અર્જુન—ભીષ્મ પિતામહ તો સ્વચ્છામૃત્યુ છે. તેમની ઇચ્છા વિના તેમનું મૃત્યુ થતું નથી.

કૃષ્ણ—તો પછી થયું ! તમે તમારું સુખથી નિદ્રાધીન થઈ જાઓ. હવે ચિન્તા ન કરો. પોતાનું કર્તવ્ય કરો—ક્ષત્રિયના ધર્મનું પાલન કરો. બીજા બધા ભાર હું મારા ઉપર લઉં છું.

યુધિષ્ઠિર—(અનુનયવાળા સ્વરે) અર્જુન !—

અર્જુન—વાર મોટાભાઈ ! એમજ કરીશ !—

કૃષ્ણ—ભીષ્મના સ્વચ્છા-મૃત્યુનો ખંદોબસ્ત હું જ કરું છું. યુધિષ્ઠિર, આવો. તમારે એક કામ કરવું પડશે—શું કરવું પડશે એ તમને પછી બતાવીશ. આ સમયે તમે બધા લોકો જાઓ. (કૃષ્ણ સીવાય બીજા બધાઓનું પ્રસ્થાન, કૃષ્ણ ફરીથી વાંસની વગાડે છે.)

[વ્યાસનો પ્રવેશ.]

કૃષ્ણ—કોણ ? ઋષિવર વ્યાસ છે કે ? ચરણોમાં પ્રણામ કરું છું.

વ્યાસ—તમને ધન્ય છે પરમેશ્વર ! કોણ કેના ચરણોમાં પ્રણામ કરેછે?

પ્રભો ! તમારી લીલા સમજવી કઠિણ છે (પ્રણામ કરે છે.)

વ્યાસ—પતારણા ! પ્રતારણા ! નિત્ય પ્રતારણા ! દેવનારાયણ ! આ તમે શું કરો છો ? જો દૂર ભવિષ્યકાળમાં મૂર્ખ માનવગણ તમારા પદાંકનું અનુસરણ કરશે તો આ પૃથ્વી આ પ્રતારણા—જળથી આચ્છાદિત થઈ જશે.

કૃષ્ણ—સાવધાન મનુષ્ય પ્રાણી ! તું સસીમ મનુષ્ય છે અને ઇશ્વર અસીમ છે. ખન્નેના ધર્મ લિન્ન છે. મનુષ્ય ! તને શી ખબર છે કે આ વિશ્વમાં હું મનુષ્ય—પતંગ—કીટ આદિની કેટલીક હરયા કરું છું ? ખઠરી મનુષ્યોનો આહાર છે, દેડકા સર્પનું ભોજન છે, અને કીટ—પતંગ આદિ ચકલીઓનું લક્ષ્ય જીવ જ જીવનું જીવન છે. આ બ્રહ્માંડમાં આત્મરક્ષાને માટે નિત્ય ઘોર સંગ્રામ ચાલી રહ્યો છે.—ઇશ્વરનું એજ કાર્ય છે.

વ્યાસ—કેમ ?

કૃષ્ણ—સાવધાન ! એ મહાન્ ઉદ્દેશ મનુષ્યને માટે દુર્બોધ્ય છે—મનુષ્ય એને સમજી શકતો નથી.

વ્યાસ—મનુષ્ય શું એથી ખહાર છે ?

કૃષ્ણ—કદી નહીં. વ્યાસ, આ મહાસંગ્રામમાં એકલો મનુષ્ય જ સ્વાર્થ-ત્યાગ કરવા માટે સમર્થ છે. મનુષ્યકક્ષાની ખહાર સ્વાર્થનું સામ્રાજ્ય છે—એ ખહારની સાથે ખહારનું યુદ્ધ ચાલ્યાં કરે છે. પરન્તુ અંદરની ખાબુએ એક ખીબું યુદ્ધ ચાલુ રાખેલું છે—અને તે એ કે પોતાની પ્રવૃત્તિની સાથે પોતાની જ પ્રવૃત્તિનું યુદ્ધ છે. બ્રહ્માંડમાં સર્વ કંઈ હું જ છું; તેનો સારાંશ મનુષ્ય છે. એ દ્વધનું ધી મનુષ્ય છે; એ વૃક્ષનું સુકુંમાર પુષ્પ મનુષ્ય છે. વ્યાસ, આ સૃષ્ટિ મારી છે. મનુષ્ય જો યથાર્થ મનુષ્ય જ હોય તો તે ઇશ્વરથી પણ મોટો થઈ શકશે.

વ્યાસ—એ કેવી રીતે ? નારાયણ ? ઇશ્વરથી મનુષ્ય મોટો થઈ શકે ખરો ! ! !

કૃષ્ણ—નિશ્ચેજ થઈ શકે છે; માત્ર તે મનુષ્ય અને યથાર્થ મનુષ્ય હોવા જોઈએ.

વ્યાસ—આ શું કૃષ્ણચંદ્ર ? તમારાં નેત્રોમાં અશ્રુ અને એક ઉપર હાસ્ય છે.

કૃષ્ણ—સાંભળશો, મહર્ષિ વ્યાસ, વાંસળી વગાડું ? (વાંસળી વગાડે છે)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—કુરુક્ષેત્ર

સમય—રાત્રી

[એકલા ભીષ્મ ઉભા છે.]

ભીષ્મ—આ શૂન્ય જીવન હવે સાંઝે લાગતું નથી. દિનપ્રતિદિન આયુષ્ય ક્ષીણ થતું ચાલે છે. સહચર, ખન્ધુઓ, અનુચરો આદિને એકે એકે કાળ સમુદ્રના જળમાં ડુબતાં જોયાં છે. અને હું સમયના પ્રવાહમાં શિથિલતાના યોગ્ય નીચે દબાયેલા, વિગત-વૈભવ અને શીર્ષ અન્તને માટે વહી રહ્યો છું !—જીવનનાં કામોની રંગભૂમિ ઉપર ધીરે ધીરે અધિકાર ફેલાતો આવે છે. ખરકથી ઢંકાયેલા હિમાચલના સમાન જીવનના શિખર ઉપર ઉભો રહી ભૂતકાળના શિખરની ઉપત્યકા-ભૂમિને જોઈ રહ્યો છું.—હવે આ ઋક્ષ અને શૂન્ય જીવન સાંઝે લાગતું નથી.

[ગાન્ધારી અને કુંતીનો પ્રવેશ.]

ભીષ્મ—કોણ ? કુંતી ?

(ખન્ને જાણીઆ પ્રવેશ કરે છે.)

ભીષ્મ—કુંતી ! શા સમાચાર છે ? પાંડવો કુશળ તો છે ને !

કુંતી—યથાસંભવ કુશળ છે. પરન્તુ આજે મારા પુત્રો ઉત્સાહહીન ભયથી વ્યાકુળ, અર્ધમૃત અને નિર્જીવ થઈ રહ્યા છે.

ભીષ્મ—કેમ પુત્રી

કુંતી—યુધિષ્ઠિરે તો જયની આશા છોડી દીધી છે. એ તો હવે ફરીથી વતનમાં જવા તૈયાર છે.

ભીષ્મ—કેમ ? પોતે કૃષ્ણ જના પક્ષમાં છે, તેને શાનો ભય છે કુંતી ? કેટલાએ ઋષિમુનિ જનાં ચરણકમલોનું ધ્યાન કરીને પણ જને પામતા નથી, તે શ્રીકૃષ્ણ જના સ્નેહથી ખન્ધાયેલા છે તેને જયની આશા નથી ?

કુંતી—જય કેવી રીતે થશે, દેવ ? આ નવ દિવસના યુદ્ધમાંજ પાંડવ પક્ષની સેના અડધી રહી છે; જે ખતી છે તે પણ ભીંડ અને જર્જરિત છે; એ સેના આપનાં તીક્ષ્ણ ખાણો આગળ કેટલા દહાડા ટકી શકશે ? અમે લોકો યુદ્ધમાં જયની મુઠ્ઠા રાખતાં

નથી, ફરીથી વનમાં જઈએ છીએ. એ માટેજ હું બહેન ગાંધારીની ભેટ લેવાને આવી હતી.

ભીષ્મ—પરન્તુ તારો પુત્ર અર્જુન મહાવીર છે.

કુંતી—અર્જુનના જવાંસેંઠડો વીર પણ એકલા ભીષ્મની પરાબર નથી થઈ શક્યા તો એકલો અર્જુન શું કરી શકશે ?

ગાંધારી—દેવ, આપ મોટા બુદ્ધિમાન છો. આપે દુર્યોધનનો પક્ષ છોડી દેવો.

ભીષ્મ—એ કેમ ગાંધારી !

ગાંધારી—હું જાણું છું કે આપ કૈરવોના પિતામહ છો. પરન્તુ પાંડવોના પણ આપ પિતામહ છો. સંગ્રામમાં એક પૌત્રનો પક્ષ લઈને બીજા પૌત્રની સાથે શસ્ત્ર યુદ્ધ કરવું ભીષ્મને શોભતું નથી. આપ દુર્યોધનનો પક્ષ છોડી દો.

ભીષ્મ—ગાંધારી, એ મારાથી બની શકશે નહીં. દુર્યોધન રાજા છે. હું પ્રજા છું ! રાજાની વિપત્તિ સમયે રક્ષા કરવી તે પ્રજાનું કર્તવ્ય છે.

ગાંધારી—દુર્યોધન રાજા નથી. દુર્યોધન બીજાનો હક છીનવી લેનાર હુંટારો છે. બીજાઓની સંપત્તિ છીનવીને રાજા-ઉપાધિ લઈને સિંહાસનપર બેસી જવાથી કોઈ રાજા થઈ શકતું નથી દેવ !

ભીષ્મ—ગાંધારી, આ તું શું કહે છે ? દુર્યોધન તો તારો પુત્ર થાય.

ગાંધારી—હા, દુર્યોધન મારો પુત્ર છે.—પિતાજી ! આપ જાણો છો; માતાને માટે પુત્ર એ શું વસ્તુ છે ? પુત્ર એ માતાના શરીરની શક્તિ, આંખોની જ્યોતિ, અન્ધની લાકડી, રોગીની દવા, અને મરણ પથારી પડનારનું રામનામ છે. એ એની જીવન મંત્ર ભૂમિનું ઝરણું છે, સંસાર સાગર તરવાનું નાવ છે, આ જન્મનું સર્વસ્વ છે, બીજા લોકોની આશા છે અને જન્મ જન્મ-ાન્તરનો પુણ્યરાશિ છે. વેદના વખતે પુત્ર એ માતાને સુખની નિદ્રા છે, શોક સમયે સાન્ત્વના છે, દીનાવસ્થાની ભિક્ષા છે, અને નિરાશાના સમયમાં ધૈર્ય છે.—દુર્યોધન મારો એવો જ પુત્ર છે. પરન્તુ જ્યારે એજ ન્યાય, સત્ય, વિવેક અને ધર્મથી વિરૂદ્ધ થાય છે ત્યારે એ મારો કોઈ નથી. જ્યારે એ પુત્ર માપના સિંહાસન ઉપર બેસીને—અન્યાયનો રાજદંડ હાથમાં

લઘને જગત્માં દુર્નીતિના શાસનને દબા કરે છે—ત્યારે તે મારે કાંઈ જ થતો નથી. જ્યારે એ પુત્ર રાજ્યમાં અશાન્તિ, અરાજકતા, ઉચ્છૃંખલ અત્યાચાર વધારે છે ત્યારે મને તો એમ થઈ જાય છે—પિતાજી શું કહું—મને એમ થાય છે કે હું આત્મહત્યા કરું તો સારું. મને એવો પસ્તાવો થાય છે કે બચપણમાં એને વિષ આપીને મેં કેમ મારી નાંખ્યો નહીં ! —પિતાજી હું દુર્યોધનની જનની છું અને કહું છું કે આપ દુર્યોધનનો સાથ છોડી દેજો.

ભીષ્મ—પરંતુ ગાંધારી ! એનું અન્ન ખાધું છે !

ગાંધારી—ઝોહો ! આવી નમ્રતા ! આ સામ્રાજ્ય કાંઈ દુર્યોધનનું નથી. તેના પિતાનું પણ નથી પરંતુ આ સામ્રાજ્ય ભીષ્મનું છે—દુર્યોધનનું અન્ન આપે ખાધું છે ? ના, દુર્યોધન આજસુધી આપની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલું અન્ન ખાતો આવેલો છે.—અને જો આપનું કહેવું જ ખરાખર હોય તો, કદાચ અન્નદાતા હત્યા કરવાની આજ્ઞા આપે તો શું આપ હત્યા કરે ?

ભીષ્મ—આ હત્યા છે ?

ગાંધારી—આ હત્યાજ છે. તેપણ એક હત્યા નહીં પરંતુ હજારો હત્યા—એનો ઢગલો છે. શું યુદ્ધ નામ આપી દેવાથી હત્યા એ હત્યા નહીં કહેવાય ? પાંડુના પુત્રોના ગુજરા માટે માત્ર પાંચ ગામોની માંગણી કરી હતી ! અને દુર્યોધને મદાન્ધ થઈને એવો ઉત્તર આપ્યો હતો કે “યુદ્ધ કર્યા વિના તો સોયના અગ્ર જટલી પણ ભૂમિ આપવાનો નથી.” અને એ દર્પપૂર્ણ અત્યાચાર—સ્વેચ્છાચારનો ધર્મવીર ભીષ્મ પોતે પ્રચાર કરી રહ્યા છે !

ભીષ્મ—ગાંધારી ! હું સમજી છું કે આ અન્યાય છે ! પરંતુ વિપત્તિના સમયમાં રાજાનો સાથ છોડી શકાશે નહીં. ભીષ્મ પોતાની જાંઘડીમાં કૃતઘ્ન બની શકશે નહીં.

ગાંધારી—કુન્તી ! બહેન ! આતો માત્ર અણુચર દન છે. ભીષ્મદેવ રાજાને છોડી શકતા નથી. ચાલો બહેન. (જવા ધ્રુવે છે.)

ભીષ્મ—ઉભા રહો.

(બન્ને ઉભાં રહે છે.)

ભીષ્મ—ના, જાઓ.

(ગાંધારી અને કુન્તી જાય છે અને ભીષ્મ પિતામહ ત્યાં આંધ્ર મારે છે.)

ભીષ્મ—તો પછી એમજ થાઓ.—આત્મહત્યા કરવી એ પાપ છે. પરંતુ હું એ પાપ કરીશ.—આ ધરાતળ ઉપર ધર્મ-રાજ્ય સ્થાપિત કરવાને માટે હું નરકમાં પણ જઈશ. વાત સત્ય છે !—હું અમર્ષના પક્ષમાં છું—તોપણ—તોપણ—રાજભક્તિ, કૃત-જ્ઞતા, એ બન્નેનો પિતામહ હું—બહુજ મુશ્કેલ છે !—અને આ મહા અન્યાય છે.—હું સ્વેચ્છામૃત્યુ હું—પરંતુ આવી રીતે પોતાના મોતને બોલાવવું તે શું આત્મહત્યા નથી? એમજ થાઓ—અરે એ કોણ ! આ છાયારૂપી કોણ છે ?

છાયા—મૂર્તિ પ્રતિહિંસા—

ભીષ્મ—પ્રતિહિંસા !

છા. મૂ.—ભીષ્મ કાલે તમારા રૂધિરથી ભારી પ્રતિહિંસા પુરી થશે.

ભીષ્મ—કેવી રીતે ?—ક્યાં જાય છે ? મારા મોતની બીના કહે.

છા. મૂ.—કાલે કુરુક્ષેત્રની સમર ભૂમિમાં ફરીથી મને બેઠશ (અદૃશ્ય થઈ જાય છે.)

ભીષ્મ—મૂર્તિ જઈને અન્ધકારમાં લીન થઈ જાય છે. આશ્ચર્ય છે ! વાર ઠીક છે. હવે કાંઈ વાંધો નથી. [કૌરવોનો પ્રવેશ.]

દુર્યોધન—પિતામહ !

ભીષ્મ—(ચોંકીને) કોણ !—કૌરવ ! શા સમાચાર છે ?

દુર્યોધન—પિતામહ ! તમારા પરાક્રમને ધન્ય છે ! પાંડવો રણભૂમિ છોડીને નાસી જાય છે. આ તેમના નાસવાનો શોરબકાર સંભળાય છે.

ભીષ્મ—ખેટા ! આ તેમના નાસભાગનો શોરબકાર નથી. આતો પાંડવોનો ઉલ્લાસ પૂર્ણ ઉત્સવ કોલાહલ છે.

દુર્યોધન—ઉત્સવ કોલાહલ છે !

ભીષ્મ—એતો દશમે દિવસે રણમાં ભીષ્મના પડવાની સૂચના આપી છે !

દુર્યો.—ભીષ્મનું પડવું ?

ભીષ્મ—દુર્યોધન ! ખેટા ! આજે આખરની વાત છે—અને તે એ કે રણયુદ્ધ ખંધ કરી દે. હજી પણ સમય છે. નહીં તો નિશ્ચય આ યુદ્ધમાં કૌરવ-નિર્મૂળ થઈ જશે.

શકુનિ—ભીષ્મનું કથન કદીપણ અસત્ય થતું નથી.

દુઃશા.—મામા !

શકુનિ—વિજય-લક્ષ્મી મહુજ અંચળ છે.

ભીષ્મ—ખેટા ! અન્તિમ સમયે કહું છું કે-લડાઇ ખંધ કરી દે.

દુર્યોધન—કદી નહી. પિતામહ ! આ પ્રાણ આપીશ; પરન્તુ કૈરવોની મર્યાદા કદી મટવા દેવાનો નથી.

ભીષ્મ—આજ ભાવી છે !-દૈવની ઇચ્છા છે !-હું સાધારણ મનુષ્ય શું કરી શકું તેમ છું ! હું દૂરના ભવિષ્યમાં બેઠ રહ્યો છું કે જે ભાવદ્રોહની આગ આજે કુરુક્ષેત્રની રણભૂમિમાં સળગી રહી છે તે કોઇ સમયે આખા ભારતમાં પ્રસરી રહેશે. એ રાવણની ચિતાની પેઠે યુગ-યુગ સુધી, અનન્ત સમય સુધી સળગ્યાં કરશે એ નિશ્ચય સમજવું.

શકુનિ—ભીષ્મનું કથન કદી જૂઠું હોતું નથી.

ભીષ્મ—હવે પોત પોતાના તંત્રમાં જઇ સુધ જાઓ.

(કૈરવો શિર નમાવી ઉદાસ ભાવથી જાય છે.)

ભીષ્મ—હું કેટલાક દિવસોથી મારી આસપાસ મોતની છાયા બેઠી છું. આજે એ દ્વાર ઉપર આવીને ઉપસ્થિત થઇ છે. તેની ગંભીર આજ્ઞા હન વાણી મેં સાંભળી છે.

(વ્યાસની સાથે શ્રીકૃષ્ણનો પ્રવેશ.)

કૃષ્ણ—ભીષ્મ !

ભીષ્મ—આ શું વાસુદેવ ! ચરણોમાં પ્રણામ કરું છું—ઋષિવર ! આપનાં ચરણોમાં પ્રણામ કરું છું.

વ્યાસ—સ્વસ્તિ.

કૃષ્ણ—સમજ પડી, હું આટલી રાત્રે તમારા તંત્રમાં કેમ આવ્યા છું ભીષ્મ !

ભીષ્મ—સમજી ગયો, દેવ ! તમે લીલામય અન્તર્યામી ભગવાન છો. આશીર્વાદ આપો. આત્મહત્યાનું પાપ તમારો ઇચ્છાથી ધોવાઇ જાય.

કૃષ્ણ—આંખો ખોલીને જુઓ વ્યાસ ! શું કદી બીજે બેયું છે ?- આટલો બધો ત્યાગ ! આવું નિઃસ્વાર્થ જીવન !

વ્યાસ—દેવવ્રત ! દેવવ્રત ! આવું પણ સંભવિત છે ! ધન્ય છે ભાઇ, તને ધન્ય છે ! હું પોતે વ્યાસ પણ ધન્ય છું-કે તારો ગુરુ છું. દેવવ્રત, આજે શિષ્યની આગળ ગુરુને હાર ખાવી-કબૂલ કરવી પડી.

કૃષ્ણ—મેં કહ્યું હતું વ્યાસ—મનુષ્ય ઇશ્વરથી પણ મોટો છે—પરંતુ તે મનુષ્ય હોવો જોઈએ—લીબ્મ હું નિર્વિકાર છું ! પરંતુ આ તરફ જુઓ; મારાં નેત્રોમાં અશ્રુ આવ્યાં છે. ભક્ત ! પુરષોત્તમ ! પુણ્યસ્થાન ! મહાભાગ ! યોગી ! વીરવર ! ત્યાગના આદર્શ ! પાપ શું તમને સ્પર્શ કરે એવી એની હિંમત છે ?—જુઓ, તમારા મહિમાથી તમારા પગની તળે પડેલું પાપ ગળી જાય છે.

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ—રણભૂમિનું મેદાન.

સમય—પ્રદોષકાળ

(કૃષ્ણ, અર્જુન અને શિખંડી.)

કૃષ્ણ—શું જુએ છે અર્જુન ! સમર ભૂમિમાં વિસ્મય પામી અવાક થઈને કેમ ઉભો છું ! રથ ઉમર ચડી જ અને યુદ્ધ કરે.

અર્જુન—કેવું આશ્ચર્ય છે કૃષ્ણ ! આ જુઓ છો વાસુદેવ—

કૃષ્ણ—શું અર્જુન—

અર્જુન—આવું યુદ્ધ તમે કદી જોયું છે વાસુદેવ ? જુઓ લીબ્મના ધનુષ્યમાંથી છુટેલાં ખાણોએ પ્રલયનાં વાદળોની પેઠે આવીને સૂર્યની કિરણજળને આચ્છાદિત કરી દીધી છે. આ જુઓ, વિજળીની પેઠે તલવારોના ચમકારા થાય છે. એકલા લીબ્મ સો લીબ્મના જેવું ભયંકર યુદ્ધ કરી રહ્યા છે. શત્રુઓના હૃદયમાં વજ્રસદૃશ ખાણો મારી રહ્યા છે. ચારે કોરથી યોદ્ધાઓ આવીને તેમને ઘેરી લે છે.—પરંતુ લીબ્મનાં ખાણોથી પળમાં છિન્ન ભિન્ન થઈને પછી પૃથ્વી ઉપર પડે છે. અનેક શૂર-ત્પાદક વાજાંત્રો વાગી રહ્યાં છે, રણનો કોલાહલ છાંયે રહ્યો છે, મૃત્યુના આર્તનાદ થઈ રહ્યા છે—સાથે જ ઘેરાડાઓના હણ-હણાટ અને હસ્તિઓના ચિત્કાર સંભળાય છે; પરંતુ લીબ્મના ધનુષ્યનો ટંકાર એ બધા શબ્દોને ઢાંકી દે છે. લીબ્મને પણ મેં કદી આવું યુદ્ધ કરતાં જોયા નથી.

કૃષ્ણ—ખરેખર મોટું આશ્ચર્ય થઈ રહ્યું છે. અર્જુન !

અર્જુન—જુઓ, આ પાંડવસેના નાસવા લાગી છે. તેની પાછળ એકલા લીબ્મ મેઘની પાછળ જેમ જન્મત વાયુ જાય તેની

પેઠે જાય છે, ઉત્સાહથી એમની છાતી ખંભણી થઇ છે. ધનુ-
 અ્ય દૃઢ મુઠ્ઠીથી પકડેલું છે, પગ ખરાખર જમવિલા છે, વૃદ્ધ
 શરીરમાં પરસેવાના રેલા ચાલી રહ્યા છે, ગ્રોષ્ટ દળાખ્યા છે—
 તેમાં મૃત્યુ પ્રત્યક્ષ દેખાઇ રહ્યું છે, નેત્રોમાં પ્રલયની જવાળા
 ઝળકી રહી છે!—આ શું એજ વૃદ્ધ લીબમ છે કે સાક્ષાત્
 વજ્રપાણિ ઇંદ્ર છે? પિતામહ ધન્ય છે! લીબમ તમને ધન્ય
 છે! વીર, તમને ધન્ય છે!—આવું યુદ્ધ—કેવો ઉજ્જાસ છે! આ તો
 એમ જણાય છે કે આજના લીબમ તો પહેલાના લીબમથી
 પણ ચડી જાય છે. (નેપથ્યમાં નાસો નાસો શબ્દ
 સંભળાય છે.)

યુધિં—અર્જુન! તું અહીં ઉભો છે !

કૃષ્ણ—કાંઈ કહેશો નહીં—અર્જુન સમરના દર્યને ખડ્ગ સારી રીતે
 બેઠે રહ્યો છે !

યુધિં—અર્જુન! અર્જુન!

અર્જુન—(ચીંકીને) મોટાભાઈ !

યુધિં—અહીં શા માટે ઉભો છે ?

અર્જુન—એ ઘડી વિશ્રામ લેવા માટે.

યુધિં—આ અહીં પાંડવોની સેનાનો સંહાર થઈ રહ્યો છે !

નેપથ્યમાં—નાસો નાસો !

યુધિં—આ આર્તનાદ સાંભળ્યો !—આ પછે જુઓ, આ વીર પિતામહ
 લીબમ શત્રુઓનાં હૃદય કંપાવના વિજયના ઉલ્લાસથી વિજ-
 ણીની પેરે અહીંજ આવી રહ્યા છે. અર્જુન! યુદ્ધને માટે
 આગળ વધ.

અર્જુન—હમણાંજ યુદ્ધ કરવા જાઉં છું. કંઈ ભય નથી.

કૃષ્ણ—હવે આંખો ઉઘડી અર્જુન !

અર્જુન—તો પછી આજે લીબમ અને અર્જુનના મહાયુદ્ધથી પ્રલય થશે.
 સારથિ રથ ચલાવ.

કૃષ્ણ—શિખંડી ! તમે અર્જુનની આગળ રહેજો !

પ્રવેશ પરિવર્તન.

સ્થળ—યુદ્ધભૂમિનો એક ભાગ.

(યુદ્ધના વિષે લીબમ ઉભા છે.)

લીબમ—આતો શિખંડીનાં ખાણ નથી.—આતો અર્જુનનાંજ ખાણ વજની
ચેરે મારા હૃદયમાં વાગે છે. અર્જુન જેટલાં ખાણ મરાય
તેટલાં માર. હું છાતી ખુદ્દલી મુકીને ઉભો છું. ખસ આજે
અધુર સમાપ્ત થઈ ચુક્યું છે.—સારથિ, રથ ચલાવીને સમરભૂ-
મિની વચમાં ચાલ. બધાની સામેજ આજે લીબમ યુદ્ધ ભૂમિમાં
પડશે. અધુર જગત ભલે જીવે.

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થળ—કૌરવોનું અન્તઃપુર.

સમય—સન્ધ્યાકાળ

અંખિં—આજે દસ દિવસથી ખરાખર એક સરખું યુદ્ધ થઈ રહ્યું છે.
—છતાં વિજય લક્ષ્મી છાનીમાની દૂર ખેઠેલી છે.

અંખાલિં—સૂઈ રહી છે.

અંખા—સ્વપ્ન જોઈ રહી હશે.

અંખાલિં—ઘોર સ્વપ્ન જોતી હશે.

અંખિં—લીબમ યુદ્ધ કરી રહ્યા છે ?

અંખાલિં—ન કરે તો શું કરે ?

અંખિં—દશ દિવસથી લાગત યુદ્ધ કરી રહ્યા છે ?

અંખાલિં—લાગત યુદ્ધ કરે છે.

અંખિં—આ વૃદ્ધ દાદા અમર હોવાથી આ લોકો તેની પાસેથી ખડુજ
અધિક કામ કરાવી રહ્યા છે.

અંખાલિં—‘અમર હોવાથી’ એટલે શું ! લીબમ અમર છે ?

અંખિં—અમર તો છેજ !

અંખાલિં—કે સ્વેચ્છા-મૃત્યુ છે ?

અંખિં—એ તો એકજ છે. ઇચ્છાથી કોણ મરવા ઇચ્છે છે ?

અંખાલિં—ખરી વાત મોટી ખડેન, પોતાની ઇચ્છાથીજ કોણ આ
દુનિયાને છોડવા ઇચ્છે છે ?—આ દુનિયા એવી તો મનોહર છે !

(વિન્હળ શ્વાવથી ગાંધારીનો પ્રવેશ. તેના વાળ અને વસ્ત્ર અસ્તંચસ્ત
થઈ ગયાં છે.)

ગાંધારી—સાંભળ્યું મા?

અંબિકા અને અંબાલિકા—શું વહુ!

ગાંધારી—આ દારણુ યુદ્ધમાં આજે લીબ્ધનું પતન થઇ ગયું!

(અંબા અને અંબાલિકા પથરની મૂર્તિની પેઠે ઉભી રહે છે.)

ગાંધારી—કેમ મા! સુખ કેમ થઇ ગઇ! એકાદશે મારી તરફ બેઠી રહી છે?—બાણે બે પથરની મૂર્તિઓ ન હોય!—રડતી નથી મા? અરે રડો તમારી સાથે હું પણ રડીશ. મને રડવું આવતું નથી! બાણે કોઇએ આવીને માર ગળું દબાવ્યું ન હોય! રડો રડો ખૂબ રડો!

અંબિકા—ગાંધારી—

ગાંધારી—શું! ખંધ કેમ પડી ગયાં! કહોને! રડો! શું થઇ ગયું—સમજે છો!—પછી રડતી નથી મા! (અંબાલિકાને! શું) માત્ર એક હવાલી રહ્યાં છે! કહો છો! હજુ પણ જીવેથી અને હજુ જીવેથી! આ પ્રલયના અંધકારમાં મને કાંઈ સંભાવતું નથી. હજુ પણ વધારે—હજુ પણ વધારે!

અંબાલિકા—લીબ્ધનું પતન થયું? પૃથ્વીપર લીબ્ધ નથી?

ગાંધારી—છે—યુદ્ધમાં શરણધારી ઉપર પડેલા લીબ્ધ ઉત્તરાયણના સૂર્યની અપેક્ષા કરી રહ્યા છે. હજુ સુધી મૃત્યુ એમને સ્પર્શ કરવાનું સાહસ કરી શક્યું નથી! ખડગ દૂર છે. પરંતુ ત્યાર પછી શું થશે?

અંબાલિકા—તે પછી શું થશે?

ગાંધારી—ખબર નથી. લીબ્ધના મૃત્યુ પછી શું થશે તે તો હું બાણતી નથી. આ આકાશ શું આવી રીતે નીલજાળની રહેશે? હવા શું આમ જ ચાલશે? મનુષ્ય ચાલતાં ફરતાં રહેશે. વૃક્ષો ફરશે? અને અમે!—હું જીવતી રહીશ?

અંબિકા—ખહેને શું થયું!

અંબાલિકા—મોટી અશ્વિન શું થયું!

ગાંધારી—દેવ, તેમ આ સુદીર્ઘ શુભ જીવન બીજાઓના માટે ધારણ કર્યું—અને મૃત્યુ પામ્યા પણ બીજાઓને માટે! આટલું મહાન જીવન, આટલી શક્તિ—સર્વે બીજાઓને માટે! અને કેવળ અશ્વિન કાર્તિક!

અખિં—આ શું ! આ દુઃખના બોજથી બાણે હું નથી ગઈ છું, બાણે માટીમાં મળી ગઈ છું. ક્યાં ગયા રાજવિશ્વેશ્વર—એ માણે હવે, એ કાન્તિ, એ અન્તઃકરણનું અવન્ત યૌવન કે જ્યાં મળવી મેં પતિવિયોગનું દુઃખ હસતાં હસતાં મારા સિરે લીધું હતું અને વૃદ્ધાવસ્થા ઉપર મારો દાખ રાખતી હતી—એ બધું ક્યાં ગયું ! બહેન !

અખાલિં—હું કદી રડી નથી ! એથી, માટી બહેન, એ દુઃખને રૂંધાએલો ઉભરો આજે માર્ગ મળતાંજ બાણે હૃદયના મૂરેનૂસ કરીને વહી જાય છે !

અખાં—રડો, ખરાખર રડો ! દુઃખ આંસુ થઈને વહી જાય—મારૂં રૂદન સર્વત્ર વ્યાપ્ત થાય.

ગાંધારી—આ પેલું કોણ છે ?

[વૃદ્ધાવસ્થાના રૂપમાં સત્યવતીનો પ્રવેશ]

સત્યં—અરે તમે હજી જીવતી છો ?

ગાંધારી—અરે આ લો, દેવી સત્યવતી પણ આવી ગયાં !—આ તું એક ઘડીમાં વૃદ્ધાવસ્થાએ એમને ઘેરી લીધી !—એ અન્તઃકરણના—

સત્યં—ક્યાં ! અહીં તો કોઈ નથી !

અખિં—અમે અહીં છીએ મા !

સત્યં—અખાલિકા !

અખાલિં—હા મા, હું પણ છું.

સત્યં—ક્યાં ? મને કાંઈ દેખાતું નથી !

ગાંધારી—આ શું ! અન્ધ થઈ ગઈ !

સત્યં—અખિકા ! અખાલિકા ! ખન્ને ક્યાં છો ?

ખન્ને—અમે અહીં છીએ મા !

સત્યં—હા, મા કહીને પોકારો; મા કહીને પોકારો. (પાછલી જાતી ઉપર હાથ રાખીને) આજ સ્થળે !—આજ જગતે—પોકારો ! મા કહીને પોકારો ! જમ એણે પોકારી હતી તેમ એણે મને એક દિવસ મા કહીને બોલાવી હતી. તે પછી—

અખિં—(ગાંધારીને) વહુ માને સમજાવીને ધીરજ આપે.

ગાંધારી—આજે બધાયની એક જ દશા છે. કોણ કોને સમજાવે—કોણ કોને ધીરજ આપે ?

સત્ય—આવો ખેટા, મારા અંકમાં આવો ! છાતી સાથે વળગો ! તમે ક્યાં છો ? દેખાતું નથી !—છાતી સાથે ખાઝી પડો ! છાતી સાથે વળગો !—(રડીને) તમને વળગાડીને હું સૂઈ જાઉં. (બન્ને છાતી સાથે દબાવીને) ક્યાં ! આમાં તો કાંઈ ટાઢક જણાતી નથી. જાણે અગ્નિથી સળગી ઉઠું છું. અરે બળી મરું છું !—ઓ !

ગાંધારી—મા !

સત્ય—કોણુ ગાંધારી ! તું હજી જીવતી છે ! ઠીક થયું ! આવ, આપણે બધા એક સાથે હળીમળીને રડીએ. એક સાથે—એક સ્વરે રડીએ. (રડે છે) ખેટા ! મારા પ્રાણાધિક પુત્ર !

(ગાંધારીને લપટી પડી મૂર્છિત થઈ જાય છે.)

અંબિકા અને અંબાલિકા—મા ! મા !

ગાંધારી—સિતારનો તાર તૂટી ગયો—મૃત્યુ થઈ ગયું.

અંબિકા અને અંબાલિકા—મૃત્યુ થઈ ગયું ?

ગાંધારી—હા, મૃત્યુ થઈ ગયું.

(અંબિકા અને અંબાલિકા પરસ્પર એક બીજાની સામે જોઈ રહી છે.)

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થળ—યુદ્ધભૂમિને એક ભાગ.

સમય—પ્રાતઃકાળ.

[અર્જુન અને શિખંડી જાય છે.]

શિખંડી—યુદ્ધમાં ભીષ્મનું પતન થઈ ગયું. અર્જુન તમે, આમ વિકળ શાર્થી થયા છો ? જાણે કોઈ મોહમાં પડીને તેની તરફ આંધ્યા જતા ન હો.—પગ ક્યાં રાખો છો અને પડો છો ક્યાં !

અર્જુન—શિખંડી ! મારું હૃદય બહુજ દુર્બળ થઈ ગયું છે. કાનોમાં પણ ભાંગ્યા તૂટ્યા શબ્દો. હજી ગુંજારવ કરી રહ્યા છે કે “ અર્જુન શું કર્યું ? જે છાતી ઉપર લોટીને તું સુધ રહેતો હતો તેના ઉપર તે વજ્ર સદૃશ ખાણુ કેવી રીતે માર્યું ? ” પિતામહે—જ્યારે વૃદ્ધ પિતામહે—પોતાના હૃદયમાં પૌત્રને તીક્ષ્ણ ઓંશુ મારતાં જોયા ત્યારે તેમણે અત્યંત ખેદથી અને ક્ષોભથી

ધનુષ્ય-ખાણ હાથમાંથી મુક્યાં. પોતાની છાતી ખોલીને આગળ ધરી. આં સમયે હું યુદ્ધ કરવામાં ઉન્મત્ત થઈ રહ્યો હતો એથી એના ઉપર હું ધ્યાન આપી શક્યો નહીં-અર્જુનનાં ખાણોથી નિરસ્ત્ર ભીષ્મની હત્યા થઈ !

શિખંડી—એવું કોણ કહે છે વીર ? ભીષ્મનું પતન તો મારા ખાણથી થયું છે.

અર્જુન—શિખંડી ! પહોંચે જ્યારે નીચેથી ખોદી નાંખીએ, ત્યારે આંગળી લગાડવાથી પણ તે નીચે પડી જાય છે.

શિખંડી—તમારો આ ક્ષોભ વૃથા છે. જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું.

અર્જુન—વીર તમે જોયું નહીં ? આજે યુદ્ધમાં ભીષ્મ કેવી રીતે પડ્યા !

અને તે પણ જાણે જ્યોતિનો રાશિ પ્રદીપ મધ્યાનહનો સૂર્ય-આકાશથી પડ્યો. આખું વિશ્વ કંપી ઉઠ્યું, સહસ્રા આકાશમાં પ્રલયકાળના જેવો અન્ધકાર છવાઈ ગયો. સ્વર્ગમાં દેવોને! હાહાકાર સ્પષ્ટ સંભળાયો અને—(રુદ્ર કંઠથી) ચાલો પિતા-મહંની પાસે જઈએ.

શિખંડી—(જતાં જતાં) અર્જુન, ભીષ્મના પતનથી આજે મારા હૃદયમાં આટલો ઉલ્લાસ કેમ છે ? જાણે કોઈ મારા કાનમાં કહી રહ્યું ન હોય કે : “ આજે તારી પ્રતિહિંસા પૂર્ણ થઈ ગઈ. ”—અર્જુન એનો શો અર્થ છે ?

અર્જુન—આ શું વીર ?

શિખંડી—હું જઈશ નહીં. તમે જુઓ અર્જુન !

અર્જુન—કેમ વીરવર ?

શિખંડી—હું જઈ શકીશ નહીં.—ના, નહીં જઈ શકું અર્જુન ! તમે જ જાઓ.

(ખન્ને જુદી જુદી દિશાઓમાં જાય છે.)

પ્રવેશ આઠમો.

સ્થળ—કુરુક્ષેત્ર.

સમય—સન્ધ્યાકાળ.

[શરશય્યા ઉપર ભીષ્મ પડેલા છે. સામે વિદુર, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, દૌરવ અને ધાંડવ ઉભેલા છે.]

પ્રભુ—પાંડવો! અને દારવો ! પુત્રો આજે પ્રકાંડ હત્યાકાંડની લીલા શરૂ થઈ ગઈ. યુદ્ધમાં લીબમનું પતન થઈ ગયું ! કાળના કરાળ કૃષ્ણ-પંડલ ઉપર રૂધિરનાં અક્ષરોથી પહેલું લીબમનું નામ લખા. આ કૃષ્ણ કરાળ સૂચી શીખ પૂર્ણ થઈ જશે.

ચિદુર—કાંઈ ચિન્તા નથી. આ કાળ સંગ્રામમાં કૌરવ પક્ષમાં કોઈપણ મનુષ્ય જીવતો રહેશે નહીં.

કૃપા—લીબમના પતને આજે આ યુદ્ધના ભાવી પરિણામની સૂચના આપી દીધી છે.

યુધિષ્ઠિર—પિતામહ ! બહુ જ આંધક પીડા થાય છે ?

લીબમ—કાંઈપણ નહીં—દુર્યોધન !

દુર્યોધન—પિતામહ !

લીબમ—માથું નીચે લટકી રહ્યું છે; તકીઆનું ઓઠીંગણ આપા. (દુર્યોધન અતિ કોમળ તકીયો લઈને લીબમના મસ્તકની નીચે મુકે છે.)

લીબમ—(તેને ખસેડીને હસતાં હસતાં) લીબમને માટે આ તકીઓ !—અર્જુન ! અર્જુન !

(અર્જુન પોતાનું તર્કસ લીબમના મસ્તકની નીચે મુકે છે.)

લીબમ—અર્જુન, લીબમને ઓળખે છે !—કેમ અર્જુન !

અર્જુન—(આંખોમાં આંસુ લાવીને) પિતામહ ક્ષમા કરો ! મારે મસ્તક ફરે છે, આંખોએ અંધારા આવે છે.

લીબમ—ના જા, ખેટા, તું ધનંજય છે ! જે હું ન કરી શક્યો તેજ તે કર્યું—તેં પોતાના કર્તવ્યને પૂરું કર્યું—દુર્યોધન ! પાણી—

દુર્યોધન—(સોનાના પાત્રમાં પાણી લાવીને) લો પિતામહ પાણી.

લીબમ—આ જળ !—અર્જુન તું જળ લાવ્ય.

(અર્જુન ગાંડીવ ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચડાવીને પૃથ્વીમાં મારે છે. પાતાળ-અંશમાંથી જળ બહાર નીકળીને કુવારાના આકારથી લીબમના મુખમાં પડે છે.)

લીબમ—ખેટા, હવે હું તૃપ્ત થયો.

(ઉદ્ધવાન્ત અવેલી ગાંધારીનો પ્રવેશ. સાથે કુન્તી પણ છે.)

ગાંધારી—પિતા ! પિતા ! (ખગોમાં આંખો ટે છે) ક્યાં જાઓ છો ? લીબમ-દેવ ?—આ સંસારને કંગાલ બનાવીને ક્યાં જાઓ છો ! આ દીન મનુષ્ય લોકમાં અંધકાર ફેલાવીને તમે ક્યાં જાઓ છો !

પિતાજી—તમે ન બગે. એ મનુષ્યગૌરવના સૂર્યના કૌરવોના કદ્યાણુ મારા પુત્રેએ તમારો આગ્રય લીધો છે. દેવ, વિપતિના સાગરની વચ્ચેના આ સંકટનાં સોફાનમાં તેઓ તમારાજ મેં તરફ તાકી રહ્યા છે ! તેમને એકલાં સુકીને તમે ક્યાં બગો છો દેવ !

લીબ—બેટા ગાંધારી ! ધીરજ રાખ. તમે આમ અધીસી મૂકું શોભતું નથી—તારે સો પુત્રો છે.

ગાંધારી—પરંતુ એ સો પુત્રો સોઠનું વર્ધન કરનારા છે, પિતાજી, તમે સર્વદા કૌરવોના સહાયક છિ—ના, ના, જશે નહીં. ઉઠો ! ધનુષ્ય ખાણ હાથમાં લો.—કૌરવોના શત્રુઓને ભરૂમ કરી દો.

લીબ—શોક ન કરો ! ધર્મનો જય થયો છે ! ગાંધારી ! ખુશ થા.

ગાંધારી—સત્ય કહો છો પિતાજી—ધર્મનો જય થયો છે—મને કંઈ દુઃખ નથી ! વિજયનાં વાજાં વગાડો. દ્રોણનું ખલિ આપી દો, કર્ણનું ખલિદાન આપો અને દુર્યોધનને પ્રજા તે ખલિમાં આપી દો—પરંતુ ધર્મનો જય થયો ! પિતાજી મને કંઈ દુઃખ નથી.

[ગંગાનો પ્રવેશ.]

ગંગા—ક્યાં છે બેટા દેવવ્રત ! વત્સ ! દેવવ્રત !

લીબ—એજ પ્રિય પરિચિત સ્વરે એજ અચપણનું નામ લઈને—કે જે નામ લઈને મારી માતા બોલાવતી હતી—તે નામથી કોણ બોલાવે છે ?

ગંગા—હું એજ તારી માતા છું, બેટા.

લીબ—ચરણોમાં પ્રણામ કરું છું (પ્રણામ કરવા)

લીબ—પાંડવો ! કૌરવો ! પ્રણામ કરો. (અધાય પ્રણામ કરે છે.)

ગંગા—આ અન્યાય યુદ્ધમાં મારા પુત્રની છાતીમાં કોણે ખણ માર્યું છે ?

કુંતી—અન્યાય—યુદ્ધમાં નહીં : ન્યાયયુદ્ધમાંજ પિતામહનું પ્રાણ થયું છે.

ગંગા—એવો વીર આજ સુધી તણે લોકમાં મેલ્યો જયો નથી, કે જે ન્યાયયુદ્ધથી મારા પુત્રને વધ કરી શકે; એ જર્મમાં એજ પુત્રને ધારણ કર્યો નથી કે જેને કોઈ અન્યાય યુદ્ધમાં મારી શકે !—આજ પુત્રનો વધ કરનાર કોણ છે ? ખત્રવો.

અર્જુન—(આગળ આવીને) એ નરાધમ હું છું માતા !

ગંગા—તું ? તું ક્ષુદ્ર વીર ? તેં ન્યાયયુદ્ધમાં ભીષ્મને માર્યો છે ? એવો સંભવ નથી—હું એવો શ્રાપ આપું છું કે જણે અન્યાય યુદ્ધમાં મારા પુત્રનાં હૃદયમાં ખાણ માર્યું છે તે પોતે જ પોતાના પુત્રના શોકથી તપ્ત થાઓ !

ભીષ્મ—આ શું ! આ શું !—જનની જન્હવી. તમારો રોષ પાછો લઇ લો.

અર્જુન—નાના, પિતામહ—દેવિ જનની જન્હવી, શ્રાપ આપો, જેવો અને જટલો ખની શકે તેટલો શાપ આપો. પુત્રનો શોક અત્યંત તુચ્છ છે. હું ભીષ્મની હત્યા કરનારો છું એ મને સૌ પુત્રના શોક સમાન દુઃખ કરે છે ! શાપ આપો, જટલું ખની શકે તેટલું દુઃખ આપો. આ મહાન દુઃખના વિરાટ અગ્નિકુંડમાં હું ભસ્મ થઈ જઈ—પિતામહ— (કંઠ ફેંધાઈ જાય છે.)

ભીષ્મ—ખેટા અર્જુન ! ધૈર્ય ધારણ કરો. કોઈએ મને માર્યો નથી. મૃત્યું મારીજ ઈચ્છાને અધીન છે—જનની ! જવાની આજ્ઞા આપો.

ગંગા—જા પુરૂષસિંહ ! તારા લોકમાં જા અરે વત્સ દેવવ્રત, મારા પ્રાણથી પણ અધિક, તું દેવતા હો; દેવોની પેઠે જ તેં આ પૃથ્વી ઉપર અનાસક્ત, નિષ્કલંક, દુર્જય, ઉજ્જવળ જીવન વ્યતીત કર્યું છે ! જા પુત્ર મારાં ચરણોની રજા મસ્તક ઉપર ચડાવી શુભ યાત્રા કર. (ગંગાનું પ્રસ્થાન.)

ભીષ્મ—કૌરવો અને પાંડવો ! રાત પડી ગઈ છે. અંધકાર થતો જાય છે. પોત પોતાના તંબુઓમાં જાઓ. આ ખુલ્લા યુદ્ધના મેદાનમાં, શરશય્યા ઉપર પડેલો એકલો હું જાગીશ, તંબુઓમાં જાઓ. ખેટા ગાંધારી !—પાંડવો અને કૌરવોને જવાની આજ્ઞા આપો.

ગાંધારી—કૌરવો અને પાંડવો ચાલો.

(ભીષ્મની પાસેથી બધા જાય છે. અંધકાર ઘણો થઈ જાય છે.)

ભીષ્મ—ઓ કર્ણભય ! આજે તમે દર્શન આપો ! જગતના ગુરુ કૃષ્ણચંદ્ર ! પાપીઓ માટે અંત સમયે તમે જ એક આશ્રય રૂપ છો. પાપી છું ! હું નરાધમ છું ! દર્શન આપો ! આજીવન—મરણના સન્ધિસ્થળમાં આ ભયાનક ગંભીર મુહૂર્તમાં,

આ સંકટમાં આવીને મને દર્શન આપજો. મારા નાથ ! હું સામે દિગન્ત પર્યન્ત વિસ્તૃત અસીમ સમુદ્ર જોઈ રહ્યો છું—અને તેનો ગમ્ભીર—ગર્જનનો શબ્દ સાંભળી રહ્યો છું. દયામય હરિ ! દર્શન આપો—દર્શન આપો.

(શ્રી કૃષ્ણનું પ્રકટ થવું.)

કૃષ્ણ—હું અહીં જ છું. દેવવ્રત કાંઈ જ ભય નથી.

ભીષ્મ—મારા પ્યારા કૃષ્ણ ! દયામય હરિ ! અન્તનો માગ ખતાવો. ચરણોની નૌકાનો આધાર આપો.

કૃષ્ણ—હે ત્યાગી સંન્યાસી ભીષ્મ ! યોગી ! કર્મવીર આ જીઓ, કાળના આકાશભેદી શિખર ઉપર ધર્મનું પ્રકાશ પૂર્ણ મંદિર વિરાજમાન છે. એજ ધૂપનો સુગન્ધ આવે છે. આ સાંભળો, શંખબ્ધો થઈ રહ્યા છે. ત્યાગી, વીર ! જાઓ કાંઈ ચિન્તા નથી; કિનારા ઉપર ચડીને તમારા પુણ્યની ધ્રુવ જ્યોતિષી પ્રકાશમાન થયેલા માર્ગમાં ચાલ્યા જાઓ. તમને ધન્ય છે ! તમારી અક્ષય કીર્તિ સંસારમાં સદા ભક્તિની સાથે ગણાશે !

(પડદો પડે છે.)



સુરત સંગ્રામનો વડો યોધો.

“ વીર્યસ્તંભન ”

(નપુંસકોનો કટ્ટો દુશ્મન.)

આ શુદ્ધ વનસ્પતિના યોગથી અનેલી ગોળીઓ હોવાથી સ્ત્રી તથા પુરૂષો બંનેને સેવન કરવા લાયક છે, તેમ સ્ત્રીઓની જતી ધાતુને એકદમ અટકાવી જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત કરવાનો અકસીર ઇલાજ છે તેમ નીચેના રોગો ઉપર પણ રામબાણુ નીવડી છે. (૧) સંસાર સુખ ભોગવવાને અશક્ત થયેલા પુરૂષોને શક્તિ આપે છે. (૨) વીર્યને સુધારી નપુંસકપણાને દૂર કરે છે. (૩) હસ્તક્રિયાથી થયેલી નબળાઈ તેમ અતિ સ્ત્રીસંગથી થયેલો ધાતુક્ષય નાશ કરવામાં અત્યુત્તમ છે. (૪) ધાતુ દોષથી કમી થયેલી યાદશક્તિને તાજી કરવામાં અને જ્ઞાનતાંતુઓને ઉત્તેજન કરવામાં એકો નીવડી છે. (૫) સ્ત્રી પુરૂષોને ઉશ્મરે આઘ્યા પછી જે ધાતુ જાય છે. અને તેથી જે કમતાકાદ આવે છે તેને મગડે છે. (૬) મુત્ર માર્ગના તમામ વ્યાધિ જેવા કે પ્રમેહ (પરમો) મુત્રકૃચ્છ મધુપ્રમેહ (મીઠો પરમો).

શાસ્ત્રોક્ત દેશી દવાઓનો મોટો સંગ્રહ સદરહુ ઔષધાલયમાં રહે છે એટલુંજ નહીં પણ પુરૂષ, સ્ત્રી, તેમ બાળકના તમામ રોગોપર લાગુ પડતી વનસ્પતિની સર્વ ઔષધિઓ તથા ઘણીક મુદતે તૈયાર થયેલી સહસ્ત્ર-પુટી, અષ્ઠબલસ્મ, તામ્રલસ્મ, ચાંદીની ભસ્મ, ખંગ, ત્રીખંગ, નાગભસ્મ, સુવર્ણ વસંતમાલતી, ખંગેશ્વર, પંચામૃતપર્પટી, લોહભસ્મ વગેરે મહા-માત્રાઓ તથા ગુટિકાઓ, ચૂર્ણ, શરબત, મુરખ્યા, નારાયણતૈલ, લાક્ષાદિતૈલ, ઇત્યાદિ ઉત્તમ દવાઓ અમારે ત્યાંથી યોગ્ય કીંમતે તૈયાર મળશે. આ વિષયમાં અમોને સારા જૂઠ્ઠા તરફથી સર્ટીફિકેટો મળેલ છે તે અમોએ અમારા તરફથી પ્રગટ થયેલી “ ઔષધમૂલ્ય દર્પણ ” એ નામની ચોપડીમાં દાખલ કરેલ છે. જે અડધા આનાની ટીકીટ મોકલનારને મફત મોકલવામાં આવે છે.

મુ. અમદાવાદ.

ડે. સ્વામિનારાયણના

મંદિર પાસે.

આયુર્વેદ ચિકિત્સાલય

વૈદ્યશાસ્ત્રી નારાયણશંકર દેવશંકર.

જયપુર રાજકીય સંસ્કૃત આયુર્વેદ શિષ્યવર્ધ

